

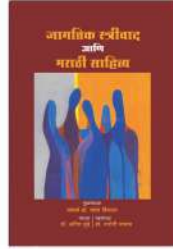
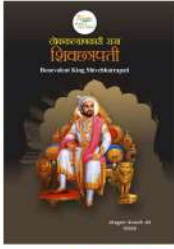
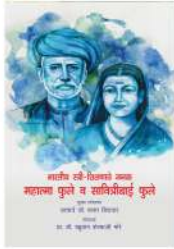
सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात. पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी. संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

Mrs. Pallavi L. Shete, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir, (Sanskriti Public School), Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com

shrishiprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

9 772454 790004 >

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol.I, Issue-LXV, July 2022

Editor

DR. AZRA PARVEEN

Head and Assistant Professor

Department of Zoology

Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka

Co-Editor

DR. C.S. BIRADAR

Head and Assistant Professor

Department of English

Shri G.R. Gandhi Arts, Shri Y.A. Patil Commerce and Shri M.F. Doshi Science Degree College, Indi District Vijayapur, Karnataka.

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - LXV

Year – 8

July 2022

Editor

Dr. Azra Parveen

HEAD and Assistant Professor

Department of Zoology

Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka

Co-Editor

Dr. C. S. Biradar

HEAD and Assistant Professor

Department of English

Shri G. R. Gandhi Arts, Shri Y. A. Patil Commerce and Shri M. F. Doshi Science Degree College,
Indi. Dist. Vijayapur, Karnataka

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India –
Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmail.com / umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantnaik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr. Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttarakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India.)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Research Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University (MH., India.)	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded (MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept. of Political Sci., N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Degloor (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept. of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana (Kundu), Sonapat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept. of Envi. Sci, H.J.P. Mahavidyalaya, H. Nagar. (MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B. College, Nanded (MH., India.)
Adv. Yadupat Ardhapurkar Law., Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendra Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal.	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Nanded.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... **Pin**

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 – Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

www.wiidri.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	ANTI-DEFLECTION LAW AND DEMOCRATIC SPIRIT OF INDIAN POLITICS	Khokale Dadaram Laxman Patkar Kalpesh Dilip	01
02.	TRENDS IN INDIA'S HUMAN CAPITAL INVESTMENT	Dr. Rathna N.	05
03.	CURRENT SCENARIO OF INNOVATIVE RESEARCH IN ECONOMICS	Dr. Ghuge Sunil Balu	09
04.	TRAITS OF WILLIAM SHAKESPEAREAN TRAGEDY	Dr. Kivne Sandipan Tukaram	12
05.	POSITION OF WOMEN IN THE CONSTITUTION AND SOCIETY IN INDIA	Dr. Nanjundamurthy	15
06.	VIRGINIA WOOLF: SELECTED THEMES OF 'A ROOM OF ONE'S	Prof. Yashodha Ashok Hunasagi	19
07.	SUSTAINABILITY AND FAST FASHION: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW	Nitasha Walia Dr. Jyoti Gupta	23
08.	FACTORS AFFECTING STUDENT CONFIDENCE IN ENGLISH SPEAKING CLASSES	Dr. C. S. BIRADAR	29
09.	"MEASURING RUPEE VOLATILITY AGAINST US DOLLAR USING OLS MODEL"	Dr. Venkatesh C. K.	35
10.	TECHNOLOGY MEDIATED LEARNING FOR PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PERSONNEL AT TEACHER LEVEL	Dr. Manjunath B. Kori	39
11.	A CRITICAL REVIEW ON VIOLENCE AGAINST WOMEN IN INDIA	Dr. Surendra K.	42
12.	MONUMENTS OF SURAPURA TALUK - A HISTORICAL & CULTURAL STUDY	N. P. KOTI	46
13.	SUBTERRANEAN TERMITES AND THEIR PREVENTION, CONTROL IN STRUCTURAL BUILDINGS	Dr. Azra Parveen	50
14.	"MICROBIOLOGICAL ASSESSMENT OF INDOOR AND OUTDOOR AIR QUALITY IN GOVERNMENT HOSPITAL IN DIST. PARBHANI"	Asst. Prof. Namrata Rajesh Dhanajkar	54
15.	सार्वजनिक आरोग्याचे अर्थकारणावर होणारे परिणाम	श्री. बुधनर प्रफुल्ल रामदास प्रा. डॉ. महेश प्रभाकर देशमुख	57

16.	नैराश्य एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. छाया व्ही. ठिंगळे	62
17.	“आजीवन शिक्षण : महाविद्यालयीन उपक्रमांची वैविधता एक अभ्यास”	गीता भगवानराव गवळी	65
18.	जिप्सी' घुसमट आणि जीवनेच्छा	डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने	68
19.	धर्मनिरपेक्षता आणि भारतीय संविधान	प्रभाकर ग. जाधव	71
20.	मध्ययुगीन मराठवाडा आणि मुस्लीम राजवट	सूर्यवाड किशोर जळबा	75
21.	डॉ. धर्मवीर भारती का 'अंधा युग' नाटक का मंचीय इतिहास और उपलब्धि	प्रा. डॉ. रमेश विठोबा कांबळे	79
22.	भारतीय संविधान में जेंडर समानता और सशक्तिकरण: मुद्दे और संभावनाएं	गुरपिंदर कुमार	82
23.	मृदुला गर्ग की कहानियों में चित्रित स्वांस्कृतिक स्वरूप	प्रा. डॉ. छाया शेषराव तोटवाड	90
24.	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण साहित्यावरील परिणाम	प्रा. डॉ. हणमंत रामचंद्र पोळ	92
25.	ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿಅವರಗೌರವಂಜ್ಞಾಪ್ತಿ	ಡಾ.ಪ್ರೇಮಪಲ್ಲವಿಸಿ.ಬಿ.,	96
26.	ಶಿಖರಸೂರ್ಯಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿನ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳು	ಡಾ.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಎನ್.ಪಿ	103

ANTI-DEFLECTION LAW AND DEMOCRATIC SPIRIT OF INDIAN POLITICS

Khokale Dadaram Laxman

Head of the Department, Dept of Political Science, Modern College of Arts, Science & Commerce (Autonomous), Shivajinagar, Pune 5

Patkar Kalpesh Dilip

Asst. Professor, Dept of Political Science, Modern College of Arts, Science & Commerce (Autonomous), Shivajinagar, Pune 5

ABSTRACT–

Anti-Defection Law was installed to arrest the practice of legislators from changing political affiliations during their term in office. An MP or MLA who switches parties is subject to punishment under the anti-defection law. In 1985, the Tenth Schedule was inserted into the Constitution by Parliament. It aimed to stabilize the politics and administrations by preventing lawmakers from switching parties. The paper focuses on the nuanced details of the law and its relation with Democracy as a value in India.

KEYWORDS – Democratic Spirit, Anti-Defection, Federalism, Dissent.

INTRODUCTION:

The Tenth Schedule, often known as the Anti-Defection Act, was incorporated into the Constitution by the 52nd Amendment Act of 1985. It establishes the procedures for disqualifying elected members from defecting to another political party. It was a reaction to the takeover of various state administrations by party-hopping MLAs following the 1967 federal elections.

Why was the law introduced?

Defections have been a problem in Indian politics since the country's independence. However, the situation became grave after the Nehru era, as Congress began to confront serious opposition in a number of states.

India adheres to the Westminster system of parliamentary democracy. So, Defections are presumed to be legal because governments serve at the pleasure of an elected legislature. MPs in the Lok Sabha and MLAs in Vidhansabha (State Legislative Assembly) have the option of defecting from their own governments.

However, this system in India was clearly abused, with corruption driving defections rather than any high-minded political principles. In 1967, for example, an MLA from Haryana named Gaya Lal changed his party thrice – on the same day. So tired were Indians of such politicians that the incident ended up giving rise to a proverb in Hindi: Aya Ram, Gaya Ram, referring to someone that is undependable or present only for a short time. Despite the Tenth Schedule being placed into the Constitution in 1985, the practice of MPs changing political parties throughout their term continues unabated in Indian legislatures.

It is because the Anti-Defection Law permits a group of MPs/MLAs to join (i.e., combine with) another political party without suffering the defection penalty. And It makes no punitive actions between political parties that encourage or accept defecting legislators.

The 1985 Act defined a merger as the "defection" of at least one-third of the elected members of a political party. However, the 91st Amendment Act of 2003 changed this, and now at least two-

thirds of a party's members must be in favour of a "merger" for it to be legal. The members disqualified under the particular law can stand for elections from any political party for a seat in the same House.

What are the Grounds for Defection?

A - If an elected member voluntarily gives up his membership in a political party.

B - If an elected member votes or abstains from voting in such a House contrary to any direction notified by his or her political party or anyone authorized to do so, without obtaining prior permission.

C - If any independently elected member joins any political party.

D - If any nominated member joins any political party after the expiry of six months.

Role of Anti-Defection on Democratic practices:

Defection is the betrayal of public mandates in the electoral process by legislators who are elected on the stage of one party but later decide to switch to another due to the lure of ministerial berths or financial gains. It affects the Normal Functioning of Government. The defection causes uncertainty and instability in the government and impacts the administration. Defection also promotes highly corrupt practices like horse-trading of legislators, which clearly go against the mandate of a democratic setup.

Section 4 of the Anti-Defection Law excludes mergers between political parties, as explained in the following concepts. Firstly, 'the Original Party' is the political party to which a member belongs. Generally, it is a political party outside of the House. Secondly, 'the Legislature Party', consists of all elected members of a House for the time being belonging to one political party. Thirdly, about the concept of 'the Deemed Merger', the law does not simplify whether the original political party denotes the party at the national level or the regional level. The Election Commission of India recognizes political parties as the party at the national or regional levels as per the statistical data. So there is ambiguity over the concept of Deemed Merger. If the original party wishes to merge with another political party, the law requires the approval of at least two-thirds of the legislature party members.

Adverse impacts of Anti-defection law on Democratic spirit:

The Anti-Defection Law undermined the Parliamentary Democracy and Representative system. Following the enactment of the Anti-defection law, the MP or MLA must blindly follow the party's direction and has no freedom to vote in their judgment. The chain of accountability has been broken due to the Anti-Defection law, which holds legislators primarily accountable to the political party rather than the people or constituencies.

Furthermore, there is a controversial role of the Speaker over the decision-making. The law is ambiguous about the time required to take action over the defection proposal in the House. Some cases take six months to resolve, while others may take three years. It is fascinating as well as horrifying to know that there are cases that are disposed of after the term of an MP has ended.

Likewise, The Anti-Defection Law affects the debates and discussions in the parliament. The Anti-Defection Law has formed a democracy of political parties and numbers in India rather than a democracy of debate, deliberation, and discussion. In this way, it does not make any difference between dissent and defection and weakens the Parliamentary deliberations on any law. Educated minds cannot support the Anti-Defection law blindly.

Reforms required in the Anti-Defection Law:

Numerous commissions, including the NCRWC (National Commission to Review the Workings of the Constitution), have recommended that the decision to disqualify a member should be made by the President of India (in the case of MPs) or the Governor of a particular state (in the case of MLAs) on the aid and advice of the Election Commission of India, rather than the Presiding Officer, i.e., Speaker. Furthermore, Justice Verma, in the KihotoHollohan judgment, said that the Speaker's position is dependent on the House majority's continued support and, therefore, they do not meet the criteria for such independent adjudicatory authority. Also, the choice of a presiding officer, the sole arbiter in the matter, violates an essential attribute of the basic feature or basic structure of the Indian Constitution.

The Supreme Court has recommended that Parliament should establish an independent tribunal headed by a retired judge from the higher judiciary to hear defection cases quickly and impartially. Some experts have said the law has failed and recommended its removal. It has also been suggested that the law should be valid only for those votes that determine the stability of the government, for instance, the passage of the annual budget, the no-confidence motions bill, the cut motion, etc.

Moreover, the 170th Law Commission report highlighted the importance of intra-party democracy by advocating that a political party cannot behave in a dictatorial way internally and be democratic in its operations outside. Thus, The parties should listen to the members' opinions and hold continuous and interactive discussions about them. It would offer its members freedom of speech and expression and promote inner-party democracy.

Critical appraisal of Anti-Defection Law:

We need to understand the role of an MP. There are two broad schools of thought. The trustee model contends that people expect their representative to exercise judgment on what is the best course of action. The MP has to evaluate the different policy options and then make a decision. On the other hand, the delegate model suggests that the representative is essentially the mouthpiece for the constituency and should reflect their views in Parliament. The anti-defection law subverts both these notions and converts the MP to a party delegate. Say there is a Bill that an MP feels is inappropriate and hurts the interests of a large proportion of her constituents. Also, assume the MP's party supports the Bill. The MP can neither exercise independent judgment nor go according to the wishes of her electorate. The desires of the party will trump all other considerations. Thus, this law strikes at the core of Indian democracy. Parliament, therefore, has become a rubberstamp for the government rather than an institution of accountability. The accountability and responsibility of representatives to their constituents are also weakened. In an electoral democracy, this accountability is maintained through periodic elections, as MPs have to explain their legislative behaviour to the electorate. This also weakens the incentive to examine policy issues and legislative proposals. After all, what is the point of doing the hard work of understanding complex matters if the vote is pre-decided?

Moreover, the Anti-Defection Law also undermines the federal spirit. The Congress party instituted the Anti-Defection Law near the end of its dominance in national politics, i.e., in the 1990s. It was a similar time for Coalition Politics to take an upsurge in the Indian Political arena. Interestingly, the age of coalition politics started after the law was passed. A declining Congress attempted to artificially extend its dominance by freezing its legislative power by placing MLAs (Members of Legislative Assemblies) and MPs (Members of Parliament) under the thumb of the party high command in order to avoid them from defecting to influential opponents. Presently the

situation stands different, and the dominant pole of national politics is a ruling BJP with sufficient charisma, money, and ideological assurance to not need the support of a law to keep its legislators in place. Yet, Anti-Defection remains a tool for the dominant party to control the party workers like other tools of politics, for instance, from the pull of money to the push of central agencies.

CONCLUSION:

Benjamin Franklin famously said, "Those who would give up essential liberty to purchase a little temporary safety deserve neither liberty nor safety". Similarly, sacrificing a legislator's individual thought for the sake of elusive stability of the legislative majority will, in the long term, only create collective instability. Hence, India may be best advised to abandon the Anti-Defection Law rather than fine-tuning it.

REFERENCES:

1. Kapur, Devesh & Mehata, Pratap Bhanu; Public Institutions in India: Performance and Design (2007); Oxford Publication.
2. Kashyap, Subhash C.; Constitution of India (2019); Vitasta Publishing Pvt. Ltd.
3. Kihoto Hollohan vs. Zachillhu and Others (1992), Volume I
4. Limaye, Madhu; Contemporary Indian Politics (1987); Stosius Inc/Advent Books Division
5. Rajendra Singh Rana and Ors vs Swami Prasad Maurya and Ors (2007), Volume I
6. Report of the Law Commission, the 170th edition; Government of India
7. Report of the National Commission to Review the Working of the Constitution, Volume II, Government of India.

TRENDS IN INDIA'S HUMAN CAPITAL INVESTMENT

Dr. Rathna N.

Associate Professor of Economics, Maharani's Arts College for Women, Mysuru, Karnataka, India,

ABSTRACT

The human resource of a country is one of the key assets of growth. Investing in people plays a vital role in a country's development. It increases the chances of improving the quality and well-being of the human population. Evidences indicate that investments in health, nutrition and education contribute to individual productivity. Higher the productivity, higher the standard of living and, in totality to attain sustained economic growth. The combination of good economics and the reduction of human sufferings make investments in human development a powerful tool of increasing human capabilities and thereby aspiring for economic growth. In a populous country like India, there is a necessity for the government to extend all its support and encouragement for the development of the social sector by allocating the funds. Since the social sector needs huge investments, without immediate returns, the role of the government becomes crucial in the expansion of human development.

It is in this background the study tries to explore the pattern of government expenditure towards social services sector that is health and education and also to stress the need for the progress of the huge human resource which would have a great impact in the long term development of the economy. The study is based on secondary data and descriptive in nature.

KEY WORDS: Human Capital, Social sector, investment expenditure, productivity and sustained growth.

INTRODUCTION

“The most distinctive feature of our economic system is the growth in human capital. Without it there would be only hard manual work and poverty....”

– T.W. Schultz

Investment in human capital like education and health are key ingredients for economic development. Much of the impoverishment in India today can be addressed by enhancing human capital by investing in nutrition, health, education and by providing appropriate skills for employment. Though India's social policies have focused on the welfare of the people and also human development, challenges remain in overcoming social and economic barriers to advance the capabilities of the population. With India poised for higher growth anchored on a knowledge economy, there are benefits to be reaped by investing in human capital.

In a developing economy like India, human capital can play a significant role in lifting people out of poverty and enabling them to lead a healthy and productive life. Despite a significant improvement in HDI score over the years, India's rank in Human Development Index (HDI) was 131 in 2020, compared to 129 in 2018, out of 189 countries as per HDR, 2020 leaves much to be desired. In this scenario, India requires effective investments in social infrastructure in order to achieve the Sustainable Development Goals (SDGs).

Statement of the problem

The expenditure of the government towards social sector needs special attention. The present study intends to analyze the trend in the expenditure of the government of India towards health and education and its implications. This would enable us to understand the direction of our progress, where we stand now and what needs to be done in the future for achieving the end of high human development index.

OBJECTIVES:

1. To analyze the trend and pattern of social services sector expenditure in India
2. To analyze the trend in government expenditure on health and education.

HYPOTHESIS

The government expenditure on human capital has increased.

METHODOLOGY:

In the study mainly secondary data is being made use of, and is being collected from various reports published by the government simple statistical tools like percentages averages and tables are made use of to analyze and interpret the data.

DATA ANALYSIS**Social Service Expenditure:**

Expenditure towards social service includes spending towards education, including funds allocated to UGC, Indian Institute of Management, Health and family welfare, Housing Schemes, Labour and employment programme, Information and broadcasting and other social services of the government. The table-1 depicts the pattern of social services expenditure over the years

Table 1-Expenditure on social service (RS in lakh crores)

ITEM	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
Social Service	7.68	9.16	10.14	11.40	12.78	13.65	16.34	19.06
Education	3.54	3.92	4.35	4.83	5.26	5.80	6.21	6.97
Health	1.49	1.75	2.13	2.43	2.66	2.73	3.50	4.72
Others	2.65	3.48	3.93	4.13	4.86	5.13	6.63	7.37

From the above table the following inferences can be drawn:

- The share of education is greater among social service and has improved over the years.
- The best tool to bring about social change and improve human development index is education.
- The ultimate weapon to fight poverty and the other social evils is Education.
- Though the investment in education indicates an improvement it is not sufficient for the huge population.
- Though the health care expenditure has shown an increase over the years, it is inadequate.
- Especially after the pandemic we see that there has been an increase of about 2%. This shows that there is need for improvement in health care facilities.
- The expenditure towards social sector is low and is not sufficient to cater to the needs of the ever increasing population.
- Emphasis needs to be laid towards Human Resource development by allocating more funds for its development

Table-2 Expenditure on human capital (As percentage to GDP)

ITEM	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
Social Service	6.2	6.6	6.8	6.7	6.8	6.7	8.3	8.6
Education	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	3.1	3.1
Health	1.2	1.3	1.4	1.4	1.4	1.3	1.8	2.1
Others	2.1	2.5	2.6	2.4	2.6	2.5	3.4	3.3

Table-2 depicts that the expenditure on social service which has increased from 6% in 2014-15 to 8.6% in 2020-21 while the expenditure on the thrust areas of education and health which tend to enhance the ability of human capital and make development a meaningful one is very meager with just 2.8% during 2014-15 to 2019-20. But after the pandemic we see a slight increase to 3.1%. The investment in health is a little more than 1%. The pandemic situation shows the expenditure which is below 2% and indicates under-investment on human development. With this meager investment in

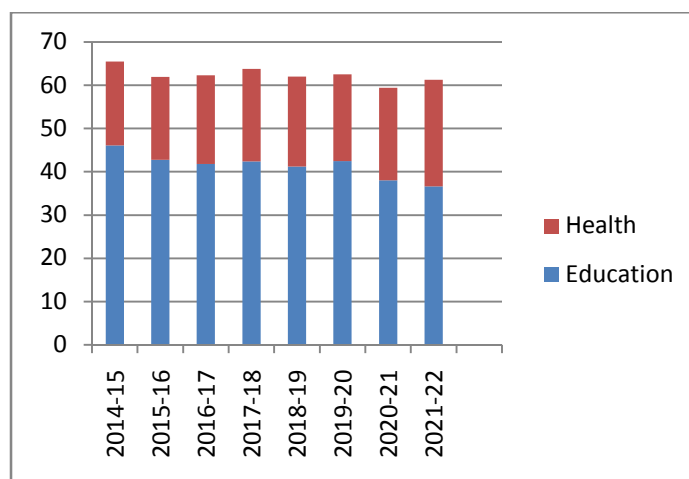
human capital, it would be difficult to achieve human development goals and cater to the needs of the ever increasing population of the country.

Table-3 Expenditure on Education and Health as percentage to social services

Year	Education	Health
2014-15	46.1	19.4
2015-16	42.8	19.1
2016-17	41.8	20.5
2017-18	42.4	21.4
2018-19	41.2	20.8
2019-20	42.5	20.0
2020-21	38.0	21.4
2021-22	36.6	24.7

From table-3 it is clear that the share of the education as percentage to social service is greater than that of the health sector. However the share the education sector has reduced over the years. The share of the health sector indicates that there has been an increase over the years. This can be attributed to the need to contain the pandemic. Measures were taken up to strengthen the health sector to save the lives of thousands of people. But still much more needs to be done to improve the life of the people, productivity and standard of living.

The bar diagram below clearly indicates that the share of education is much more than the health as percent of social service sector.

CONCLUSION:

Human Resource is the best capital to enable growth & development. Ultimately the goal of economic growth is to enhance the standard of living of the people of the country. Thus priority should be given in allocation of fund to develop & support the human resource of a country. Though 75 years of independence being reached, majority of the population still live in backwardness in India. This is due to the fact that the trickledown effect of development has not happened. Thus there is a need to support and enhance the spending on social sector.

The efforts made by the health workers during the pandemic to save human lives from Covid-19 are laudable. But the pandemic caused its ripples on the economy and on the social sector. The government intervened in time to respond to the pandemic. India registered the lowest fatality rates of less than 1.5%. The efforts made by Indian economy to save lakhs of lives through its effective policy response are appreciable. An increase public spending on social sector increased in 2020-21 to reduce the hardships caused by the pandemic and the loss of livelihood due to lockdown. India

imposed a complete lockdown of the economy from 24th March, to 31st May 2020, which helped in arresting the fatalities due to the pandemic as well as taking measures to contain the spread of the disease so as to save the lives of the people. Allocation for health sector flown from Pradhan Mantri Jan Aushadhi Yojana under Ayushman Bharat, to fight against Covid-19 to ensure essential medicines, hand sanitizers, protective equipments, adequate testing and treatment facilities and vaccinating the population. The Government has taken various measures to give incentives to boost employment under the scheme Aatmanirbhar Bharat Rojgar Yojana, higher allocations under MGNREGS, Garib Kalyan Rozgar Abhiyan for migrant workers in the destinations. Still, there is need to increase social sector spending. Investment in Health and education should be a base for a strong human capital. Thus to reap the long-term benefits of human development, there is a need to increase expenditure in social sector.

REFERENCES:

1. Arrow K J, (1963), "Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care", The American Economic Review, Vol. LIII, No. 5, December, (PP 943-971)
2. Auster R I, Levenson and D Sarachek (1969), "The Production of Health: An Exploratory Study", Journal of Human Resources, Vol4, (pp411-436)
3. Bhatia H L (2012), 'Public Finance', S Chand and Company Limited. New Delhi.
4. Economic Survey, Government of India, 2013-14 to 2020-21.
5. Health Information India (1989), Ministry of Health, New Delhi
6. Human Development Report 2020
7. World Bank, (2019), World Development Report, Oxford University Press, New York
8. Union Budget, Government of India, 2010-11 to 2018-19

CURRENT SCENARIO OF INNOVATIVE RESEARCH IN ECONOMICS

Dr. Ghuge Sunil Balu

Head

Department of Economics, MGV's Arts, Science and Commerce College, Surgana, Tal-Surgana, Dist-Nashik

ABSTRACT:

In this research paper I have studied various research methods used in economics. I have reviewed that it is possible to do qualitative research using new technology. I have tried to analyze how we can contribute to the progress of the country with the help of economic research. The importance of research in the economic development of a country is unique. This is because corruption is rampant in all the economic sectors of the country and it is having an adverse effect on the economic development of the country. It is possible to stop corruption in the country, for which research needs to be used at school level to higher education. Also the alliance of corrupt bureaucracy and corrupt politicians is detrimental to economic development. The only way to break this alliance is to use research. This is possible through economic research.

KEYWORDS:

Research, Economics, Innovation, Creativity, Corruption, Bureaucracy, development

INTRODUCTION:

Innovative research is about finding and applying strategic techniques and new methods in research. Innovative research involves using new ideas, analyzing problems, diagnosing problems, and suggesting solutions to improve government. Innovative research in economics is intended to use the new tools used for research. The use of primary tools in research should be up to 80%. The National Center for Research Methods was established in England in April 2004. Its purpose was to enhance the quality of research methods in the social sciences. In the same way, an institution needs to be set up in India to enhance the quality of social sciences. Searching for knowledge in general is research. Social research is a systematic attempt to acquire new knowledge. New economic research needs to expand the scope of knowledge, examine its accuracy, and find scientific methods to analyze how useful this knowledge is for the formulation of theories. The basic goals of economic research include acquiring knowledge in a systematic way, using this knowledge for future research, and improving the social system in the expected way. It is possible to contribute to the economic development of a country through economic research. Corruption in all parts of the country is made possible by an alliance of corrupt politicians and corrupt bureaucrats. Extensive economic research is needed to break this alliance. For this, it is necessary to conduct economic research from school to higher education level and it should be done without any fee while publishing the research.

METHODOLOGY:

In the present research paper, the researcher has used his own observation as the primary source. Also other secondary source is used.

OBSERVATION:

The goal of economic innovation:

The goals of the new economic research can be described as follows.

1. Understanding the working of the country's economy.
2. Study of individual behavior and social activity.
3. To study the current social problems and their impact on the economy of the country.

4. A comprehensive study of social reality and social life.
5. Economic research needs to be extended from school level to higher education to find ways to improve governance.
6. Social audit needs to be used in economic research. This is the main goal.
7. If the government can save at least one rupee from economic research, then that research needs to be widely used.
8. Research papers need to be published at no cost, mainly using online methods to publish research papers in economics innovation.

RESULT:

It is possible to make India a developed country through innovative economic research. There is a need for innovative economic research in all areas of the country.

Various aspects of economically innovative research.

1. India lags far behind in terms of research. Especially economics research. Although economic research is being carried out in various places in the country, it is not long term. The quality of research is low. Research is mainly done with the help of secondary content. The use of primary tools is reduced in research. When conducting economic research, the researcher should consider how the country has benefited from his research. How much money has the country saved because of our research? Even if one rupee of the country is saved from research, that research is important.
2. Only economic research can lead to economic development of a country. Therefore, economic research from school level to higher education needs to be made compulsory. Doing so would lead to an economic revolution in the whole country. Because it is possible to make improvements in that area by implementing the recommendations made in economic research.
3. After conducting economic research, it is necessary to send a copy of that research to the field to which it is related. For example, if there is any research related to agriculture, it should be sent to the Ministry of Agriculture. It is necessary for each ministry in the Central and State Governments to start a 'Research and Development' department and send the research done to it. Efforts should be made to implement the research recommendations made by the R&D department. Doing so will reduce corruption in the country.
4. After the researcher has done the research, it should be published at no cost. Preferably it needs to be published online. The researcher has to face many difficulties while publishing the research paper. Low quality research is published at the expense of money.
5. In order to conduct innovative economic research, procurement of various ministries in the Central and State Governments should be made compulsory through online portals. This is because there is a lot of corruption in government procurement. Economics research can play an important role if it is to be discontinued. Bills purchased from all government departments need to be uploaded online on the portals of the respective departments. Because anyone can see it. This will prevent corruption and provide better material for economic research.
6. Any plan needs to be evaluated for economic research to take place. For this, the use of social audit needs to be open in all areas. Social audits help reduce corruption.
7. There is an alliance of corrupt politicians and corrupt bureaucracy, so there is no development. For example, if a road is to be constructed, the contractor has to pay commission to the MP, MLA, ZillaParishad member, PanchayatSamiti member, local leader,

PWD official, cell officer of the ministry and the minister and others. Therefore, only 30 to 40 per cent of the expenditure on roads is spent. So the work was of inferior quality. Such corruption is going on in various ministries. If corruption is to be stopped, the central government must set up an 'economic intelligence system' to stop corruption in the country. In this, economic innovation research is important.

8. The role of industry is important in the development of the country. But if you want to start a business in India, the time required is long. Corruption occurs in order to obtain the various types of permissions required for business. Land, water, electricity and other permits required for industry are not easily obtained. Therefore, the cost of production of goods produced by the industry in the country is extra. If we want to reduce it, we need to expand the scope of economic research. Extensive economic research will definitely create a better environment for doing business. This will increase exports from the country and help in increasing the economic growth rate of the country.

CONCLUSION:

Innovative research in economics is important in the economic development of a country. Corruption in the country needs to stop if any kind of development is to take place. There is also a need to reform the country's bureaucracy. Because corrupt bureaucracy and corrupt politicians do corruption together. Therefore, it is adversely affecting such economic development. Stopping corruption is possible only through economic research. Economically innovative research can be done in all fields. Students should be encouraged to do research to save the country's money from school level. If you can save a single rupee of the country through economic research, it is important. The country needs an intelligence agency to stop the economic corruption that is taking place in the country and through it the corruption in various sectors can be stopped. There is also a need to enact legislation to control corruption. At present, the country does not have anti-corruption legislation, so corruption is rampant. Corruption is rampant in many states. Therefore, the need for economic research has increased. If corruption is stopped, companies in the country will be able to reduce their production costs and we will be able to export our products abroad in large quantities. The people of the country should be involved in stopping corruption. Because people know where and how corruption is going on. Whoever exposes corruption should be rewarded and the property of the corrupt should be confiscated and strict action should be taken against him.

REFERENCES:

1. Abernathy, W.J., & Clark, K.B. (1985) Innovation: Mapping the winds of creative destruction.
2. Amabile, T.M. (1983) The social psychology of creativity. New York: Springer-Verlag.
3. Audet J., d'Amboise G. (2001) The multi-site study: An innovative research methodology, The Qualitative Report.
4. Bajpai, S.R. (1960) Methods of Social Survey and Research, Kanpur, Kitabghat, Publication.
5. Durkheim, E. (1982). Rules of sociological method. New York: Simon & Schuster.
6. Good and Hatt (1952) Methods in Social research, McGraw-HillKogakusha Ltd.
7. Kothari, C.R.(1996) Research Methodology, New Delhi, WishwaPrakashan
8. Krishnaswami Dr. O.R. (1998) Methodology of Research in Social sciences, Bombay, Himalaya Publishing House.
9. Naroll, R. (1962). Data quality control—a new research technique: Prolegomena to a cross-cultural study of culture stress. Glencoe, IL: Free Press.
10. Maria Xenitidou& Nigel Gilbert (2009) Innovations in Social Science Research Methods, University of Surrey.
11. Palaskar S.A (2007) Research Methods in Social Sciences, Agra, Current Publications.
12. Sharma R.N. And Sharma R.K. (1987) Research Methods in Social Sciences, Bombay, Media Promoters and Publishers Pvt. Ltd.
13. Schumpeter, J.A. (1934) Theory of economic development. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
14. Wilkinson T.S and Bhandarkar P.L (1998) Methodology and Techniques of social Research, Bombay, Himalaya Publishing House.

TRAITS OF WILLIAM SHAKESPEAREAN TRAGEDY

Dr. Kivne Sandipan Tukaram

Mahila Mahavidyalaya Georai, Tq.Georai Dist. Beed. (MS)

William Shakespeare was a renowned English poet, playwright and actor born in 1564 Stratford-upon-Avon. Shakespearean tragedy is the designation given to most tragedies written by playwright William Shakespeare. Many of his history plays share the qualifiers of a Shakespearean tragedy but because they are based on real figures throughout the history of England. He is widely regarded as the greatest writer in the English language. He is often called England's national poet. Shakespeare tragic plays are the beautiful combination of Aristotelian tradition and plays. There is a touch of poetic emotions and sublime experience. In the word of critics, his tragedies are nothing but a tale of a sympathy. In his tragedy the hero suffers a lot. Besides there are some common features observed almost in his tragedies such as the role of fate, conflict, weakness of the hero, comic relief, supernatural elements, use of irony, catharsis of emotions. Shakespearean tragedy revolves around the tragic life and action of the hero. According to A. C. Bradley, Shakespearean tragedy is divided in to three part i.e. exposition, conflict and catastrophe. Though Shakespeare followed Aristotelian tradition, he has own touch in creating magnificent tragedy. There is a common feature of his tragedies that hero dies with a tragic death. His tragic suffering lies in his emotional and spiritual agony.

During the Elizabethan Age, the romantic drama and tragedy reached its climax. William Shakespeare has won an immortal place. His foremost tragedies "Hamlet", "Othello", "King Lear" and "Macbeth" are greatest gifts of humanity. Because of his universal appeal, he is considered is an uncrowned king of English Literature. Shakespeare possessed a creative mind. He is the man of genius. He is the wonder of Elizabethan stage. He is master in showing the struggle between good and evil. In his mind, a story never remains mere tale of suffering. A. C. Bradley Says "Shakespearean tragedy is a story of human action producing exceptional calamity in the death of a man in high estate. "Othello", "King Lear", "Hamlet", and "Macbeth", these are great tragedies of William Shakespeare. There are influences of many writers yet Shakespeare became a successful writer. He has his own techniques. Let us discuss traits of his tragedies in the life of hero, death comes to him more as a relief than a punishment. As we come across to Shakespearean literary chronology. He wrote his greatest tragedies during the third period of his literary life. We can consider his first literary period when he contributed twenty six sonnets and seven plays during 1585 to 1594. There are influences of many writers yet Shakespeare became a successful. All of Shakespeare tragedies contain at least one more of these elements like as A tragic waste, the hero's tragic flaw, issues of fate, Greed, foul revenge, supernatural elements these are contain in William Shakespeare tragedies. Shakespeare tragedy plays a combination of these elements . Shakespeare was an extraordinary person. He possessed qualities, such as openmindedness, being hardworking, optimistic, and passionate. He was open minded because he was creative with his ideas and could take something so small and with little detail and make it into something big and amazing.

Shakespeare a metrical pattern consisting of lines of unrhymed iambic pentameter, called blank verse. His most plays were composed using blank verse. Although there are passages in all the plays that deviate from the norm and are composed of other forms of poetry. The basic theme of

Shakespeare plays are appearance and reality, change, order and disorder, and conflict. Basically the Shakespeare tragedy is the story of hero. It is only in love tragedies Romeo and Juliet and Antony and Cleopatra, that the heroine is as much as the centre of action as the hero. Apart from that, the rest tragedies are the stories of great man. Shakespearean tragic heroes are generally of high estate. Macbeth is the general in the army. Hamlet is the prince of Denmark. Othello is the great warrior of the state, Julius Caesar is the king of his state and King Lear is the aged king of Britain. Thus we have list of great emperor King and commander. The critics says.... Shakespeare tragedy always concerned with the person of high degree. The Shakespearean tragedies are perfect with the perfection of tragic heroes. However, the stories of these heroes are full of sorrow and suffering.

Supernatural element is also element of William Shakespeare tragedies. It contain concerned character or could be objective which is visible to all. This supernatural provokes the hero to take action. These various forms of supernatural help to build up the true atmosphere of darkness, gloom mystery and fatality. The supernatural except comedy hasten the downfall of the hero. In Shakespeare "Hamlet there appears perhaps the most notable of the supernatural forms, the ghost. It is objective along with Hamlet others. "Macbeth" not only does a ghost appear but a floating dragger, witches and spirits make appearances. We see that Banquos ghost is subjective and it is see by Macbeth only. Thus, ghost, witches, omes and superstition play very important role. They push the hero on to the path of evil and bloodshed. In tragedy, generally comic relief is out of question. However to lighten the tragic side of character the dramatist uses this technique of comic relief. Many critics consider the device of comic relief as an irrelevant part of the tragedy. Shakespeare uses humorous scenes in his tragedies in Macbeth, we observed porter scene.

Shakespearean tragedy hero possess some flaw or defect. This tragic flaw attains in him a terrible force. A. C. Bradley refers this trait as tragic 'flaw' while Aristotle calls it 'Hamartia' for example, Hamlet posses notable inaction. Othello is 'Credulous'. Macbeth is ambitious Brutus possesses too much love for nation. Antony has too much attraction for Cleopatra beauty, King Lear has hasty Judgement. In fact a Shakespearean tragedy is not just the tragedy of destiny or the tragedy of character but is a mixture of both. Gripping catastrophe of William Shakespearean tragedy is unique with this feature of gripping catastrophe. In "Othello" we can see that Othello despair when he comes to know from Emilia that he has been duped is touching. Even King Lear we have touching words as spoken by Lear on the death of Cordelia. Othello play begin with comedy and end with tragedy. Suspicious is the basic theme of the play.

Aristotle defines tragedy according to seven characteristics these are it is mimetic, It is serious, It tells full story of an appropriate length, it contains rhythm and harmony, rhythm and harmony occur in different combinations in different part of the tragedy. It is performed rather than narrated. A Shakespearean tragedy traditionally follows the freytag paramid of dramatic structure which consists five parts. Freytag analysis is derived from Aristotle poetics that had a three part view of a plot structure Exposition, Rising Action, Climax, Falling Action and Denouement etc.

The Shakespearean tragedy mainly arouse two types of feeling in the audience i. e. Pity and fear. Shakespeare has made very effective use of soliloquy in his plays especially in his tragedies. Tragedy as conceived by Shakespeare is a subject to struggle of good and evil in the world. We can consider his tragedy as an epitome of great art. We totally agree with Carlyle when he says... Shakespeare lasts forever with us we can not give up our Shakespeare tragedy is the story of calamity, which leads to the death of hero of high status. Shakespeare popularity lies on his characteristics of tragic writing in the words of Dowden.

REFERENCE

1. Bradley, A. C.(1991) Shakespearean Tragedy: Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, and Macbeth. London : Penguin.
2. Shakespeare William (1972-1996) G.K. Hunter, ed. King Lear, New Penguin Publication.
3. Edwards, Philip, ed(1985) Hamlet, Prince of Denmark. New Cambridge Shakespeare Cambridge: University press.
4. F. E. Halliday, (1964) A Shakespeare companion 1564-1964, Baltimore, Penguin.

POSITION OF WOMEN IN THE CONSTITUTION AND SOCIETY IN INDIA

Dr. Nanjundamurthy

Associate Professor

Department of Political Science, Government First Grade College, Jayanagara, Bangalore, Karnataka.

ABSTRACT:

Women have to play a variety of roles like the political, social, religious, economic and cultural etc. Among these the political role is vital through which they can achieve equal rights, opportunities and status at par with men. Though various efforts have been made by the government to uplift the status of women, but the situation is not very satisfactory yet. There are several provisions made by the constitution to uplift their position, role and status in Indian society. Despite these provisions the status of women in demographic, literacy, employment and political fields is not very satisfactory. It is only through empowerment of women the development of the society and the nation is possible. So a lot of measures are needed to improve their position in society.

KEYWORDS: Uplift, Constitutional, Rights, Directive Principles, Women Empowerment, Status, Violence, Efforts

INTRODUCTION:

Although, women in the early age were expected to become the principal providers of care and support for infants and children, yet, in the changing context, they have to play a variety of roles-political, social, religious, economic and cultural etc. But, among these, the political role is paramount through which women can achieve equal rights, opportunities and status at par with men. The post-independence Indian governments have made enormous attempts to uplift the status of women through constitutional and extra constitutional measures also but, the situation is not very satisfactory even so far. The spirit of the United Nations Declaration of Human Rights has been honored by the framers of the Indian constitution and policy makers. This has been reflected into various steps like-land reforms, review of minimum wages, equal pay for equal work, protection of civil rights, eradication of untouchability; and other legislative provisions to prevent discrimination in employment on the ground of sex. Again, a National Commission for Women has been constituted to protect the rights of women, to tender suggestions and schemes for the upliftment and improvement in the health and educational conditions of women; and to offer projects for the socio-economic development of women. A national plan for the welfare of boys and girls and a national policy for children are also concrete steps taken for the welfare of women.

Apart from the above steps taken for the upliftment of the political status of women, a landmark attempt has been made by the Panchayati Raj Act through which women have been guaranteed, a reservation of one third seats in Panchayati Raj Institutions (PRIS). These institutions have been given a constitutional status by the 73rd and 74th constitutional amendment act, 1992. Thus, a new chapter of women's political participation at grass root Indian politics level has started. Several women organizations and feminists are demanding for reservation of seats for women in legislative assemblies and parliament also. Here, it is suggested that a proper evaluation and examination of women's performance and role in PRIS is required to provide them further opportunity of reservation in higher and apex legislative bodies.

The architects of the Indian constitution were quite conscious about the dignity and rights of the Indian women. Therefore, they have incorporated several provisions in the constitution which have paved the way for the post-independence governments to make rules and regulations for the emancipation of Indian women and to uplift their position, role and status in Indian society. Some of the leading provisions are discussed here.

- **Article 14 (Right To Equality)** provides that the state shall not deny any person equality before law or the equal protection of the laws within the territory of India.

- **Article 15 (Right to Social Equality)** envisages that the state shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them. Nothing in this article shall prevent the state for the welfare and upliftment of women and children.
- **Article 16 (Right To Equality for Opportunity in Public Services)** provides that there shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the state. Further, **article 16 (2)** declares that no citizen shall on grounds only of religion, race, caste, sex, decent, place of birth, residence or any of them, be eligible for, discriminated against, in respect of any employment or office under the state.

The incorporation of the chapter of **Directive Principles of State Policy** in the constitution was one of the pioneering efforts to protect and improve the socio-economic and political status of Indian women. The provisions of the Directive Principles of State Policy enshrined in the constitution shall not be enforceable by any court, but the principles therein laid down are nevertheless fundamental in the governance of the country. It shall be the duty of the state to apply these principles in the enactment of laws.

- ❖ **Article 39** provides that the state shall, in particular, direct its policy towards ensuring that the citizens both men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood. **Article 39 (d)** and **39 (e)** respectively make a provision that the state shall make an arrangement to equal pay for work, for both men and women; and further, the state would ensure that the health and the strength of the workers; men and women and the tender age of children are not abused; and that citizens are not forced by economic necessity to enter professions unsuitable for their age or strength.
- ❖ **Article 32** provides for securing just and humane conditions of work and maternity relief.
- ❖ **Article 51 (A) and (e)** refers to the fundamental duty of citizens to renounce practices derogatory to the dignity of women.

Thus, it can be said with a considerable degree of certainty that the architects of the Indian constitution have provided equal opportunities and avenues of development to both men and women through constitutional measures. This has resulted in the radical change in the roles and performance of Indian women.

Status of Women in Indian Society

Despite these various constitutional provisions the status of women in India is a matter of serious concern. The violence and crime against women have been ever increasing since independence and so has been the perpetuation of structural and cultural inequality practiced in various forms despite the constitutional and legal guarantees aimed at equality and discrimination in any form. The problem is in fact deep rooted as is to be found in any patriarchal society of which India is one of the best examples. In general, the status of women is evaluated in comparison to the status of men.

The demographic status of women can be evaluated on the basis of sex ratio in India. Since the beginning of the census exercise, sex ratio has always been unfavourable to women. In 1901 the sex ratio was 972 females to 1000 males and in 1951 it was 946 females to 1000 males and according to the 2011 census it is 940 females to 1000 males only. This is a very disturbing trend.

The literacy status is also not satisfactory although after independence more and more girls are getting educated and their literacy standard has been improving every year but it is still far less. In 1951 the female literacy rate was 8.86 percent and the male literacy rate was 18.33 percent and it increased to 54.16 percent for females and 75.85 percent for males. There are many reasons for the low literacy of women in India like, the low socio-economic house-hold status; early marriage of girls; lack of schools for girls; lack of women teachers; distance of schools from homes etc. In 2011, the female literacy rate was 65.46 percent and the male literacy rate was 82.14 percent.

In the employment field the status of women is also not satisfactory. Although women constitute a significant part of the work force in India but they lag behind in terms of level and

quality of employment. According to the Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE), a think tank in the initial four months of 2017 jobs for men increased by 0.9 million and 2.4 million women disappeared from the employment map and only 27 percent Indian women are currently in the labour force. Gradually women are making inroads into hitherto male oriented occupations like engineering, police, management, etc. However, women face discrimination in selection, training and promotion. They are paid lower wages, occupy lower skilled jobs and have less access to skill, training and promotion.

In the political area women in India have been granted franchise right by the constitution. But they are not adequately represented in parliament, legislative assemblies and local self-government institutions. The maximum percentage of women parliamentarians is in sixteenth Lok Sabha with 62 members which is 11.38 percent of the total members. Women in PRIS are charged that they do not attend the routine meetings of these institutions and often their representatives' like- husband or other family members attend the meetings. Women by the large have remained passive voters. The male members of their community generally determine their voting behaviour. However, the situation is gradually changing now. In many places in India women have emerged as powerful leaders and have formed powerful pressure groups.

Violence against women is a crude form of displaying men's superiority over women. It is used to put 'women in their proper place' by men. Violence against women takes various forms such as rape, sexual harassment, kidnapping and abduction, dowry deaths, torture, molestation, abuse and domestic violence. Rape, sexual harassment, eve-teasing, molestation and abuse of women and young girls perpetuate the notion that women need male protection at various stages of life. Eve-teasing in educational institutions and public places is rampant. There have been frequent instances where acid has been thrown on young girls in order to deface them. Sexual harassment and abuse at work places are not reported by women for fear of losing jobs and public ridicule. There has been a marked increase in cases of rape against women and even children are not spared. Many cases go unreported due to fear of public stigmatization and non-cooperation of police.

Mere legislation and constitutional provisions are not enough; true emancipation is required at individual levels. Legislative means can, however be short-term remedy or facilitator. It is only through empowerment of women the development of the society and the nation is possible. Not only should the removal of inequality and imbalance, but improvement in the quality and standard of life of the women be our goal. Following measures are required to be implemented strictly, if we want to achieve the goals of women empowerment and improve the position of women.

- ✓ Compulsory and free education for girls up to graduation.
- ✓ Reservation of 33 percent of seats in parliament and state legislative assemblies.
- ✓ More share of women in decision-making process and planning process.
- ✓ Appointment of women administrators on key posts without discrimination.
- ✓ Launching of anti-dowry movement and awareness campaign.
- ✓ Gender sensitisation of enforcement mechanisms.
- ✓ Better training facilities to enhance the skills and efficiency.
- ✓ Reform and proper implementation of laws to address issues of gender based violence.
- ✓ Summary and in camera trials of rape cases to create confidence in victims.
- ✓ Convicted persons in atrocities on women must be given harsh and exemplary punishment.
- ✓ Removal of the myth of son preference.
- ✓ Granting equal access to property, credit and rewarding occupation.
- ✓ To prevent the deteriorating environment and poor quality of living.
- ✓ Quick disposal of cases of exploitation, torture, rape and other such crimes.
- ✓ Change of attitude of the society towards women.
- ✓ More powers to the National Commission for Women.
- ✓ Suppression of immoral trafficking in women and girls.
- ✓ Awakening the women regarding their rights and privileges.

CONCLUSION:

Therefore, the efforts should be directed towards the all-round development of each and every section of Indian women, not confining the benefit to a particular section. It is a must to protect their chastity, modesty and dignity and ensure their dignified position in society. According to Mahatma Gandhi, "As long as women of India do not take part in public life, there can be no salvation for the country." Hence the women's empowerment is the need of the time to improve their position in society.

REFERENCES

1. Bakshi, P. M., "The constitution of India," Universal Law Publishing Company Pvt. Ltd., New Delhi, 2006.
2. Census of India, 2001 and 2011.
3. Fuller, Marcus B., "The Wrongs of Indian Womanhood," Inter India Publications, New Delhi, 1984.
4. Gupta, Mukta, "Issues Related to Women," Sarup and Sons, New Delhi, 2000.
5. Gupta, Shakuntla, "Women Development in India," Anmol Publications, New Delhi, 2005.
6. Nayar, Usha, "The Unborn Daughters of Delhi," The Women Press, New Delhi, 2006.
7. Panda, Snehalata, "Reservation for Women in Union and State Legislatures: A Perspective," The Indian Journal of Public Administration, Vol. 47, No. 4, October-December, 2001.
8. Sahay, S., "Women and Empowerment: Approach and Strategies," Discovery Publishing House, New Delhi, 1998.
9. Saxena, Shobha, "Crimes against Women and Protective Laws," Deep and Deep Publications, New Delhi, 1999.
10. Sethi, Mira, "Women and Development: The Indian Experience," Sage Publications, New Delhi, 2001.
11. Subramanyam, I and Murlidhar, B.V., "Empowerment of Women and Protection of their Rights," in Reddy, A. Ranga (ed.), "Dimensions of Crime and Corruption in India," Serial Publishers, New Delhi, 2005.
12. Vidya, K.C., "Political Empowerment of Women at the grass roots," Kanishka Publishers, New Delhi, 1997.

VIRGINIA WOOLF: SELECTED THEMES OF ‘A ROOM OF ONE’S.

Prof. Yashodha Ashok Hunasagi

(M.A in English Literature)

S.M.Hilli Degree College.

ABSTRACT:

Virginia Woolf is one of the most outstanding representatives and theorists of the English modernism. Her essay “A Room of One’s Own” became the canonic text of the feminist theory. Virginia Woolf was not as radical as her contemporaries were in the choice of themes and managed to synthesize organically the new writing technique with the proficient analysis of pressing issues of the human life in her feministic novel, “A Room of One’s Own.” Being influenced by the biographical and cultural context, in which a book was published in 1929, “A Room of One’s Own” reflects the female roles and space in the society: on the one hand, a necessary condition for the social, economic, and creative solvency of a woman, and, on the other hand, the feministic vision of the world and the manifesto of the writer’s otherness.

KEY WORDS: Economical condition, Social reflections, Financial and intellectual independence, Creating legacy of women writers, Quest for Truth.

INTRODUCTION:

“A Room of One’s Own” tells about the difficult feminine destiny. The novel is rather autobiographical as it focuses on women, who chose to write instead of housing. The Exeter and Plymouth Gazette published on November 26, 1929 stated that Virginia Woolf protested against the patriarchal way of life, against her father who did not take her literature talent seriously, against the position of women in the society, in which females were humiliated by males (“The Hogarth Press” 2). In this essay, Woolf thinks out Shakespeare’s sister Judith, who is as gifted as her brother was, and tries to tailor her fate in the 16th century (Kronenberger). Moreover, Virginia tells the story of Jane Austen, who used to write in a drawing room. All the time, she had to listen to any scratch of the door and hid papers when somebody entered (Sirkevic 7). This book is the manifesto of the voice of women, who had suffered from the low position in the society for centuries. The modern critics of the creativity of Virginia Woolf state, “Mrs. Woolf’s chief exhortation is that woman break completely with the man-mirroring function that has been hers for so long, and in turn examine masculine concepts and reasoning”.

A number of external factors, such as the Victorian cultural heritage, some episodes from the writer’s biography, the worldview of the immediate environment, the ideas of psychoanalysis and emancipation, her professional literary activity, and the social and political situation both in the world and in England shaped the writer’s unique style (Kronenberger). Such a contextual perception of the Woolf’s creativity with a modern feminist discourse allows researching many current problems, in particular, the continuity of feminist ideas in the correct way. In her works, Woolf goes beyond the sociocultural paradigm of her era and anticipates the modern attitude in many respects. *A Room of*

One's Own was fashioned out of a series of lectures that Woolf delivered to groups of students at Cambridge women's colleges. She addresses these women explicitly and draws on certain assumptions and common knowledge—that they are all learned for example and that they're women—so we immediately have to consider the particularity of the occasion when reading the text. As a successful woman, Woolf stands before these women scholars as their elder and somewhat superior but also as their compatriot. They are allies in the same cause, to become educated women and contribute to their society and the canon of scholarship and literature that inspires them.

EXPLANATION:

The title of Woolf's essay is a key part of her thesis: that a woman needs money and a room of her own if she is to be able to write. Woolf argues that a woman needs financial freedom so as to be able to control her own space and life—to be unhindered by interruptions and sacrifices—in order to gain intellectual freedom and therefore be able to write. Further, she argues that such financial and intellectual freedom has historically been kept from women, with the result that nearly all women, even those with literary talent and ambition, are unable to achieve their goals or potential because of a lack of opportunity to engage in sustained work and thought.

As the narrator, Woolf examines her own life and the financial inheritance she received from her aunt, which gave her "five hundred a year", a very respectable sum for a young woman to live on. So, unlike women of lower class or without such good fortune, she was able to look forward to life of financial security and could actually focus on writing. She then imagines the fate of women without such a secure, personal income, imagines how impossible the task of writing would seem even if one had the ambition to do it. The rare examples she is able to cite of middle-class or lower-class women who decided to write, Aphra Behn for example, were not even seen as admirable women by society, and were instead belittled and thought almost unnatural. Because of that, Behn was seen not as a model for younger women to follow but rather a deterrent against a life of "living by one's wits."

It is abundantly clear throughout the lectures that Woolf is not just making this argument to express her own views or to tell a story – she sees herself as having a job to do, and it is no coincidence that she is speaking in front of a group of scholarly young women with their professional lives ahead of them. Woolf makes sure that she directs her argument to these young women in the hope that they will decide to change the fate of the next generation of women by providing them with a literary legacy and good fortune.

Woolf is aware throughout that she, and these lectures, are part of the legacy and history of women writers (and thwarted women writers). From that starting point, of her as participating in a kind of legacy and offering something to the minds of the future, Woolf as the narrator invokes the women writers of the past and present to help her make her argument. From real authors like George Eliot and Lady Winchilsea to the invented Mary and Judith Shakespeare characters, Woolf presents a network of women who've missed out on their potential because of their status as women and the conditions of poverty and lack of education that that status implies. By creating an imaginary sister for Shakespeare, Woolf emphasizes the anonymity and invisibility of women; she makes us imagine many

more forgotten women that history has left behind and whose minds will never be expressed.

Woolf describes male geniuses like Shakespeare as incandescent figures, known entirely by virtue of their work and not by their own lives. Woolf shows that it is very difficult for women to be this way, because their lives necessarily impose on them to such a degree, with childbearing, with homemaking, and with suffering. Therefore both women's fiction and the women themselves are defined by their deprivations rather than being incandescent, like the major male writers.

Woolf claims that as well as all the social conditions that have inhibited women, it is also this lack of history and legacy that continues to inhibit them. This is why she appeals to the young women before her: to use their education to be a different kind of generation and to create a history for their daughters like young men have always had to admire and emulate.

Beneath Woolf's argument about what it takes for a woman to create fiction is another more universal argument about the nature of truth, which inevitably casts a shadow over the points she makes. Woolf seems to realize two main points about the nature of truth that she passes on to her audience.

The first point has to do with is subjectivity. As a lecturer, she says she hopes that her listeners find some truth in what she is saying, but she doesn't claim to be able to impart it herself. She claims that all truth is a kind of experience and is subjective. She hopes to impart something truthful, not by stating facts or beliefs but by showing her experience and perspective and, in doing so, perhaps the listener can deduce something true. She goes about the essay in this vein, describing with an "I" voice the sensory and mental processes of her day.

The second point is that the quest for truth connects her with *both* the women and men in her story. As the narrator finds herself shut out of college buildings and women writers absent on the library shelves, she observes the extent of the intellectual life around her and, indeed, in front of her in the form of the women of Newnham and Girton whom she is addressing. Her pursuit of knowledge and her taste for debate and intellectual expression connects her with those around her, including the male 'professor' types who have been so supported by society.

In addition to establishing the necessity for women to have financial and intellectual independence if they are to be able to truly contribute to the literary canon, Woolf addresses the societal factors that deny women those opportunities. As such, *A Room of One's Own* is a feminist text. But it does not assign blame for the state of society to particular men or as a conscious effort by men as a whole to suppress women. Rather, she describes a society formed by the instincts of the different sexes (for example women to have children, marry early, be tasked with mending and caring for the family and not being educated) that together define society and together influence individual's behaviors and opportunities.

This is not to say that Woolf sees society as being anything other than dramatically tilted in favor of men. She explores just how it is tilted, in two ways. First, she shows how she herself has been shut out of the fictional college "Oxbridge", an amalgamation of the two elite English universities Oxford and Cambridge. For Woolf herself, this

"Oxbridge" idea was significant in her life; her brothers and male contemporaries all seemed to go off to Oxbridge while she tried to challenge herself and educate herself with what little external resources she had. Second, she creates an imaginary woman named Judith Shakespeare, sister of William Shakespeare and his equal in talent. She then shows how, while William rises to fame and becomes an "incandescent" poet, Judith is prevented by the structure of society from doing so and ends up committing suicide.

A Room of One's Own also examines the more taboo realm of female homosexuality, speaking honestly about the possibility of a woman's affection for women. By putting this usually silenced topic before her audience, she creates an atmosphere where feelings and taboos are able to surface and be expressed, and moreover are able to become commonplace and understood as a normal part of womanhood. It is also worth noting that while *A Room of One's Own* does not seek to blame men, when describing men it betrays a definite physical distaste at times. In her description of the men at the British Library for instance, they are a ruddy, almost disgusting presence, reminding her of all the flaws she sees in society as a whole.

CONCLUSION:

Finally, it should be kept in mind that *A Room of One's Own* was crafted out of a series of lectures that Woolf delivered to women at the first women's colleges at Cambridge. With herself and those before her, Woolf creates a sense of a new community of women emerging, the educated, even professorial woman to match the naturally professorial man. This is a message of hope but also a warning and an incitement, that in order to change at all the fragile position of women in literature, this generation must forcibly change it.

REFERENCES:

- 1) <https://literariness.org/2020/10/11/analysis-of-virginia-woolfs-a-room-of-ones-own/>
 - 2) https://www.academia.edu/24095305/A_Study_on_Virginia_Woolfs_A_Room_of_Ones_Own
 - 3) <https://www.jetir.org/papers/JETIR1706061.pdf>
 - 4) https://www.researchgate.net/publication/314169211_Virginia_Woolf%27s_Representation_of_Women_A_Feminist_Reading_of_The_Legacy
- Woolf, V. (1989). *A Room of One's Own*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

Copyrights

Copyright for this article is retained by the author, with first publication rights gra

SUSTAINABILITY AND FAST FASHION: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW

Nitasha Walia

Ph.D. Scholar, Lovely professional university Phagwara Punjab-144402

Dr. Jyoti Gupta

Associate professor, Lovely professional university Phagwara Punjab-144402

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyze the relationship between sustainability and fast fashion. Design/methodology/approach - The procedure used in the study is a systematic literature review covering sustainability and fast fashion from 2000 to 2020. The studies were explored using the Boolean operator “Sustainability” AND “Fast Fashion” from the publish or perish database including Google Scholar.

Findings - Education about fast fashion and sustainability can lead to well informed consumers who make their choices rationally.

Originality/value - The study is an attempt to uncover a series of relationships between sustainability and fast fashion which may enhance academic discussion and offer clarity to the conceptualization of this field.

KEYWORDS - Sustainability, Environment, Society, Economy, Fast Fashion. Paper type- Literature review

INTRODUCTION

“Why do I feel so strongly that fashion is a pivotal industry to get right? Firstly, because it is a full spectrum industry. It extends from the farmers that grow cotton to the women beading in ateliers, it encompasses millions of people from agriculture to the creative marketing and selling. It is also dependent on the animal kingdom and some of the most fragile ecosystems on Earth” – Livia Firth (Huffington Post, 2014).

The Brundtland Commission's report on the global environment and development, issued in 1987, introduced sustainable development (SD) to the world (Redclift, 2005). Sustainable development focuses on issues of the economy, society and environment. The concept of sustainable development challenges the conventional belief that economic expansion is a must, but environmental protection is an extravagance.

After the United Nations introduced the 17 Sustainable Development Goals of the 2030 Agenda for Sustainable Development at the beginning of 2016, sustainable development has become a responsibility rather than a mere trend (www.un.org). Already, five of the 17 Goals directly target the environment. Indeed, for managers working in businesses that have a detrimental influence on the environment, environmental sustainability has become a focal point, and the fashion industry is no different.

Fast fashion refers to clothing designs that move fast from the runway to the store in order to capitalise on current trends. It enables ordinary people to purchase the hottest new style at the next big thing at a fair price. Fast fashion became popular as a result of lower cost, faster manufacture and shipping methodologies, a growth in customer demand for the most up-to-date styles and a rise in purchasing power of consumers. The textile and apparel business, which is the

second largest sector in the global economy, is a key contributor to global trade.

Global consumption is projected to be in excess of 30 million tonnes per year. From agriculture and petrochemical production (for fibre production) to manufacturing, logistics, and retail, this business has a lengthy and complex supply chain. Textile and fashion firms currently create nearly twice as much apparel as they did in the year 2000. The rise of fast fashion has resulted in a significant increase in the volume of clothing consumed, primarily in industrialised countries. Cheap labour, air pollution and the use of toxic chemicals are all involved in the conversion of raw textile fibre to final end products. Furthermore, the textile and fashion sectors utilise a lot of water, energy, and raw material across the supply chain, putting a strain on Earth's natural resources. According to a UN report published in 2019, worldwide textile production increased between 2000 and 2014, and the industry is "responsible for 20% of total global water waste. "A single pair of jeans uses 7,500 litres (2,000 gallons) of water to manufacture. According to UN report 2019, Clothing and footwear manufacture accounts for 8% of global greenhouse gas emissions and "every second, an amount of textiles equivalent to a garbage truck is buried or burned. Because these resources take the same amount of time to grow and regenerate regardless of product speed to market or trash disposal, the garments industry's negative consequences are being exacerbated by the increased rate of production and consumption of fast fashion. To make matters worse, during the manufacturing of garments, significant volumes of chemical pollutants, carbon dioxide, and other hazardous substances are released into streams, soil, and air.

The negative environmental repercussions of the fashion business, on the other hand, do not end when the clothing is attractively placed in retail stores, purchased, and then packed away by the customers. Instead, the detrimental effects remain during the consumer's use of the product as the customer washes, dries, irons, and dry-cleans their clothes, he washes their garments to within an inch of their life, then discards them. Too many clothing ends up in landfills rather than being reused or recycled. Although many fast fashion brands claim sustainability in their production. Is it enough? Is it enough we are doing for our planet? At least the latest picture from Chile doesn't depict the same. In Chile's Atacama, the world's driest desert, a mountain of discarded apparel,

Including Christmas weather sands kiboots, creates an unusual scene in the world's driest desert, which is increasingly suffering from pollution caused by fast fashion.

FIGURE 1 Used clothes discarded in the Atacama Desert, in Alto Hospicio, Iquique, Chile. (Aljazeera, 2021)

As a result, it's critical to comprehend the most crucial components of this industry, as well as its tendency for sustainability.

METHODOLOGY

The present study uses the systematic review covering Sustainability and Fast Fashion from year 2000-2020. The systematic review has been argued to provide the most efficient and high-quality method for identifying and evaluating extensive literature (Tranfield et al., 2003, p.215). The procedure suggested by Tranfield et al. (2003) was adopted for the systematic literature review. The review was undertaken in different stages. First, the protocol was developed, second inclusion and exclusion criteria for articles were developed and third data sources and strategy were adopted for the literature. Then the next stage discusses all the three stages in detail:

Protocol development

Protocol development is the first step toward the systematic literature review. The review process was undertaken by asking research questions, inclusion and exclusion criteria for articles and keyword search. This stage raises questions such as: what is fast fashion? How fast fashion is related to sustainability? How fast fashion affects the environment? Can education lead the consumers to make sustainable choices? The research questions helped in the identification of relevant articles and themes.

Inclusion and exclusion criteria

The inclusion criteria were specified to include the relevant articles as per the procedure suggested by Tranfield et al. (2003). Inclusion and exclusion criteria are expressed in the protocol to ensure a review of the best available evidence. Draw upon 'raw data' from 'whole studies' for analysis to create a study in its own right (Tranfield et al., 2003, p.213).

The study adopts the following inclusion criteria:

Articles available in publish or perish database i.e., Google Scholar.

Covers one of the keywords of "Sustainability" AND "Fast Fashion" in the title.

Scholarly publications.

Peer-reviewed articles.

Conference papers

Published between 2000–2020 Articles in

English.

The present study identifies 87 articles from the selected databases.

The studies were excluded based on the following criteria:

Articles were excluded based on titles and abstracts.

Working paper-series excluded.

Doctoral dissertations and master thesis excluded. E-books excluded.

Three articles were in non-English language

Among the 87 articles, 70 articles did not meet the inclusion criteria and were excluded from the search and 17 articles were finally used.

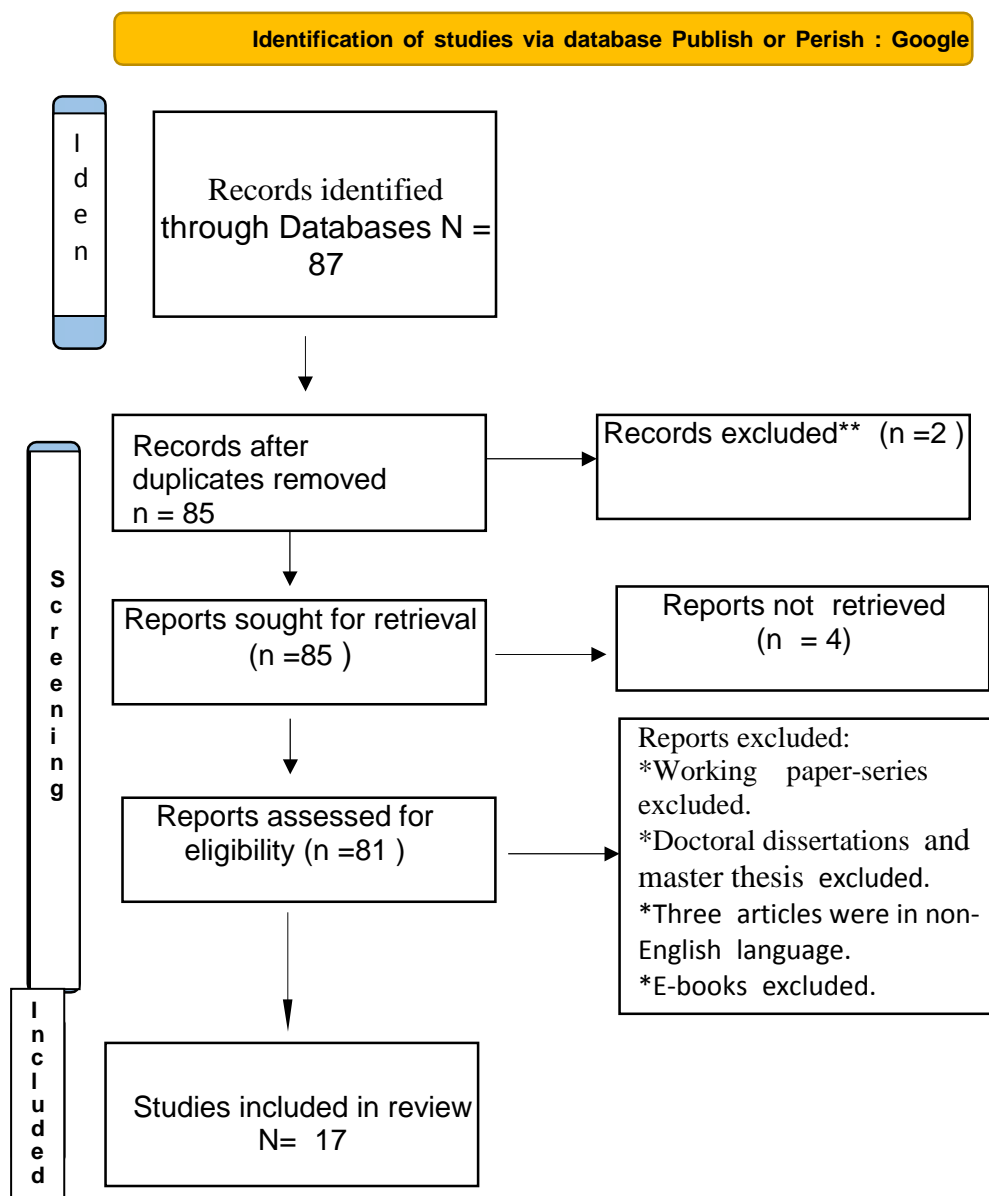

Figure 1. Prisma diagram for article selection and exclusion

Source: Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D.G. and Prisma Group (2009)

RESULTS AND INTERPRETATION

The supply side (fast fashion firms), the demand side (consumers) and the regulator side (governments and industrial organizations) are the three logical aspects to look at the relationship between fast fashion and sustainability. Based on the literature reviewed, the fast fashion retailers continue to select sourcing markets mostly on the terms of cost, but their manufacturing location decisions indicate a stronger focus on sustainability (Arrigo E.2020).

Consumer attitudes toward slow consumption impact many fast fashion avoidance factors, however evidence suggests that fashion leaders may not recognize the fast fashion business model as unsustainable and promoting overconsumption (Carol Cavender, R. & Min-Young Lee 2018; Cavender R.C., Lee M.Y. and Gannon T. 2017). People do not give sustainable fashion a high priority. The vast majority of research suggests that young people distinguish between fashion and sustainability. They believe in sustainability, but they don't follow the same principles when it comes to sustainable fashion. Their moral imagination (Werhane 1998) appears to be severely

constrained in this category (Joy, A., Sherry, J. F., Venkatesh, A., Wang, J., & Chan, R. 2012). Fashion consumers' attitudes toward sustainability in their fashion purchases are influenced by their general level of concern for social and environmental well-being, preconceived notions about sustainable fashion and previous behavior in relation to ethical consumption actions (Mcneill, L., & Moore, R. 2015). While customers' social or environmental concerns may be sacrificed for their need for fashion, product quality is not (Park H. and Kim Y.K. 2016). When asked about their thoughts on sustainability in general, the majority of participants mentioned recycling and energy consumption, but no one mentioned clothing consumption. Yan et al. (2017). Thus consumers' access to knowledge regarding sustainability and fast fashion is limited. Liu, S. Y. H., Napier, E., Runfola, A., & Cavusgil, S. T. (2020) used the loose-coupling theory to explain the interactions between fast-fashion multinational corporations (MNEs) and non-governmental organizations (NGOs). Nguyen, H. T., Le, D. M. D., Ho, T. T. M., & Nguyen, P. M. (2020) research provides a comprehensive overview of the present level of research on the CSR model and its long-term sustainability in developing countries.

When it comes to regulators, the term "eco-friendly fabrics" has been shown to have a significant impact on the fashion industry's sustainability (Kim, Y., & Oh, K.W. 2020). Positive perceptions of brands' social responsibility efforts not only directly influence what consumers think about them (i.e., their attitudes), but they are also important in enhancing both consumers' trust in the brands and their individual feelings of empowerment when it comes to environmental issues (Neumann, H. L. et al. 2020). Regardless of the types of sustainability measures used by fast fashion companies, they have a positive impact on product quality, brand image, and purchase intent (Son J. and Lee Y.A. 2015). A new textile industry model is needed, one in which used clothes, textiles, and fibres are recycled rather than discarded. (Kalambura, S., Pedro, S., & Paixão, S. 2020). Legal reforms and more support for businesses that pursue more sustainable ways are needed to refocus the fashion industry and customers away from the rapid fashion model and toward more sustainable sourcing, production, distribution, marketing and consumption practises. (Brewer M.K. 2019). Fast-fashion reporting has a well-developed analysis framework but lacks action orientation. (Garcia-Torres, S., Rey-Garcia, M., & Albareda-Vivo, L. 2017). The fashion crisis cannot be solved by focusing solely on one issue; collaboration from a variety of perspectives is required to achieve change at the pace required. (Boehlert, M., John, S., & College, F. 2017). Oral, E. (2019) analysed that local and global policies should go hand in hand in cotton farming and the readymade garment industry, starting with the cottonseed utilized to the recycling of clothing for environmental and social sustainability.

DISCUSSION

Unfortunately, there are many obstacles which must be addressed in fast fashion in terms of the environment, economy, and social sustainability. The sustainable fashion is complicated. Fortunately, fast fashion firms have begun to adopt more sustainable practices, but we, as consumers, must examine our clothes purchases critically and determine whether we can justify the amount of clothing we buy based on our common moral beliefs. Hopefully, as a result of this, we will gradually come to the realization that excessive consumption does not correlate to personal fulfilment or long-term satisfaction. Well-informed and educated consumers can ensure the long-term sustainability of the fast fashion sector.

FUTURE AGENDA

There are numerous ways that customers can take to make sustainable fashion more affordable. Instead of buying new clothes, consumers can buy used or participate in clothing swaps. Environment crisis is the major motivation for thrifting and must be implemented. Education about fast fashion and sustainability can lead to well informed consumers who make their choices rationally.

REFERENCES

1. Firth L. Why Fashion Should Be on the Climate Change Agenda. Huffpost; 2014 [updated 2014 Nov 21; cited 2022 Feb 4]. Available from: https://www.huffpost.com/entry/why-fashion-should-be-on-_b_5857162
2. Redclift M. An Oxymoron Comes of Age. *Sustain Dev.* 2005;13(4):212–27.
3. Martin Bernetti/AFP .Chile's desert dumping ground for fast fashion leftovers. The Aljazeera [Internet]. 2021 Nov 8[cited 2022 Feb 4]. Available from: <https://www.aljazeera.com/gallery/2021/11/8/chiles-desert-dumping-ground-for-fast-fashion-leftovers>
4. Tranfield D, Denyer D, Smart P. Towards a Methodology for Developing Evidence-Informed Management Knowledge by Means of Systematic Review* Introduction: the need for an evidence- informed approach. *Br J Manag.* 2003;14:207–22.
5. Moher D, Liberati A, Tetzlaff J, Altman DG. Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. *BMJ* [Internet]. 2009;339(7716):332–6. Available from: <http://dx.doi.org/doi:10.1136/bmj.b2535>
6. Arrigo E. Global Sourcing in Fast Fashion Retailers: Sourcing Locations and Sustainability Considerations. *Sustainability.* 2020 Jan 6;12: 508.
7. Carol Cavender R. Exploring the Influence of Sustainability Knowledge and Orientation to Slow Consumption on Fashion Leaders' Drivers of Fast Fashion Avoidance. *Am J Theor Appl Bus.* 2018;4(3):90.
8. Werhane, P. Moral Imagination and the Search for Ethical Decision-Making in Management. *Business Ethics Quarterly.* 1998;8(S1):75-98
9. Joy A, Sherry JF, Venkatesh A, Wang J, Chan R. Fast fashion, sustainability, and the ethical appeal of luxury brands. *Fash Theory - J Dress Body Cult.* 2012;16(3):273–95.
10. McNeill L, Moore R. Sustainable fashion consumption and the fast fashion conundrum: Fashionable consumers and attitudes to sustainability in clothing choice. *Int J Consum Stud.* 2015;39(3):212–22.
11. Park, H., Kim, YK. An empirical test of the triple bottom line of customer-centric sustainability: the case of fast fashion. *Fash Text.* 2016;3:25
12. Ruoh-Nan (Terry) Yan, Sonali Diddi, Brittany Bloodhart, Katie Mcshane, Vickie Bajtelsmit, Kelly Martin et al. Sustainability Perceptions and Emotions Related to Fast Fashion: College Student Perspectives: Proceedings 2017 International Textile and Apparel Association; 2017; St. Petersburg, Florida.
13. Kim Y, Oh KW. Which consumer associations can build a sustainable fashion brand image? Evidence from fast fashion brands. *Sustain.* 2020;12(5).
14. Neumann HL, Martinez LM, Martinez LF. Sustainability efforts in the fast fashion industry: consumer perception, trust and purchase intention. *Sustain Accounting, Manag Policy J.* 2020;12(3):571–90.
15. Jihyeong Son, Young-A Lee. Effects of Fast Fashion Brands' Sustainability Practices on Brand Equity Formation: Proceedings 2015, International Textile and Apparel Association; 2015; Santa Fe, New Mexico
16. Kalambura, Sanja & Lopes Pedro, Sílvia Rafaela & Paixão, Susana. Fast Fashion -A Comparative Study of Portugal and Croatia. 2020;29(2)
17. Brewer MK. Slow Fashion in a Fast Fashion World: Promoting Sustainability and Responsibility. *Laws.* 2019;8(4):24.
18. Garcia-Torres S, Rey-Garcia M, Albareda-Vivo L. Effective disclosure in the fast-fashion industry: From sustainability reporting to action. *Sustain.* 2017;9(12).
19. Boehlert, Melissa. Fast Changes Through Slowing Consumption: The Need for Sustainability in the Fashion Industry. *A Journal of First-Year Student Research Writing.* 2017;3690
20. Cavender R, Lee M, Wesley S. Exploring the Effect of the "Sustainability Factor" on Fashion Leaders' Fast-Fashion Avoidance Sustainability in Fashion. *Sustain Fash.* 2017;3–5.
21. Liu SYH, Napier E, Runfola A, Cavusgil ST. MNE-NGO partnerships for sustainability and social responsibility in the global fast-fashion industry: A loose-coupling perspective. *Int Bus Rev* [Internet]. 2020;29(5):101736. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2020.101736>
22. Oral E. Sustainability Challenges of Fast Fashion: Environmental and Social Impacts of Cotton Growing and the Ready-Made Garment Industry in Turkey. *Yuridika.* 2019;34

FACTORS AFFECTING STUDENT CONFIDENCE IN ENGLISH SPEAKING CLASSES

Dr. C. S. BIRADAR

Assistant Professor, Department of English, Shri G.R.Gandhi Arts, Shri Y.A.Patil Commerce And Shri M.F.Doshi Science Degree College, Indi. District- Vijayapur. Karnataka.

ABSTRACT:

With the world changing to a village, the use of English language, and most importantly, the English speaking competence is becoming more important. Looking at its importance, students of every field are required to have high oral proficiency, most importantly, the students of the English departments. However, we find that undergraduate students show less desire to speaking English during the speaking classes. When it comes to oral communication, they still cannot communicate effectively and confidently. There might be many factors involved that stops them from communicating. This paper aims to find the factors that hinder students from speaking and producing oral communication. The paper will help instructors understand the weaknesses of their students in speaking classes and come up with possible solutions to those problems.

KEYWORDS: Self-confidence, Motivation, Factors, Anxiety, Feedback, Competence

1. INTRODUCTION

Humans have variety of characteristics that they live with. One of these characteristics may be referred to as self- confidence. Recently, self-confidence has become an important topic for research in education context and especially in language classes. Self- confidence refers to the image and view that students have about their knowledge. Heatherton (2011) expresses that self-confidence is called to have a good feeling, to have the ability to cope effectively with the challenges and negative feedback and to have a social world in which the students believe that the teachers value their ideas and respect them. Self- confidence is one of the basic psychological items that are needed for learning a language. Many researches show that self-confidence affects many aspects our lives, such as our thinking, desires, emotions, choices and our objectives in daily life. In our individual and social life it has a significant role. To say exactly, it deals with students' concern of personal educational growth.

STATEMENT OF THE PROBLEM

I have taught speaking classes at the English Department of Rani ChannammaUniversity, Belagaviin Karnataka. A big problem in my classes was no participation of students in class activities such as interactions and role-plays. My observation from these conversation classes showed that the main reason of not participating in class activities was that students do not have confidence on themselves. The students thought they might not be correct if they answered a question or had interaction in class. They thought that other students might laugh at their ideas if they produced it. This problem was a big obstacle in my classes; therefore, I conducted a research on finding the factors what caused the absence of self-confidence in the students.

RESEARCH OBJECTIVES AND QUESTION

The objective of this research is to find out the different factors that hinder students' participation in class activity in speaking classes. The research will also look for whether a relationship exists between social status of students and self-confidence among students of the English conversation classes at the English department at Rani Channamma University, Belagaviin

Karnataka. The research question for my study is: What are the students' perceptions of the factors that affect their confidence in conversation classes?

SIGNIFICANCE OF THE STUDY

Considering the importance of self-confidence in today's educational context, there are various reasons by stating of which I justify the need of conducting this research. First, a research on such a topic will help to maximize peoples' knowledge about the concept of self-confidence. It will also offer people a more accurate understanding on the effects of social status on self-confidence. Second, many other researches about this issues has been conducted in United States, Europe and other countries which have a completely different context than our country. Those researches have a generalization problem if they can be applied here in our context or not. Third, as self-confidence has significant role in students' personal development, finding out its determinants will help us to develop and improve the methods of improving self- confidence. This research would help serve as a reference for any further studies or in any other educational context's reform. In order to help students to overcome their problems in speaking, it is necessary to figure out the factors that affect their oral communication.

METHOD OF RESEARCH

The method for this research article is library method to understand what other language teaching scholars have expressed regarding the factors that affect students' confidence in English speaking classes. I have used updated and credible sources to collect the information. After choosing credible sources, the important points were reviewed and highlighted. As factors of low confidence in speaking classes might be different from context to context, those points were considered that fit into context.

LITERATURE REVIEW

Oral communication competence is one of the important skills in learning English. Lazaraton (2001) said that speaking is a tool used to connect with others and understand the meaning and the words. All four language skills are closely connected and interdependent on each other. For example, listening and speaking are productive skills which supports each other, and reading and writing are receptive skills supporting each other, and vice versa, listening skill can support listening, reading and writing skills. However, some students fail or hesitate to speak English well in front of the class or any other public place. There seems to be a problem of self-confidence. Heatherton (2011) defined that self-confidence is called to have a good feeling, to have the ability to cope effectively with the challenges and negative feedback and to have a social world in which the students believe that the teachers value their idea and respect them. There have been many studies in different contexts around the world which had somehow similar kind of results.

There have been many researches on causes of low confidence in English speaking classes in different contexts. The cause of low confidence in speaking classes based on Amelia's (2017) research's results were; not enough knowledge of grammar, pronunciation (accent), lack of vocabulary, fluency, and listening comprehension. Moreover, the students mentioned their problems in speaking classes such as, students fear of making mistake, losing face to speak in front of many students, no sufficient knowledge of the discussion topic.

Hamad (2013) found some negative factors that affected Saudi English speaking classes' students' participation. These factors were student's weakness in English. Sometimes the students used Arabic in speaking class. Besides, the classes had a lot of students which made speaking classes ineffective. Hamad also said that the students did not have enough vocabulary knowledge and no

sufficient knowledge of grammar. He also added that different factors cause anxiety for learners in speaking classes. He said that student's feeling of stress and anxiety stop students' language learning and performance abilities. Low language knowledge was another reason that prevented students from participation. To further elaborate on factors that affect the confidence of students, each factor will be looked into one by one.

FACTORS AFFECTING CONFIDENCE IN SPEAKING CLASSES

There are several factors that decrease students' confidence or stop students from speaking classes. The students feel worried that they will be criticized or they will lose face if they commit an error while producing a sentence. Therefore, despite of having a lot of knowledge about the topic of discussion, the students make a lot of mistake in the sentences they say or they choose not to participate in class activities. Looking at this problem, EFL learners should be motivated to speak confidently in order to improve their oral communication competence because according to Gardner (2006), motivation is an important factor that leads language learning, especially a second or foreign language learning, towards success or failure. Students should be understood that if they make mistake, it is a natural process of learning a language. It means that they should be told that they have to go through the path of making mistakes in order to learn English. This lack of confidence inhibits students from learning the speaking skills which gradually lead them to low interest and not participating in the class discussions or other activities.

ENGLISH BACKGROUND KNOWLEDGE

The students who perform seemingly bad and do not participate in class discussions in speaking classes seem to have low English background knowledge and experience in the field. Every skill and aspect of language knowledge can lead them to low confidence and stop them from participating in activities.

Listening skill is an important element in improvement confidence of students in speaking classes. Gilbert (1984) believed that listening skill and pronunciation are interdependent. Doff (1998) also approved that learners cannot improve their speaking unless they develop their listening skill. He believed that if students do not have good listening skill and are not able to grasp what others are saying, they will have no confidence to say something in response. Importantly, pronunciation is also an important factor that can increase confidence. He believed that if students' pronunciation is improved clearly, the students' confidence to produce oral communication is inclined. Doff (1998) said that pronunciation is able to mark people as an educated or uneducated person. It means that mispronunciation causes a negative image of a speaker and it also has an impact on our students' performance, as they are scared of making an error.

Grammar is also important in producing a spoken sentence and participation in class. Cook (1991) believed that patterns and regularities of language are used to convey meaning, and when students are not able to make good patterns they lose their interest in discussions.

Vocabulary knowledge is so important. Understanding correct collocations is more important. When students' vocabulary is not improved they have fear to say something. The more words our students know, the more options they will have to convey what they think in speaking. Brown (2001) mentioned that if people are able to create comprehensive utterance when they learn more vocabulary; though, they do not have any grammatical knowledge. Students with more vocabulary knowledge can have more confidence in taking part in discussions.

AFFECTIVE FACTORS

Student's confidence in English speaking classes is also influenced by affective factors. Anxiety and self-restriction can seriously affect speaking ability and prevent a student from participation. Cheryl and Cordell (1997) believed that communicator anxiety can be obstacle to effective communication. Anxiety is about the fear of being wrong or unhelpful. Students in anxiety lose their words or stop saying something. According to MacIntyre and Gardner (1991), anxiety is of two types: situational and trait. They defined situational anxiety as one caused by a new or different situation; on the other hand, trait anxiety is a result of a speaker's personal feelings that are not related to situation. Self-restriction, according to Wang (2014), is an opinion that the students think they will use face if they speak wrong. In result, the students are afraid to speak in class. In addition, they prefer to remain silent rather than speak.

Motivation and autonomy in language learning is also an important process and not a product that many EFL students seek today. Autonomy requires understanding one's own strengths and weaknesses and accumulating a diverse set of resources that will maximize exposure and improvements in speaking, listening, reading, and writing. Motivating students is seen by teachers as one of the most serious sources of difficulty in the classroom. Students' motivation depends on a variety of factors, among them how they perceive their own achievement. Another factor relates to materials and what tasks they do in and out of the classroom. Deci and Flaste (1995) has also pointed to some other factors including classroom methodology, especially fun and engaging methods; students' relationship to the classroom group as well as to the society at large; how they view their teacher and power relationships with the educational institution; and their own anxiety, especially in classroom activities such as speaking and test taking. Motivation should be considered as a key in learning a language. When students lack motivation they will not learn what they are intended to learn.

TOPICAL KNOWLEDGE

Knowledge and interest regarding the topic of discussion in speaking classes is another factor that prevents students from taking part in oral communication. The interest and knowledge of students under discussion eases the language use and gives confidence to students. Bachman and Palmer (1996) stated that students' knowledge and interest about the topic of discussion in a speaking class has a great effect on performance of the learners.

CLASSROOM ENVIRONMENT

Classroom environment is so effective in making a student take part in speaking class activities. The atmospheres of the class, its size, seat arrangement affect the motivation of the students. A cooperative environment is more supportive for learners. I have observed in many classes that students are usually willing and more active in a small class. It is because in small classes there is more attention to each student and students are more involved in the activities.

ROLE OF TEACHERS

What role should a teacher have in specific classes is a serious issue in modern methodology of teaching. The importance of teacher's role can never be neglected. A teacher's role in making students willing or unwilling to speak cannot be ignored. A teacher's attention to each student, motivating the students and integrating many elements in their teaching approaches can make students participate eagerly in all speaking activities.

FEEDBACK

Positive effective feedback is another factor that is important in making a student participates in speaking class activities. All students expect their instructors to give them necessary feedback on their speaking. According to Harmer (1991), if instructors directly correct their students' problems, the flow of the dialogue and aim of the speaking task will be spoiled. Therefore, he suggested that the instructors should always correct their learners' mistakes positively and give them more support and motivation while speaking.

RESULTS

The result of this paper shows the main factors that affected students' confidence in class. One factor was intensity the student felt by thinking that his classmates speak English better than him. Another factor which impacted confidence was the degree if motivation provided by the teacher. Motivation had positive effect on students' self-confidence. The motivation came both from the teacher and the family. Also, student's knowledge of English rules, vocabulary and skills was a major factor in students' low participation level. Class environment is also essential for a speaking class. Teacher's role in speaking class and the feedback provided by a teacher in speaking class is another important factor that can affect students' participation.

DISCUSSION

Speaking as an important skill of language learning can never be ignored, but there are many factors that can inhibit a student to improve this important skill. This study was conducted to help the teachers of English speaking classes. It will help me and other teachers to overcome these factors and find a solution that can help motivate students to actively participate in class activities. The teachers should motivate their students to actively participate. The teacher should allow these students to speak freely without correcting them. This research has implication for parents as they try to motivate their sons and daughters to study. Likewise, the teachers should help students improve student's knowledge of the language and motivate them to study books regarding different issues. Considering the factors that prevent affects student confidence, the teachers of speaking classes should create activities that can activate students' interest in speaking class discussions.

CONCLUSION

In this study, as mentioned earlier, an attempt was made to find the important factors which prevent students from participation in English speaking classes. This research paper investigated the factors that affect students' confidence in English language speaking classes. The mentioned factors in this paper have an important role in improving a learner's speaking skill. The factors make learners less self-confident in their speaking classes. The findings of this paper showed that students with low-confidence, higher anxiety, and low motivation have serious difficulties in speaking in spite of having acceptable linguistic knowledge. Based on the review of literature of the study, teachers should understand their students' interests and feelings, improve their students' self-confidence, and choose the best teaching method to keep their students involved in the speaking activities. In addition, teachers should know when and how to correct their students' mistakes so that they are not afraid of making mistake in speaking class activities.

REFERENCES

1. Amelia, M. (2017). *Investigating English Speaking Skill Problems Encountered By Students of BabunNajah Islamic Modern Boarding School (A Qualitative Study At Senior High School BabunNajah Islamic Boarding School)* (pp.4,5,46). Banda Aceh. <http://library.unsyiah.ac.id>.
2. Bachman, L., & Palmer, A. (1996). *Language testing in practice*. Oxford: Oxford University Press.
3. Brown, H. D. (2001). *Teaching by principle: An interactive approach to language pedagogy* (2nd. Ed). White Plains, NY: Longman.

4. Cheryl, H., & Cordell, P. (1997). *Communicating for results: A guide for business and the professions*. Pennsylvania: Wadsworth Publishing Company.
5. Cook, V. (1991). *Second language learning and language teaching*. London, UK Edward Arnold.
6. Deci, E. & Flaste, R. (1995). *Why we do what we do: Understanding self-motivation*. New York. Penguin Books.
7. Doff, A. (1998). *Teach English: A training course for teacher*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Gardner, H. (2006). *The development and education of the mind: The selected works of Howard Gardner*. New York: Routledge.
9. Gilbert, J. (1984). *Clear speech: pronunciation and listening comprehension in American English*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Hamad, M. (2013). Factors negatively affect speaking skills at Saudi colleges for girls in the South. *English Language Teaching*, 6(12), 8-9. doi:10.5539/elt.v6n12p87
11. Harmer, J. (1991). *The practice of English language teaching*. London: Longman.
12. Heatherton, F. (2011). *Assessing self-esteem*. USA: Prentice-Hall Incorporation.
13. Lazaraton, A. (2001). *Teaching English as a second foreign language*. Boston: Heinle and Heinle.
14. MacIntyre, P. D. & Gardner, R. C. (1991). *Investigating language class anxiety using the focused essay technique*. *Modern Language Journal*, 75, 296-304.

“MEASURING RUPEE VOLATILITY AGAINST US DOLLAR USING OLS MODEL”

Author

Dr. Venkatesh C. K.

Department of Commerce, Government First Grade College, Kadugudi, Bangalore-560 067

ABSTRACT

Ordinary Least Squares regression (OLS) is a common technique for estimating coefficients of linear regression equations which describe the relationship between one or more independent quantitative variables and a dependent variable (simple or multiple linear regressions). Least squares stand for the minimum squares error (SSE). Maximum likelihood and generalized method of moment's estimator are alternative approaches to OLS. The OLS method aims to minimize the sum of square differences between the observed and predicted values. This paper tries to explore the dynamics of Indian Rupee and its fluctuations against the US Dollar using yearly observations over the period of Five years starting from 1st April 2017 to 31st March 2022. This paper tries to cover the evolution of exchange rate mechanism from fixed to hybrid exchange rate system. Further the Researcher makes an attempt to identify key variables influencing the volatility of Indian Rupee against the US Dollar. Eventually Ordinary Least Square model is used to measure the Volatility to understand various determinants of rupee fluctuations against US Dollar.

KEY WORDS: OLS Model, Volatility, Forex, Depreciation, Appreciation, De-Valuation, Floating Rate, Fixed Rate, Analysis of Variance, FIIs, Trade Balance, Money Supply

INTROCUCTION

In finance, an exchange rate (also known as conversion rate) between two currencies is the rate at which one currency can be exchanged for another. Exchange rates play a vital role in a country's level of trade, which is critical to almost every free market economy in the world today. Therefore, exchange rates are among the most monitored analysed and governmentally manipulated economic measures. Exchange rate matters not just on the big macroeconomic scene but also on a smaller one. It impacts the real return of an investor's portfolio, profitability of firms, and growth of specific sectors amongst various other determinants of the economy.

The Indian rupee, which was on a par with the American currency at the time of Independence in 1947, has depreciated by a little more than 68 times against the greenback in the past 67 years. On 28th August 2013, the Indian Rupee had gone down to an all-time low of 68.825 against the US dollar. This volatility became severe in the past few years affecting major macro-economic data, including growth, inflation, trade and investment. Through this study, we aim at exploring the dynamics of exchange rate mechanism, the Rupee's journey against dollar since 1993, factors influencing the fluctuation of Indian Rupee and finally modelling the exchange rate through multivariable regression analysis (OLS). The Researcher's use quarterly data of US Dollar-Indian Rupee exchange rate and its determinants form Jan, 1993 through December, 2013 for identifying the impact of various determinants on the dollar rupee exchange rate.

REVIEW OF LITERATURE

The study of asset prices began a long time ago when Fama (1965) clearly put to light the highly stochastic nature of their behaviour. Most studies on exchange rate models prior to the 1970s were based on the fixed price assumption (Dua&Ranjan, 2010). With the advent of the floating exchange rate regime amongst major industrialized countries in the early 1970s, an important

advance was made with the development of the monetary approach to exchange rate determination. Liberalization and development of foreign exchange and assets markets also led to variables such as forward premium becoming important in determining exchange rates.

Mussa (1976) considers the extension of the fundamental principles of the monetary approach to balance of payments analysis to a regime of floating exchange rates, with active intervention by the authorities to control rate movement. Another variable that is important in determining exchange rates is central bank intervention in the foreign exchange market. Pros and Cons of currency appreciation and depreciation as boon and bane for the economic growth have been studied in a detailed manner. Existing literature also provides suggestions or steps needed to control as well as to overcome ill-effects of excessive fluctuations between rupee and dollar keeping in view current trends (Raithatha, 2012).

(Mishra & Yadav, 2012) try to find some stylized facts about the rupee-dollar exchange rates (ER) by relating it with five very important macroeconomic variables namely; Money Supply (MS), Inflation Rate (IR) and Trade Balance (TB) for both domestic and foreign economy. The findings based on Vector Autoregressive (VAR) model confirm most of the stylized facts such that RIR and MS have prominent effects on ER. As (Meese, 1991) clearly illustrated, it is well known that exchange rate fluctuations are very difficult to predict using economic models, and that a random walk forecasts currency rates better than any economic model.

However, the recent literature has identified a series of fundamentals/methodologies that claim to answer the question that whether currency rates are predictable? Overall, analysis of the literature and the data used by various authors suggests that the answer to the question: "Are currency rates predictable?" is, "It depends" on the choice of predictor, forecast horizon, sample period, model, and forecast evaluation method (Rossi, 2013). One of the key observations explained by Peters (1994) is the fact that most financial markets have a long memory.

In the Indian context, some work has been done on the Rupee-Dollar exchange movements (Krishna & Rajesh, 2013). Their paper attempts to understand the dynamics of Indian Rupee fluctuations against US Dollar using yearly observations over the period of 13 years from 2001 to September 2013. It identifies six independent variables affecting the exchange rate movements.

RESEARCH METHODOLOGY

Objectives of the Study

This study aims at finding out the crucial factors of the economy that causes Rupee Appreciation and Depreciation against US Dollar.

Steps:

Yearly data for the six independent variables such as, Forex Reserves, FIIs, Money Supply, Trade Balance, Inflation, Interest Rate are considered for 5 years period starting from 1st April 2017 to 31st March 2022.

FINDINGS AND ANALYSIS

Model	R	R Square	Adjusted R	Standard Error of the estimate
1	0.821	0.322	0.762	0.0231841

The above table presents the summary of model application stating that there is 93.7% correlation between the dependent and independent variables. Table reveals that 97.8% of dependent variable is explained by six identified independent variables.

Model	Sum of Squares		df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	0.03212	3	0.0831	14.5432	0.121
	Residual	0.00121	2	0.0012		
	Total	0.03333	5			

The P-Values for foreign exchange reserve and foreign institutional investment are insignificant; they can be dropped from the model, leading to the following equation:

$$ER = 9.15 - 0.3245 MS - (7.634 - 0.34) TB + 0.0451 INF - 0.0389 INT$$

Since the P-Values for foreign exchange reserve and foreign institutional investment are insignificant, they can be dropped from the model.

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Significance
Constant	B	Std. Error	Beta		
Forex Reserves	12.39	1.229	1.252	6.893	0.003
FII's	1.209	0.0343	1.9832	1.453	0.451
Money supply	0.439	0.0198	0.3981	1.493	0.9831
Trade Balance	3.928	0.9218	4.1022	5.3029	0.0012
Inflation	0.0345	0.0234	3.451	2.458	0.0341
Interest Rate	0.983	0.743	1.329	4.501	0.0021

CONCLUSION

Appreciation and Depreciation of any currency depends upon various macro and micro environmental factors. This is not a permanent phenomenon and it varies as per the variables which is reflected in the environmental changes. In this study the Researcher has identified and analyzed six factors which would influence this phenomenon. The results of the research shows that all these six variables have significant influence on working of a currency and majorly influence the volatility of a weak currency. The Researcher has used Multivariate Regression analysis to arrive at various results. The result analysis shows that these variables can forecast and explain the dynamics of this trade close to 97%. Again there are various micro environmental factors which also would influence the working of this market. The Reserve Bank of India and other state agencies have a major role to play in managing this market. However, the exchange rate fluctuations modelling through various other econometric techniques based on the different aspects of currency rates remain the area for further research.

REFERENCES

1. Byonnes.G. 2003, Dealer behaviour and trading systems in foreign exchange market. Norges Bank, working paper, Research Department.
2. Dua.P and Rajan 2010. Exchange Rate Policy in India
3. Dua.P and Rajan 2011, Modelling and forecasting the Indian Rupee/US Dollar exchange rate, Centre for Developmental Economics, working paper No.197, University of Delhi.
4. Dukich.J. Kim and Lin H 2010 Modelling exchange rates using the GARCH Model, working paper series
5. Evans.M 1999, Order Flow and Exchange rate dynamics NBER
6. Goyal A 2010, Evolution of India's exchange rate regime, Indira Gandhi Institute of Development Research, working paper 2010-021
7. Jakaria.S and Abdalla.S 2012, Modelling exchange rate volatility using GARCH models, empirical evidence from Arab countries, International Journal of Economics and Finance, 4(3), 216-229.

8. Johri D and Miller, Devaluation of the Rupee, Tale of two years, 1966 and 1991
9. Mederios O.R. 2005 Order flow and exchange rate dynamics in Brazil, Unversidade de Brasilla, Brazil, manuscript.
10. Raithatha.M 2012, A conceptual study on fluctuation of rupee in relation to dollar, Zenith International Journal of Business Economics and Management Research, 2(3), 266-274.
11. Saket, N 2013, Rupee depreciation and impact on the Economy, September-October: Indiestart.com

TECHNOLOGY MEDIATED LEARNING FOR PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PERSONNEL AT TEACHER LEVEL

Dr. Manjunath B. Kori

Assistant Professor, BLDEA's JSS College of Education, PG Studies in Education and Research Centre, Vijayapur.

Introduction:

In today's world computer education is the latest and important subject that all teachers should know. Advances in computer and communication technology has affected all aspects of our lives and teacher education is of no exception. Both private and public sectors in International economics are undertaking huge efforts to bring revolution in educational environment.

In a vast country like India enormous work is now being done in the field of education with the help of technology but it is still not possible to equip each and every school and every school and colleges with all the facilities of technology for teaching. In the near future as urban area are suffering from lack of modern computer laboratories, they need equally advanced gadgets to support their education. It is the time for the educationist and the teacher to recognize the importance of instruction media in both formal as well as in informal education.

The media helps in increasing the interest of students in their learning. Multimedia is one which enables students to get a live vision of life's aspects and scientific factors. **Multimedia is a combination of text, graphic, art, sound, animation and video elements delivered by you by your computer or any other electronic means.** As compared to traditional teaching methodology, training imparted using animated, interactive and instructed multimedia application have proven to be more useful. Any diagram can be explained in detail with 3D effect, it helps the student to understand the lesson early. But still there are many people who are not aware about this technology, some people know this technology but they face many problems during its use in teaching and learning. Keeping in mind the above mentioned factors the investigator has taken problem.

STATEMENT OF PROBLEM :

“ THE STUDY OF PROBLEMS IN THE USE OF MULTIMEDIA FOR TEACHING IN THE LECTURERS”

OBJECTIVES:

1. To study the awareness of multimedia programmes in D.Ed and B.Ed
2. To study the problems in the use of multimedia for teaching in the lecturers of B.Ed
3. To study the problems in the use of multimedia for teaching in the lecturers of D.Ed
4. To suggest the remedies to overcome the problems in using multimedia for teaching.

HYPOTHESIS:

Lecturers use technology during teaching but they face no. of problems in its use

METHODOLOGY:

Here the survey method is used

SAMPLE:

Sampling method- The sample was selected by non-probability method.

Type- The sample was incidental

Size- 7 Lecturers from J.S.S. B.Ed College

7 Lecturers from S.M.R.K. B.Ed College

5 Lecturers from D.Ed Kannada Medium

5 Lecturers from D.Ed English Medium

Teaching Experiences:

All of the above Lecturers are fully qualified having minimum 3 yrs experience of teaching at B.Ed level.

Sex- Both Ladies and Gents lecturers are included in above sample

Age Group: All the Lecturers selected are youngsters and having age group 30-40 yrs.

TOOLS FOR DATA COLLECTION:

The researcher used Questionnaire for knowing the awareness of multimedia programmes and their use in teaching and to study the problems coming while using multimedia for teaching. The Questionnaire contains 10 questions based on multimedia awareness and 10 Questions based on problems in using multimedia for teaching.

PROCEDURE:

The investigator have given Questionnaire of 20 questions based on multimedia to B.Ed and D.Ed lecturers 7 Lecturers from J.S.S. B.Ed college, 7 Lecturers from S.M.R.K. B.Ed college

5 Lecturers from D.Ed (Kannada Medium), 5 Lecturers from D.Ed (English Medium) of Kalidasa D.Ed College campus. Thus collected data is analyzed by using statistical methods.

STATISTICAL TECHNIQUE:

% is used to analyze the collected quantitative data.

ANALYSIS OF DATA:

Investigator administered Questionnaire of 20 questions out of which 10 questions are based on lecturers multimedia awareness and 10 Questions are based on lecturers problems in use multimedia for teaching. All the 20 Questions are of Yes/No type and 96% response was received. The questions and the received responses are as follows.

1. Responses of Lecturers about multimedia awareness.

Q. No.	Yes	No
1	23 (100%)	---
2	23 (100%)	---
3	23 (100%)	---
4	21 (91%)	2(9%)
5	23 (100%)	---
6	23 (100%)	---
7	20 (87%)	3(13%)
8	23 (100%)	---
9	22 (96%)	1(4%)
10	12 (74%)	6(26%)

2. Responses of Lecturers about problems in use of multimedia for teaching.

Q. No.	Yes	No
11	7 (30%)	16(70%)
12	19 (83%)	4 (17%)
13	11 (48%)	12(30%)
14	9(39%)	14(61%)
15	5 (22%)	18(78%)
16	18 (78%)	5 (22%)
17	7 (30%)	16(10%)
18	19(83%)	4(17%)
19	18 (78%)	5(22%)
20	23(100%)	----

CONCLUSION:

From the % of responses received from the lecture of J.S.S and S.M.R.K. B.Ed college and D.Ed. The researcher drawn the following conclusions.----

1. 100% Lecturers knows about multimedia tool and technology
2. 100% Lecturers agree that multimedia is a useful tool and it increases interactivity among students and stimulates enthusiasm in learning.
3. About 91% lecturers agree that it is easy to teach crowded classes by using multimedia
4. 100% Lecturers agree that multimedia plays vital role and teaching learning and also enhances quality of learning experiences and outcomes.
5. 87% Lecturers agree that multimedia allows students to take more active role.
6. 100% Lecturers agree that using multimedia in education convey information quickly and effectively to all students and keep them interested in learning.
7. 76% Lecturers agree with by adopting knowledge of multimedia teacher can easily use multimedia.
8. 74% Lecturers agree with multimedia is just like an electronic teacher who do lot to instruct his students.
9. 70% Lecturers disagree with using multimedia technology in teaching creates lot of problems.
10. 53% Lecturers agree with one of the reason in use of multimedia for teaching is lack of training.
11. 48% Lecturers agree with due to shortage of time for completion of syllabus teacher can't use multimedia.
12. 61% Lecturers agree with preparation and use of multimedia package is a tedious work.
13. 78% Lecturers disagree with when teacher use multimedia in teaching students face No.of problems in learning.
14. 78% Lecturers agree that it is impossible to every institute to make availability of computer technology to every teacher.
15. 70% Lecturers disagree with multimedia is not easy to handle.
16. 83% Lecturers agree with due to lack of motivation multimedia is limited used for teaching.
17. 78% Lecturers agree with due to negative attitude of teachers towards technology multimediaIs limited used for teaching.
18. 100% Lecturers agree with technology friendly approach in teacher can increase use of multimedia for teaching.

BIBLIOGRAPHY

1. Ghormode, K.U.,Ghormode,K.K. (2008) Elements of Education research , Nagapur:Vidya publication.
2. Mule, R.S.,Umathe, V.T. (1977) Essentials of educational Research, Nagapur:MaharashtraGranthNirmiti Mandal.
3. Bao, Feng, Zhao, Fengzhi (2008) Application and research of Multimedia technology in modern teaching , China : Asian social science (Vol.4,No.7).
4. Neo, Mai, Kent.K. (2001) Innovative Teaching: using multimedia in a problem based learning environment , Malaysia: Educational Technology and Society-4.

A CRITICAL REVIEW ON VIOLENCE AGAINST WOMEN IN INDIA

Dr. Surendra K.

Assistant Professor in Sociology, Shree G.R. Gandhi Arts Y.A Patil Commerce & M.F. Doshi Science College INDI.

INTRODUCTION:

Women in India have always been issues of concern. The folks and society at large consider women as second class citizens. Though we admire and preach them in the name of Durga, Saraswati, Parvati and Kali, we also abuse her in the form of Child-marriage, Female infanticide, Sati, Sexual harassment, Dowry and so on. The status of women in India has been subject to many great alterations over the past few millenniums. From a largely unknown status in ancient times through the low points of the medieval period, to the promotion of equal rights by many reformers, the history of women in India has been lively. The status of women has varied in different time periods. Violence against women is partly a result of gender relations that assumes men to be superior to women. Given the subordinate status of women, much of gender violence is considered normal and enjoys social sanction. Manifestations of violence include physical aggression, such as blows of varying intensity, burns, attempted hanging, sexual abuse and rape, psychological violence through insults, humiliation, coercion, blackmail, economic or emotional threats, and control over speech and action.

HISTORICAL BACKGROUND OF WOMEN IN INDIA:

The status of women in India has been subject to many great changes over the past few millennia. From a largely unknown status in ancient times through the low points of the medieval period, to the promotion of equal rights by many reforms, the history of women in India has been eventful. The current status of women cannot be properly understood without reference to the predecessor form of womanhood from which it evolved and the process by which it grew. So the status of women has been traced by dividing into historical phases: Ancient society, Medieval society, and Modern society.

Women In Ancient, Medieval and Modern Society:

In ancient India, the women enjoyed equal status with men in all fields of life. Later 500 B.C, the status of women began to decline with the Smritis and with the Islamic invasion of Babur and the Mughal empire and later Christianity curtailing women's freedom and rights. The women enjoyed freedom, Status and prestige in the society but did not last long and women finally settled down to an indoor life.

The Indian woman's position in the society further deteriorated during the medieval period when sati among some communities, child marriages and a ban on widow remarriages became part of social life among some communities in India. In some parts of India, the Devadasi or the temple women were sexually exploited. Polygamy was widely practiced especially among Hindu Kshatriya rulers. The women lost their entity in the 18th century and till the beginning of the 19th century women were totally and forcefully subordinated to male superiority, physically and intellectually.

Women's participation in the workforce as well as in other activities increased during the 19th and from the early period of 20th century due to the upliftment of women started by the influence of

social reforms. As far as India is concerned, the social structure, cultural norms and value systems are important determinants of women's role and their position in society India has one of the most impressive sets of laws for women. The state to practice protective discrimination in favour of women.

Importance of the Study:

In India where almost half of the populations are women, they have always been ill-treated and deprived of their right to life and personal liberty as provided under the constitution of India. Women are always considered as a physically and emotionally weaker than the males, whereas at present women have proved themselves in almost every field of life affirming that they are no less than men due to their hard work whether at home or working places. Behind closed doors of homes all across our country, people are being tortured, beaten and killed. It is happening in rural areas, towns, cities and in metropolitans as well. It is crossing all social classes, genders, racial lines and age groups. It is becoming a legacy being passed on from one generation to another. But offences against women which reflects the pathetic reality that women are just not safe and secure anywhere. According to a latest report prepared by India's **National Crime Records Bureau (NCRB)**, a crime has been recorded against women in every three minutes in India. Every 60 minutes, two women are raped in this country. Every six hours, a young married woman is found beaten to death, burnt or driven to suicide.

Violence against women can fit into several broad categories. These include violence carried out by „individuals“ as well as „states.“ Some of the forms of violence perpetrated by individuals are coercive use of contraceptives; female infanticide; prenatal sex selection; obstetric violence and mob violence; as well as harmful customary or traditional practices such as honor killings, dowry violence, female genital mutilation, marriage by abduction and forced marriage.

Objectives of the Study:

1. To Study the statues of women through the ages
2. To study the forms of violence against women in India
3. To Study the coping behavior and awareness of violence against women

Methodology

This is a theoretical research paper, where secondary information produced by different authors and researchers has been used. For obtaining necessary information, various books, magazines, journals, periodicals and different websites have been explored by the researcher which has been mentioned in the reference section.

Types and Forms of Violence against Women in India:

1. **Sexual Harassment:** Half of the total number of crime against women reported in 1990 related to molestation and harassment at the workplace. Eve teasing is a euphemism used for sexual harassment or molestation of women by men many activists blame the rising incidents of sexual harassment against women on the influence of “Western culture”.
2. **Dowry :** In 1961, the government of India passed the Dowry prohibition Act, making the dowry demands in wedding arrangements illegal. However, many cases of dowry –related domestic violence, suicides and murders have been reported. The term for this is “bride burning” and its criticized within India itself.
3. **Child Marriage:** Child marriage has been traditionally prevalent in India and continues to

this day. Historically, young girls would live with their parents till they reached puberty. In the past, the child widows were condemned to a life of great agony, shaving heads, living in isolation, and shunned by the society. Although child marriage was outlawed in 1860, it is still a common practice.

4. **Female Infanticides And Sex Selective Abortions:** India has a highly masculine sex ratio, the chief reason being that many women die before reaching adulthood. It is therefore suggested by many experts, that the highly masculine sex ratio in India can be attributed to female infanticides and sex-selective abortions. The abuse of the dowry tradition has been one of the main reasons for sex-selective abortions and female infanticides in India.
5. **Domestic Violence:** The incidents of domestic violence are higher among the lower socio-economic classes. There are various instances of an inebriated husband beating up the wife often leading to severe injuries. Domestic violence is also seen in the form of physical abuse. Domestic violence includes, harassment, maltreatment, brutality or cruelty and even the threat of assault-intimidation. It includes physical injury, as well as “willfully or knowingly placing or attempting to place a spouse in fear of injury and compelling the spouse by force or threat to engage in any conduct or act, sexual or otherwise, from which the spouse has a right to abstain”. Confining or detaining the spouse against one’s will or damaging property are also considered as acts of violence.
6. **Traffic king:** The Immoral Traffic (Prevention) Act was passed in 1956. However many cases of trafficking of young girls and women have been reported. These women are either forced into Prostitution, domestic work, or child labour.
7. **Rape:** One-quarter of the reported rapes involve girls under the age of 16 but the vast majority are never reported. Although the penalty is severe, convictions are rare. Crimes such as rape as a form of sexual violence are reported to be on the increase. Around the world, one in five women have been found to be victims of rape in their lifetime . Many rapes go unreported because of the stigma and trauma associated with them and the lack of sympathetic treatment from legal systems. In recent years, there has been an alarming rise in atrocities against women in India. Every 26 minutes a woman is molested. Every 34 minutes a rape takes place. Every 42 minutes a sexual harassment incident occurs. Every 43 minutes a woman is kidnapped. And every 93 minutes a woman is burnt to death over dowry.
8. **Acid attacks:** At times, acids such as sulphuric acid has been used to disfigure or kill women and girls for reasons such as family feuds, inability to meet dowry demands and for rejection of marriage proposals.

The Government of India should come out with some more stringent laws to protect the rights of women who are victims of violence of any kind occurring within the family, so that it will work as the preventive measure to eradicate the crime. A strict law to be passed to punish those women who are filing a false complaint against husband or relatives by misusing of Domestic Violence Act so that there will be fair justice to all.

CONCLUSION:

In the 21st century, live. It also defines the current, past and future governments” abiding social challenge: Providing a secure environment for women without – and this is important – shackling them. To give the devil its due, the Indian government has been trying to show its support towards women. The Union Budget provides for financial assistance, dedicated banks and more.

These are necessary and laudable steps. But no matter how economically independent the educated, urban woman becomes or how hard rural outreach programs work at improving feminine hygiene and maternal care, the narrative always meanders back to safety or the lack of it. If these factors can be controlled then more than one form of violence can be prevented from harming an individual or our society and India would be a much better place to live in.

REFERENCE:

1. Indian Journal of Community Medicine 73–76 [7]. "Acid attack on women unchecked and unabated". The Hindu (Madurai) 13 september ,2014
2. "Tamil Nadu Government makes mandatory CCTV sinpublicbuildings".Press Trus to f India (Chennai:NDTV).8January2013.
3. CrimereviewTamilNadu2007(Report). State Crime Records Bureau, Crime Branch CID, Chennai,TamilNadu.2007.
4. Kosambi, Meera (1993) Violence perpetrated against women in India (Report). Bangkok: UNESCO Principal Regional Office for Asia and thePacific.
5. Domestic Violence Against Womenin India A. K. Singh, S. P. Singh and S. P. Pandey Journal of Gender Studies.
6. "Super Women Cops". Chennai: Women's Feature Service. 12 May2003.

MONUMENTS OF SURAPURA TALUK - A HISTORICAL & CULTURAL STUDY

N. P. KOTI

Assistant Professor, Department of History, Shri Jagadamba First Grade Art's And Science College,
Hittinahalli LT. Karnataka

ABSTRACT

This paper focuses on historical and cultural study of Surapura taluk. This place is a part of present day Yadgir District. The historical journey of this place from Satavahana period to conquest by Shahi kings forms one of the finest historical journeys. Surapura region is rich in archaeological sources and the presence of monuments, inscriptions and hero stones refer to vivid dynastic ascendancy in this region. It was an administrative unit under Rastrakuta kings, and a power centre during Nizam kings. There are remnants of Hindu and Muslim style of monuments each representing the lavish styles of architecture. But, several of the monuments of this region are either in dilapidated conditions or currently very difficult to locate. There is a need for listing the monuments of the region precisely and support the conservation. These monuments are a witness to aesthetic and cultural history of this place. This is stimulating people to sense of pride and recognition. Preservation of these monuments heritage buildings needs to be a public interest strategy involving all stake holders. Rehabilitating old buildings to their original appearance not only adds character to the region but can also help attract investment and tourism promotion. The deeper study of monuments of this region will further knowledge about transformation and the historical journey of this region from ancient through medieval times to modern era.

KEYWORDS: Surapura Taluk, Monuments, History, Cultural Study

INTRODUCTION

The history of Surapura region is traced through different dynastic rules including **Satavahanas, Chalukyas, Rastrakutas, Yadavas, Shahi Sultanate**, and the **Nizam rulers**. In 1504 it was annexed to **Adil Shahi Kingdom of Bijapur**. In 1657 it was passed to Moghul with **Mir Jumla** annexing the part of present day Yadgir. With the establishment of **Asaf Jahi** dynasty of Hyderabad Yadgir and Gulbarga were linked with them. In 1863, when Nizam formed jillabandi, Surapura became district head quarter with seven taluk parts. With reorganization of the states in 1956, Gulbaraga became part of Karnataka state and divisional head quarters. Yadgiri came under Gulbarga district.

Surapura taluk

Bahamanirulers- built Gulbarga city with big palaces, Gumbaz towers, Minars, bazaar areas and such other public buildings. There are nearly five big mosque buildings and nearly tenderaga buildings in Gulbarga.

The Yadgiri is blessed with incessant flow of two rivers Krishna and Bhima Rivers.

The Surapurafort- The Nayaka rulers of Surapura who ruled this region from 1639 to 1857 AD have helped this region march towards great historical antiquities. The last ruler of Surapura principality was **Raja Venkatappanayaka**, who fought against the mighty British during 1858 and avoided their handling of internal administration of his principality. The Nayaka rulers of Surapura built the place around this city, built markets, public palaces, and forts.

The Vanadurga fort-This fort was built by **Piddanayaka**, the king of Surapura, in memory of his beloved wife Venkammanba. This fort has a huge entrance gate and half moon shaped walls. There are remains of rooms of the palace guards and palace officers in side this fort. The fort is perplexing and surprising even today because the walls of the fort are in half moon shape.

Srivolalu- This village was called by various names **Srivolalu, SiriVolalu, Dakshina Kashi, Dharma Mane, AdiPattanain** ancient inscriptions. Inscriptions refer to this place as belonging to **Sagaranadu**. The village was ruled by Satavahana dynasty. The inscriptions of **Shiravala** and the surrounding villages state that this area had several temples including

1. Kadmabeshwara temple
2. Eraheshwara temple
3. Chatteshwara temple
4. Shanthishwaratemple
5. Mahadeveshwara temple

These temples are not found today because identification of the exact place of these temples could not be traced.

Durga buildings- they are found in

1. Sheikh chandhussaindaraga
2. Sofi sarmastdaraga
3. Bheemarayanagudi

TheYadgiri fort- this fort is one of the largest forts of Karnatakastate This fortis built over a massive monolith measuring about 850 meter long and500 meter wide and 100 meter high. The area surrounding this fort was ruledby several dynasties .To name a few

1. KalyaniChalukay Kings
2. Yadava Kings
3. Chola Kings
4. BahmaniSultan Kings
5. AdilShahi Kings
6. NizamShahi Kings

According to archaeological sources five inscriptions of various time periods have been found inside this fort. As per one inscription situated close to the fort entrance door,Yadgiri fort was built by**Jagannatha** from Surapura.It is also mentioned that this fort was originally built by**KalyaniChalukya kings**and wasfurther strengthened by **Yadava** rulers.It has seen many reinforcement activities since then and during Shahi sultans it reached a final phase.

TheWagangera fort-The Wagangera fort is situated in Surapura hill range. It is known from contemporary historical literature that Wagangera area was the power centre during pre-Nizam times. During Nizam rule, administration was shifted to Surapura. Present day **Waganagera** village is nestled between a large hill and a small hillock and is almost looks like one large hill consuming small hillocks.The main fort is on the large hill which has fortifications, watch towers, smaller constructions around.The fort has seemed larger reinforcement by several kings and has been made impressive and sturdy in course of time.

The Surapura fort -The Surapura fort is built during the period of**SurapuraNayakakings**. It is dated as 1806 AD but it is generally referred to have existed during ancient periods.It has got its name **Vanadurgab**because of the dense forest surrounding this fort. The dense trees surrounding this area were helpful to contain enemy forces.

The Shrivala Fort- The **Shrivala** also known as **Dakshina Kashi** is a place of historical importance situated at 15 km from Surapura and is right bank of river Bhima. It is called as **Dakshina Kashi**. The architectural fineness reflect that **Shiravala** temple pertain to the transition phase from Rastrakuta architecture to Kalyani Chalukya style of architecture. **Nagayya** and **Nannayya** temples are considered as fabulous architectural works of the Rastrakuta kings. There are chances that Kalachuri kings also made excellent creations around this fort, but they are lost now.

The Gogimahal- this Gogi Mahal fort is a historical place. It is located 12 kms from **Shahapura**. Gogi popularly known in the local area as **Chanda Hussini Daraga**, Mir Tajud din built a beautiful prayer palace in 1551 AD and made arrangements for people to congregate once in a week. It was also a place for sharing and donating food. The inscription on the doorway of the **Chanda Hussini Daraga** mentions the construction of the building in 1604 AD by **Mutavali Shiekh Miyan**. During the Adil Shahi rule, it was famous as **Gogi Mahal**, because of its alluring and magnificent beauty. It was comprised in the compound wall of **Chanda Hussini Daraga**. A beautiful mosque called **Kali Masjid** is also seen here. This is built during 1745 AD by **Adil Shahi** kings. All these buildings are simple yet attractive, plain looking but intricately styled. The Muslim Architecture style can be clearly visible in these structures.

Sri Venugopalaswami temple- This temple was constructed by Raja **Pitambar Bahri Pidda Nayaka** who ruled the Surapura region from 1693 to 1726 AD. In the year 1705 AD another beautiful structure was constructed. It was known popularly as **Devara Bahvi**. This was built by one of the **Surapurana Nayaka** king and is worthy of depicting Islamic architecture and Hindu architecture styles. Besides, it has several beautiful and attractive stucco sculptures. There are many other structures too, but now it is difficult to locate them. But the place has seen the dynastic ascendancy of several rulers. And presence of Hindu temples in the surrounding count for the Rastrakuta and Yadava kings who contributed to the development of art and architecture.

CONSIDERATIONS FOR CONSERVATION

These monuments speak volumes about the cultural and artistic contributions of this region to Indian history in general and Karnataka history in particular.

1. Mapping the monuments
2. Starting a museum in the fort/ temple complex
3. Putting up sign boards
4. Publishing history of the region through tour literature
5. Calling for public private partnerships to conserve monuments
6. Taking the support of all stake holders
7. Entwinning the support of self help groups
8. Taking the support of NGOs and Tour organizations.
9. Arranging for local heritage awareness camps in schools and college premises.
10. Strengthening local infrastructures and attracting tourists
11. Supporting tourism with digital technology

CONCLUSION:

Thus, a scientific conservation of monuments of Surapura will facilitate to reconstruct the historicity of this region and support in evaluating the impact of different dynastic ascendancies. Surapura monuments are a witness to artistic and enriching history of this region. The research into the regional history of this region can be easily traced through these monuments. A clear sense of pride and heritage recognition needs to be maintained by following a transparent policy of

conservation. Preservation of these heritage buildings needs to involve all stake holders. Rehabilitating old buildings to their original appearance not only adds character to the region but can also help attract tourism investment. The profound study of monuments of this region will supplement historical knowledge about the paths of slow and quick transformation of the region. The historical journey of this region from ancient through medieval times to modern era can be matched with the historical research. This study of monuments will also broaden the bases of historical knowledge of Northern Karnataka through the ages.

REFERENCES:

1. Ann Marie Sullivan, Cultural Heritage & New Media: A Future for the Past, 15 J. marshall 1. 604 (2016)
2. Arthur M. Sackler Colloquia: Scientific Examination of Art: Modern Techniques in Conservation and Analysis".
3. George W. Spencer, "Religious Networks and Royal Influence in Eleventh Century South India," Journal of the Economic and Social History of the Orient, XII, Pt. I, January 1969,
4. **Kesavan Veluthat**-*The Early Medieval in South India*. Oxford: 2008.
5. Official website of Yadgir district
6. **Pye, E.**, Caring for the Past: Issues in Conservation for Archaeology and Museums. London: James and James 2001
7. **Stoner, Joyce Hill**. "Changing Approaches in Art Conservation: 1925 to the present". The publication exists in two editions. 2014
8. **Suryanatha Kamat** **A concise history of Karnataka** Jupiter publications 2001
9. The Report of The Archaeological Survey Of India 2014
10. The Report of The Karnataka Archaeology , 2016

SUBTERRANEAN TERMITES AND THEIR PREVENTION, CONTROL IN STRUCTURAL BUILDINGS

Dr. Azra Parveen

HEAD and Assistant Professor Department of Zoology Government First Grade College, Vijayapur.
Karnataka.

ABSTRACT

Subterranean termites are the most important insect pest of wood in the world. Living in large underground colonies, termites may attack any wood in contact with the soil and may even construct protective shelter tubes over nonwood materials to attack wood above ground. Most damage in the Urban Area is caused by termites in the family Rhinotermitidae. *Coptotermes ceylonicus* [Holmgren] was recorded while in Termitidae.

Termites prefer warm, moist environments, and home builders and homeowners often unwittingly increase the likelihood of termite infestations in homes and other structures by creating such environments. Termite prevention begins with good building practices, which vary depending on the type of structure and how the structure is to be landscaped and decorated. The use of soil-applied insecticides during construction is the most widely employed method of preventing termites and has a long history of success. Use of pressure-treated lumber is another successful practice, but termites may tunnel over treated wood to reach untreated wood elsewhere. Control of termites in existing structures involves periodic inspections for termite activity, remedial insecticide treatments, or use of insecticidal bait technology.

KEY WORDS: insecticide, pest control, *Coptotermes ceylonicus*, structural protection, subterranean termite.

INTRODUCTION

Termites commonly known as white-ants, are medium sized, soft bodied insects with dull white to light or dark brown in colour. Thus, they are called “Kashtra harika” (wood-feeding) in ancient Sanskrit literature. They live in colonies in nests (termitorium). They are present throughout the tropics other than the high-altitude zones. They also occur at a lesser degree in some temperate regions. Zimmerman et al, (1982) reported 70% of land being occupied by the termites in tropical and warm temperate areas of the world.

Subterranean termites are the most destructive and economically important pests of wood and other cellulose products. They attack wood throughout most of the States. They are most common, and hence most destructive, in the warmer regions.

The economic cost of termite damage to wood used in and around buildings is great. It is difficult to establish the exact amount of damage caused by termites, but estimates of yearly damage of millions or billions are common, and some are as high as billion. These may or may not include the cost of treatments (both preventive and curative), repairs to damaged buildings, loss of property value, and damage not immediately attributed to termites (such as wind damage to weakened structures). In any case, much damage certainly goes unreported. Termites also do considerable damage to wood used as utility poles, fence posts, and similar products.

The rising costs of termite control are attributed to several factors. Slab-on-ground construction and concrete or terraces adjacent to foundation walls favor termite attack and result in increased damage to buildings. Slab-on-ground construction is also the most costly to treat after construction. Repairs, remodeling, and landscape changes (if made without regard to termite

prevention and control) often lead to termite problems and impair the effectiveness of any prior chemical treatment.

The best time to prevent future termite problems is during construction preventive efforts in the planning stage may save the homeowner much anxiety and expense. Buildings should be designed and built to minimize moisture uptake and retention by wood. Additions or repairs to buildings or changes in landscape also should be designed to minimize the chances of termite infestation. Proper protection from termites requires a cooperative effort by architects, builders, pest management professionals, and property owners.

A combination of nonchemical and chemical techniques is recommended for termite prevention and control. Sanitation measures and chemical treatments are the most effective. Proper sanitation involves removing all stumps and wooden debris from the building site before and after construction (including form boards and scraps). Burning of such materials is not sufficient, because burning does not destroy the underground portions of stumps or buried materials. Chemical protection involves treating the soil with an approved chemical before, during, or after construction. Chemical prevention provides a barrier against termite movement into wooden housing parts. Termite baits have become available in recent years for use in place of or in conjunction with chemical soil treatments.

Only a small percentage of homes have been treated to control termites. This does not include rental, commercial, or institutional structures. Some States require termite treatments, but nationwide few structures are treated during construction, although this is the most effective and economical time to prevent future termite infestations. It is more difficult and costly to apply effective control measures after a building has become infested with termites, but a control program usually can be implemented successfully. An infested building should be examined to determine which type of termite is causing the damage, the extent of the infestation, and the measures needed to prevent further damage. Some structures require simple physical changes (such as minimizing wood in contact with the ground), repairs, or chemical treatments that can be made by the owner. Others need major changes or complicated chemical treatments that require the services of a professional who has knowledge of termite habits and is experienced in pest control.

Termites—Biological Considerations

Proper termite identification and knowledge of the species' biology are essential elements in termite control. This information provides the groundwork for control methods based on the habits and behavior of termites.

Termite Ecology

In their natural habitats, termites are considered beneficial insects because they break down dead or dying plant materials and thus are an important part of the nutrient cycle. When termites feed on wooden structures, however, they become pests.

In general terms, three types of termites occurs: (1) drywood, (2) dampwood, and (3) subterranean termites. Drywood termites build their nests in sound, dry wood above ground. Dampwood species locate their nests in moist, decaying wood but can extend tunnels into drier parts of the wood. Subterranean termites typically dwell in the soil and work through it to reach wood above ground. In the United States, the vast majority of loss is caused by subterranean species.

The soil provides several advantages that make it suitable as the dwelling for subterranean termites. It serves as a source of moisture that protects termites against drying out, shields termites from predators, and is used as a building material for shelter tubes above ground. Termites can

excavate passageways through the soil to reach food sources. If moisture is available from another source, subterranean termites may not require connection to the soil. Isolated aboveground infestations can occur in homes where subterranean termites have access to water from condensation, leaking roofs, pipes, or other sources.

Biological and Physical Characteristics of the Subterranean Termite Colony

Termites are social insects that live in highly organized colonies. Each colony is composed of “castes” of individuals that have different physical features or behavioral roles, or both. Three types of individuals make up the termite caste system: workers, soldiers, and reproductives (which may or may not be winged). Other intermediate forms are also present, but are rarely observed by the homeowner or pest management professional. One can identify termite species by noting physical characteristics of the soldiers and reproductives.

Physical characteristics distinguish the different termite castes. Worker termites are wingless, soft bodied, and white or yellow-white. They are found in the greatest numbers in a subterranean termite colony and are the ones most frequently seen when infested wood is examined. The duties of these reproductively undeveloped individuals are to care for the eggs and young, feed and clean other termites, forage for food, and construct and repair shelter tubes and other workings. This is the caste that actually eats the wood. Soldiers have larger, brownish heads and longer mouthparts than workers. They guard the colony and defend against predators. Reproductives or sexual adults, have black or yellow-brown bodies. They have two pairs of long, whitish, translucent wings of equal size at the time when they disperse from the colony, but they shed their wings soon after flight. With increased age, the body of a functioning female reproductive may become greatly expanded with developing eggs and will attain a size several times that of workers.

Materials Damaged by Subterranean Termites

The principal food of subterranean termites is cellulose obtained from wood and other plant tissues. Termites feed on the wooden portions of buildings, utility poles, fence posts, or other wood products. They can also damage paper, fiberboard, and various types of fabrics derived from cotton and other plants. They occasionally are found in living plants. As termites search for food, they can damage many noncellulose materials, including plastics, rubber, and even thin metal, although these do not serve as food sources.

Wood damaged by subterranean termites.

Control and Plan, Construction To Prevent Attack by Subterranean Termites

The best and least expensive time to protect a building against subterranean termites is during planning and construction. Improper design and construction of buildings, resulting from either lack of knowledge or indifference to the termite problem, are favorable to infestation. It is therefore important to use good building practices and chemical soil treatments during construction.

The building site All roots, stumps, and other wood debris should be removed from the building site before construction starts. Burying such material will only increase the probability of infestation, and burning will not destroy underground portions. Wooden spreader sticks and grade stakes should be removed before the concrete hardens. Form boards and scraps of lumber should be removed before filling or backfilling around the completed foundation. Wood should not be buried beneath porches and steps (fig. 8). No scraps of lumber should be left on the soil surface beneath or around the building after construction.

To prevent moisture buildup in the soil beneath a building, the soil surface around the building should be sloped so that water will drain away from it. Gutters and downspouts attached to eaves can help remove water quickly. Where there is poor surface drainage, as on flat surfaces or around buildings with basements, the use of drainage tile around the outside of the building foundation may prove helpful.

REFERENCES

1. AKHTAR, M.S., 1983. Wood destroying termites of Pakistan key to the most important species their distribution and pattern of attack. Material and organisms. 18: 277-291.
2. BHARTARI, R.K, 1970. Termites and their control in Buildings, In Termite Problems in India, PP. 28-30.
3. REDDY, M.V. and SAMMAIAH, CH., 1987. Damage of *Coptotermes ceylonicus* Holmgren to structural-wood in Telangana region of Andhra Pradesh. In Chemistry and Biology of Social insects (Ed. Jorg Eder and Heinz Rembold. 743pp.

“MICROBIOLOGICAL ASSESSMENT OF INDOOR AND OUTDOOR AIR QUALITY IN GOVERNMENT HOSPITAL IN DIST. PARBHANI”

Asst. Prof. Namrata Rajesh Dhanajkar

M.Sc. Botany (2nd merit), SET, GATE, B.Ed.

ABSTRACT:

Air harbours large quantity of bacteria and fungi and the knowledge of their number is very important as an index of hygiene for any particular environment. It becomes imperative to carry out microbiological analysis of the indoor and outdoor air in the Government hospital of Dist. Parbhani.

KEYWORDS: Harbours, Hygiene, indoor air, hospital environment, microbiology, cleanliness.

INTRODUCTION:

The quality of air inhaled by an individual within his environment determines to a greater degree of the well-being of that individual. The atmosphere contains all groups of micro-organisms ranging from algae to viruses. Indoor and outdoor of air contains variable number of MOs like bacteria, algae, viruses, fungi and their population are always change with season and location. Some infectious agents are suspended in the air; therefore, the hospital environment could be a potential route for the transmission of hospital acquired infections. The term aerosols are used for the population of airborne particles of plants, animals and human beings. It possesses great hazards to living beings. Bacterial and fungal spores are the important components of air. Air is not natural medium for the growth of micro-organisms but acts as a carrier of a particulate matter. Different types of micro-organisms present in the air and are determined by different microbiological techniques such as; by application of simple or selective agar plates (settle or sweep plate method) various types of instruments like air samplers are also available for enumeration of air microflora like Tilak and Anderson Sampler etc. Fungi and bacteria that cause damage in indoor and outdoor environments may play important role in biogeochemical transformation of the area. However, the relative humidity of an environment determines to what extent different types of MO'S are able to grow and multiply on indoor or outdoor materials or environment.

Therefore, this study evaluates the microbiological quality of indoor and outdoor air of Government hospital in Dist. Parbhani.

The most common method followed in the lab for determination of air microflora is a settle plate technique or gravity plate technique. In these techniques each colony developing in plate represent particle carrying the micro-organisms.

MATERIALS AND METHODS:

Study area and sampling site:

The study was carried out in a government hospital, Maharashtra state, Dist. Parbhani between June and August, 2021. Parbhani is located with coordinates latitude 19.257790 and longitude with 76.773743, annual precipitation of 888.5 mm and it has an average high- temperature of 41 degrees Celsius and an average low-temperature of 25.4 degree Celsius.

Government Hospital Parbhani is located near Sharda Vidhyalaya, Subhash Road Parbhani. The samples were collected from various wards and the outdoor environment in hospital.

Requirements are needed that are; Nutrient agar medium, colony counter, different petri dishes with labels. First of all, the sterile nutrient agar plates were prepared and allowed it to solidify. Then the

solidified plates were labelled properly for indoor and outdoor microflora. The lid of petri dish was opened in area and exposed in air for about 15-20 min.

SAMPLE COLLECTION:

In indoor of the hospital, for sweep plate method, the lid of petri-dish was removed and dish was swept in air for 15-20 min. For settle plate technique petri-plate was kept open on a flat surface, open to environment area for 15-20 min.

The prepared media were placed open 1 m above the ground for 20 min. at each sample site, after which they were and placed back into sterile plate holder and were taken to the laboratory for the process of incubation for 2 to 3 days.

After incubation, plates were observed for a colony forming units (CFU) and results were recorded by counting colonies in each plate with the help of colony counter, if needed. The counts were expressed as colony forming units per meter cube (CFU m⁻³) for bacteria and spore forming unit per meter cube (SFU m⁻³) for fungi.

Result and discussion:

The indoor and outdoor air microflora of the hospital were studied by sweep plate method and settle plate method.

The indoor number of air microflora by settle plate is 149 and outdoor is 160, while according to sweep plate method, the indoor number of air microflora is TNTC and outdoor is also TNTC (Too Numerous to Count).

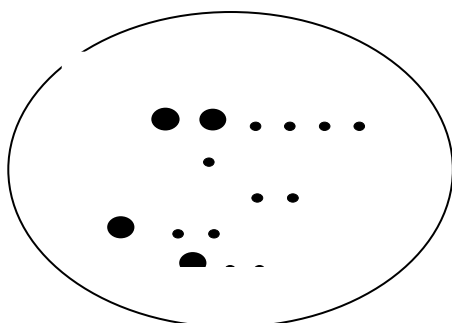
The present study shows that, the number and types of airborne micro-organisms can be used to determine the degree of cleanliness of an area or environment.

Observation table:

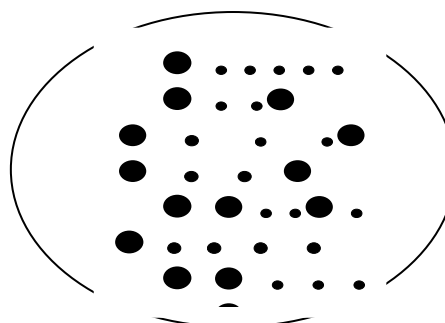
Distribution of Bacteria isolated from indoor and outdoor environment of the Government Hospital.

Sr. No.	Micro-biological techniques	Indoor Hospital	Outdoor Hospital
1.	Settle plate method	149	160
2.	Sweep plate method	TNTC	TNTC

Settle plate

Sweep plate

CONCLUSION:

The present study shown that potential pathogenic micro-organisms were present in both the indoor and outdoor environment of Government Hospital, Parbhani. The number of Bacteria found in air might be of potential risk factors for spread of nosocomial infections in the hospital. Thus,

there is need for regular air quality monitoring to identify and control those environmental factors which favours the growth and multiplication of microbes.

Acknowledgement:

I specially thanks to Prof. Dr. Solanke sir (HOD), Prof. Dr. Nagarkar sir, Prof. Saddam khan sir, Prof. Jaya kadu madam and all teaching and non-teaching staff of the department of Botany for providing me necessary facilities for the present investigation and their moral support.

REFERENCES:

1. Research journal of Microbiology year 2020 volume 15.
2. From cutting newspapers, Magazines
3. www.wikipedia.com
4. Book of plant pathology
5. Google map (Maharashtra)
6. Cell biology, genetics, molecular biology, evolution and ecology by Dr. P. S. Verma and Dr. V. K. Agrawal- S. Chand
7. A textbook of plant physiology, biochemistry and biotechnology by Dr. S. K. Verma and Mohit Sharma- S. Chand.

सार्वजनिक आरोग्याचे अर्थकारणावर होणारे परिणाम

संशोधक

श्री. बुधनर प्रफुल्ल रामदास

(एम.ए.अर्थशास्त्र)

संशोधक मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. महेश प्रभाकर देशमुख

श्री. सिध्देश्वर महाविद्यालय, माजलगाव ता. माजलगाव जि. बीड

प्रस्तावना:-

सार्वजनिक आरोग्य व त्याचे अर्थकारण हे दोन्ही शब्द परस्परसंबंधीत आहेत. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. असे समजले तर चुकीचे ठरणार नाही. कोणताही समाज, व्यक्ती, कोणताही जीव जेव्हा जन्म घेवून पृथ्वी तलावर येतो तेव्हापासून तो जीव मृत्यूपर्यंत त्याचा संबंध आरोग्याशी येतो. त्याचा संबंध आरोग्याशी आला तर तो संबंध थेट त्याला अर्थकारणापाशी घेवून जातो. त्यामुळे समाजाचे आरोग्य आणि त्याचा अर्थकारणावर खूप खोलवर परिणाम पडतो. आरोग्याच्या समस्यांमुळे व्यक्तीच्या एकूणच परिस्थितीवर खूप खोलवर परिणाम पडतो. सर्वसामान्य व्यक्तीचे आरोग्याच्या समस्यांमुळे आर्थिक बजेट कोलमडते. त्यांना अनेक वर्षांची कमाईची भरपाई त्यात करावी लागते. एक तर त्यात आर्थिक हानी आणि शारीरिकही हानी सहन करावी लागते. यातुण बाहेर पडणे सर्वसामान्यांच्या आवाक्याचे बाहेरचे आहे.

असेच सार्वजनिक आरोग्याचे असते. सार्वजनिक आरोग्यात संपूर्णपणे एक कुटुंब मानले जाते. जसे एक कुटुंब, गल्ली, गाव, गट, गण, तालुका, जिल्हा इ. उदाहरणे देता येतात. एक कुटुंब म्हणून तसेच राज्य हे एक कुटुंब आहे. म्हणून सरकार आरोग्यावर खर्च करत असतो. खर्च करणे त्या राज्यप्रमुखाचे काम असते.

सार्वजनिक आरोग्य हा विषय खूप महत्त्वपूर्ण आहे. बाकी विषयांना थोडे थांबवता येते किंवा काही दिवस पूढे ढकलता येतात. परंतु, आरोग्याच्या संबंधित समस्यांना पूढे ढकलता येत नाही. त्यासाठी ताबडतोब त्यांना कार्यवाही करावी लागते. त्यासाठी सदैव तयार राहावे लागते. म्हणून सार्वजनिक आरोग्याच्या चालू सर्व गोष्टींचा/भविष्यात उद्भवणा-या समस्यांचा सतत आढावा घ्यावा लागतो. ह्या सर्व गोष्टी/योजना राबवाव्या लागतात. यासाठी मनुष्यबळ, पायाभूत सुविधा, यंत्रणा, विविध विभागाशी समन्वय ठेवावा लागतो. या सर्वांचा सहभाग आवश्यक असतो. हे सर्व घटक एकत्र करण्यासाठी पैसे खर्च करावे लागते. त्या-त्या घटकानुसार त्यांचे वेगवेगळे बजेट ठरवले जाते. खूप अशा योजना आहेत की त्यांना वेगवेगळ्या विभागामार्फत बजेट मिळत राहते. काही योजनांना शंभर टक्के निधी केंद्र सरकार देते. उदा. एड्स निर्मुलन कार्यक्रम 1981. काही योजनांना राज्य सरकार शंभर टक्के निधी देत असते. उदा. महात्मा फुले जीवन आरोग्य योजना. काही योजनांना राज्य आणि केंद्र निधी देत असते. उदा. हत्ती रोग निर्मुलन कार्यक्रम 1955. काही योजनांना जागतिक आरोग्य संघटना मदत करते. लहान बालकांसाठीच्या विविध यांजनांना युनिसेफ सारखी जागतिक संघटना मदत करते. काही सामाजिक संघटनेमार्फतही विविध आजार विषयक कार्यक्रम राबवून त्यातून अतिशय दूर्बल आजारी व्यक्तींच्या शस्त्रक्रिया

निशुल्क माध्यमांतून केल्या जातात. अशा पद्धतीने एकूणच सार्वजनिक आरोग्याचे अर्थकारणावर परिणाम होताना दिसत आहेत.

आरोग्याचे बजेट हे वर्षाच्या सुरुवातीला पूर्वअंदाज व चालू परिस्थितीनुसार मांडले जाते व त्यात आकस्मिकपणे उद्धवलेल्या परिस्थितीनुसार त्यात बदल केले जातात. उदा. कोरोना महामारी. अचानकपणे उद्धवलेल्या अजाराकडे व्यक्ती, समाज, संस्था यांची ज्या पद्धतीने अडचन निर्माण होते अगदी त्याच पद्धतीने सार्वजनिक आरोग्याचे पण होते. कोणत्याही योजनेवर ताबडतोब इलाज करणे शक्य नसते. तात्काळ सर्वच गोष्टी उपलब्ध असतील असे नाही त्यासाठी मनुष्यबळासोबत आर्थिक बजेटही उपलब्ध असावे लागते. वेळप्रसंगी केंद्र सरकार, जागतिक आरोग्य संघटना, युनिसेफ अशा संघटनेकडून मदत घेवून योजना राबवावी लागते.

म्हणूनच सार्वजनिक आरोग्याचे अर्थकारणावर सखोल असे परिणाम होताना दिसत आहेत. राज्याच्या/देशाच्या उत्पन्नाचा सर्वच पैसा जर आरोग्यावर खर्च झाला तर बाकी विकास कामे करायला पैसाच शिल्लक राहणार नाही. आणि सहाजिकच देशाच्या/राज्याच्या विकासाला खिळ बसेल त्यामुळे आरोग्यावर पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात खर्च करावाच लागतो तो पुढे ढकलता येत नाही. परंतु, विविध आजारांपासून संरक्षण होण्यासाठी किंवा तो आजार होऊ नये याची काळजी घेण्यासाठी केंद्र/राज्य सरकार विविध माध्यमाद्वारे प्रचार करून जनसंपर्क जनतेशी साधू शकते. यातूनच केंद्र/राज्य सरकारांचा योजनेवरचा निधी खर्च कमी होऊ शकतो. त्याचबरोबर व्यक्ती, समाज यांचे आरोग्य सुधारू शकते.

उद्दिष्टे:-

1. सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे काय? याचा अभ्यास करणे.
2. सार्वजनिक आरोग्याच्या सद्यपरिस्थितीचे विश्लेषण करणे .

संशोधन पद्धती:-

सार्वजनिक आरोग्याचे अर्थकारणावर होणारे परिणाम हा शोध निबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. ज्या मध्ये विषयाच्या संदर्भातील विविध संदर्भ ग्रंथे, मासिके, संकेतस्थळांचा वापर केलेला आहे. तसेच, विश्लेषणासाठी स्थूल विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे काय:-

गेल्या शतकात पाश्चात्य वैद्यकशास्त्राचा विकास झाला. यातूनच रोगप्रतिबंध करणा-या अनेकस्थरीय उपायांचा अभ्यास व अंमलबजावणी झाली. जिथे-जिथे ही उपाययोजना परिणामकारक झाली तिथे-तिथे सार्वजनिक आरोग्यात लक्षणीय सुधारणा झाली. वैयक्तीक व सार्वजनिक स्वच्छता, आहार सुधारणे, स्वच्छ व मुबलक पाणी, लस टोचणी, प्रतिजैवके निर्जंतुकीकरणाच्या विविध पद्धती या त्यातल्या प्रमुख बाबी आहेत. क्षय रोगाचे उदाहरण या दृष्टीने फार बोलके आहे. इंग्लंडमध्ये एकेकाळी प्रचंड प्रमाणात असणारा क्षयरोग सरासरी राहणीमाण सुधारताच खूप कमी झाला. क्षयरोगावरचे औषधे तर नंतर निघाली. उलट भारतासारख्या देशात औषधे असूनही अजूनही क्षय रोगाचा पादूर्भाव मोठ्या प्रमाणावर आहे.

आपल्या देशातील वैद्यकीय सेवांचा विकास फार विचित्र पद्धतीने झाला. एक तर पारंपारिक उपचार पद्धतींचा –हास झपाट्याने झाला. केवळ ब्रिटिश सैन्यतळांसाठी आणलेले पाच्छात्य वैद्यक एका शतकातच सर्व शहरामध्ये पसरले. या तंत्रज्ञानाबरोबर सामाजिक आरोग्याच्या पूर्व अटी मात्र पूर्ण झाल्या नाहीत. उदा. बहुसंख्य

लोकांना स्वच्छ पाणी, संडास, पुरेसे पोषण अजूनही मिळत नाही. म्हणूनच आजाराविरुद्ध औषधे अशी एकांगी व महागडी लढाई आपण ओढवून घेतली आहे. राहणीमाण न सुधारता आणि प्रतिबंधक उपायांशिवाय नुसत्या औषधोपचारांनी आरोग्याचा दर्जा सुधारणे अशक्य आहे. हे सत्य सर्वांनीच लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

व्याख्या:-

सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे समाजाच्या किंवा एकूण लोकसंख्येच्या आरोग्याची अवस्था होय. लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण करणे, त्यांची गुणवत्ता वाढविणे व ते सुधारणे यासाठी समाजाने संघटीत केलेल्या प्रयत्नांना सार्वजनिक आरोग्य म्हणतात.

WHO च्या मते शारीरिक, मानसिक, सामाजिक दृष्टीने व्यवस्थित आणि रोगमुक्त असण्याची अवस्था म्हणजे आरोग्य होय.

वैशिष्ट्ये:-

1. आरोग्यविषयक योजनांची माहिती घेणे.
2. आरोग्यविषयक योजनांचा अर्थकरणावर होणारा परिणाम.

सार्वजनिक आरोग्याची सद्यपरिस्थिती:-

सार्वजनिक आरोग्याची सद्य स्थिती राज्यमध्ये चांगल्या पद्धतीने असल्याची दिसून येते. प्राथमिक आरोग्य सेवा विभाग 1811 प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, 10580 उपकेंद्रे आणि 37 आश्रम शाळांद्वारे राज्यातील ग्रामिण जनतेला प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरवित आहेत.

जिल्हा रुग्णालये:-

विविध रुग्णालयांमध्ये पुरविल्या जाणा-या तज्ञ सेवा.

1. सामान्य शस्त्रक्रिया, सामान्य वैद्यक, पसुतीशास्त्र, बालरोग, अस्थिरोग, भूलशास्त्र, किरणोपायोजन शास्त्र, रोगनिदान शास्त्र, माणसोपचार, त्वचा व गुप्तरोग, छातीचे रोग, नेत्ररोग, नाक-कान-घसा, दंतआरोग्य.

उपजिल्हा रुग्णालये:-

राज्यात 100 खाटांची एकूण 28 उपजिल्हारुग्णालये कार्यरत असून त्यापैकी 23 तीस खाटांची रुग्णालये 100 खाटांच्या उपजिल्हारुग्णालयात श्रेणीवर्धित करण्यात आली असून भिवंडी येथे 100 खाटांचे एक नविन उपजिल्हा रुग्णालय स्थापन करण्यात आले.

ग्रामिण रुग्णालये:-

राज्यामध्ये 30 खाटांची 387 ग्रामिण रुग्णालये मंजूर आहेत. त्यापैकी 360 ग्रामिण रुग्णालये कार्यरत आहेत. प्रादेशिक असंतोल योजनेखाली 143 ग्रामिण रुग्णालये मंजूर आहेत.

ट्रॉमा दक्षता विभाग:-

राष्ट्रीय महामार्गावर असणा-या रुग्णालयातील ट्रॉमा दक्षता विभागासाठी शासनाने कर्मचारी वर्ग, उपकरणे व सुसज्ज रुग्णवाहीका पुरविण्याचा निर्णय घेतला आहे. आतापर्यंत 68 रुग्णालयांमध्ये हा विभाग मंजूर करण्यात आला आहे.

अर्थभरणावर होणारे परिणाम:-

जागतिक पातळीवर अरोग्यव्यवस्था व आरोग्यव्यवस्थेवरील खर्च हा राजकीय व सामाजिक पटावरील ज्वलंत समस्या मानली जाते. कोणत्याही प्रकारचे व कोणत्याही राजकीय तत्त्वप्रणालीनुसार केलेले आर्थिक उदात्तीकरण सक्षम आरोग्यव्यवस्थेशिवाय यशस्वी होऊ शकत नाही, या बाबत जागतिक पातळीवर एकमत आहे. आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी व उपयुक्तता समाजातील सर्व पातळीवर पोहोचण्यासाठी आरोग्य व शिक्षण हे सर्वत्र उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. पन्नास वर्षांनंतर सुद्धा आपण हे करू शकलेलो नाही. यामागची कारणमीमांसा काय आहे.

देशातील आरोग्यव्यवस्थेचे अर्थकारण व सद्याची प्रचलीत परिस्थिती- तिस-या व चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत ग्रामिण भागासाठी वेगळा कर्मचारी वर्ग तयार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले. परंतु, प्रतिबंधक आरोग्यव्यवस्थेवरोबरच रोग नाहीसा करणा-या तसेच विशेष आरोग्य सेवा प्राथमिक आरोग्य केंद्रात उपलब्ध करण्यावर भर देण्यात आला.

जनतेच्या सहभागावरोबरच योग्य ती गुंतवणूक व निधिचा योग्य वापर या बाबतही पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच आरोग्य व्यवस्थेस कमी महत्त्व देण्यात आले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत आरोग्यावरील खर्च एकंदर योजनेच्या 3.3 टक्के होता तो आता राष्ट्रीय सकल उत्पनापैकी 2.5 उत्पन्न आरोग्य क्षेत्रावर खर्च करण्यात येणार आहे.

निष्कर्ष:-

- 1.वरील सर्व गोष्टीवरून असे दिसून येते की सार्वजनिक आरोग्य व त्याचे अर्थकारणावर खूप खोलवर परिणाम होताना दिसत आहेत व त्याचे परिणाम व्यक्ती, समाज, संस्था या प्रत्येक घटकावर होताना दिसत आहे.
- 2.सार्वजनिक आरोग्य याचे आर्थिक परिणाम विशेषतः सरकारवर पडलेले दिसून येत आहे. सार्वजनिक आरोग्यामुळे अनेक विकास कामांना थांबवून आरोग्यावर खर्च करणे गरजेचे आहे.
- 3.आरोग्याच्या बिघाडामुळे व्यक्ती, समाज, संस्था यांची प्रचंड प्रमाणात हानी होते. आरोग्य व्यवस्था अनेक पटींनी सुधारण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.
- 4.सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्चाचा वाटा वाढताना दिसत आहे. सार्वजनिक आरोग्यामध्ये नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येत आहे.
- 5.सार्वजनिक आरोग्य व सार्वजनिक आरोग्याची सद्यस्थिती पाहता अचानक उद्धवणा-या विविध योजनेसाठी निधिची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

सारांश:-

वरील सर्व घटक पाहता सार्वजनिक आरोग्य व अर्थकारण हे दोन्ही घटक एकसंध आहेत याचे एकमेकावर परिणाम होताना दिसतात. सार्वजनिक आरोग्याची सद्यस्थिती पाहता यामध्ये सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. आरोग्य व्यवस्था अजूनही शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचलेली नाही. काही ठिकाणी योजनेवरील असणारा खर्च त्यामुळे रुग्ण त्या योजनेचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. महागड्या शस्त्रक्रियांसाठी सरासरी रुग्णांकडे आर्थिक टंचाईची परिस्थिती आहे. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचण्याची आवश्यकता आहे. आरोग्यावरील योजनेमध्ये खर्चाचा वाटा वाढविण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची:-

1. सिंदाळकर, विकास.,(2019) आरोग्य विभाग तांत्रिक डायरी, विजयपथ पब्लिकेशन, पुणे.
2. अन्नदाते, शशिकांत., (2021)\ आरोग्य विषयक तांत्रिक ज्ञान, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
3. रंजन कोळंबे 2019, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन पुणे.

संकेतस्थळे:

1. <https://www.jeevandayee.gov.in>
2. <https://arogya.maharashtra.gov.in>
3. <https://healthmarathi.com>

नैराश्य एक सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. छाया व्ही. ठिंगळे

सहाय्यक प्राध्यापक, श्रीमती जी. जी. खडसे महाविद्यालय मुक्ताईनगर जि. जळगाव

प्रस्तावना :

आजच्या धावपळीच्या जगात व्यक्ती काहीना काही घटकांनी पछाडलेले दिसते प्रत्येक व्यक्तीमध्ये काहीना काही मानसिक विकार होतांना दिसून येत आहे. लहान मुलांपासून ते प्रौढांपर्यंत नैराश्याचे प्रमाण वाढतांना दिसून येत आहे. जीवघेणी स्पर्धा, अभ्यासांचा ताण, पैशांची कमतरता, घटस्फोट, घरगुती सतत भांडणे, धावपळ अशा वेगवेगळ्या कारणांनी नैराश्य म्हणजे डिप्रेशन होतांना दिसून येत आहे. यासाठी संशोधकाने 'नैराश्य एक सामाजिक अवस्था' या विषयावर शोध संशोधन करण्याचा विचार केलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या जीवघेण्या स्पर्धेत समाजातील सर्वच घटकांना मानसिक तणावाखाली सामोरे जावे लागत आहे. शहरी भाग मानसिक आजाराला बळी पडत असतांना ग्रामीण भागात ही मानसिक आजाराचे लोन पसरत आहे. शाळकरी मुले ते जेष्ठ नागरिक सर्वांनाच मानसिक ताणतणावाला सामोरे जावे लागत आहे.

उद्दीष्टे :

- 1) नैराश्याचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

- 1) नैराश्याची जनजागृती करणे.

प्रदत्त गोळा करण्याची साधने :

मासिक, वर्तमानपत्रे, पुस्तके, वेबसाईट, फेसबुक, युट्यूब, गुगल सर्च करून व्हाट्सॲप या माध्यमातून माहिती गोळा केलेली आहे,

नैराश्याची व्याख्या व स्वरूप :

- 1) सतत दुःखी राहणे म्हणजे नैराश्य.
- 2) सतत विचार करणे म्हणजे नैराश्य.
- 3) स्वतःच्या आनंदाला एकणे म्हणजे नैराश्य.

हा एक भावनिक आजार आहे. वरिल व्याख्यां वरून असे लक्षात येते की, हा आजार असलेल्या व्यक्ती सतत दुःखी राहतात. अगदी आनंदी घटनांमध्ये ही त्या निराश असतात. समस्या सुटली की, नैराश्यामुळे होत असलेले शारीरिक त्रास बरे झाले की, नैराश्य आपोआप जाईल. असा अनेकांचा गैरसमज असतो. यासाठी नैराश्यावर अभ्यास करणे महत्वाचे असते.

नैराश्याचे प्रकार :

1) मुख्य नैराश्य :

मुख्य नैराश्य हा नैराश्याचा प्रकार आहे. कमीत-कमी दोन हप्ते जर काही लक्षणांपैकी कमी अधिक लक्षण आढळून आली तर व्यक्तीमध्ये नैराश्य निर्माण होतो. पौगंडावस्था आणि तरुण वय हे या प्रकारच्या नैराश्याचे प्रमुख क्षेत्र मानावे लागेल कारण याचे वयोगटातील सर्वाधिक व्यक्ती या अवस्थेला सामोरे जातांना दिसतात.

2) डिस्टिमिया :

नैराश्याच्या तीव्रतेच्या दृष्टीने विचार केला असता, डिस्टिमिया हा मुख्य नैराश्यापेक्षा कमी तीव्र आहे. यामध्ये व्यक्तीला मुख्य नैराश्याप्रमाणे लक्षणे जाणवतात मात्र त्याची पातळी कमी असते.

3) द्विध्रुवीय नैराश्य :

याला 'मॅनिक डिप्रेशन' असे म्हणतात, यात व्यक्तीची मानसिक स्थिती आणि उच्च नैराश्य स्थिती आणि ऊर्जास्थिती या दोघांमध्ये साम्य दिसून येते, ज्यावेळी व्यक्ती ऊर्जेच्या खालच्या पातळीवर असतो त्यावेळी व्यक्तीला मुख्य नैराश्याची सगळी लक्षणे जाणवतात.

4) मौसमी नैराश्य :

मौसमी नैराश्य एखाद्या विशिष्ट ऋतूशी निगडित असते. सहसा हिवाळ्यात जास्त आढळते. हिवाळ्यात जस जसा दिवस कमी होत जातो आणि आळसाची भावना बळावते. सहसा या प्रकारचे नैराश्य ऋतू बदलाबरोबर निघून जाते.

5) वेडगड - नैराश्य :

या प्रकारच्या नैराश्याचे कण वेडेपणाचे लक्षणे प्रदर्शित करतात. यात वेगवेगळे भ्रम होतात, रूग्णाला अशा गोष्टी दिसतात किंवा ऐकू येतात, ज्या मुळात त्या परिस्थितीत अस्तित्वातच नसतात.

6) प्रसूती काळातील नैराश्य :

बऱ्याच महिलांना प्रसूती पूर्व, प्रसूती दरम्यान आणि प्रसूतीनंतर अशा तिन्ही अवस्थांमध्ये नैराश्याला सामोरे जावे लागते. प्रसूतीच्या काळात स्त्रियांच्या शरीरात बरेच बदल होत असतात, या बदलांना तात्काळ स्वीकारणे प्रत्येकच महिलेच्या शारिरिक आणि मानसिक समतेत असेलच असे नाही.

नैराश्य दूर करण्याचे उपाय :

नैराश्य दूर करण्याचे दोन उपाय आहेत. त्यांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे

अ) अवैद्यकीय उपचार : हा उपचार प्रामुख्याने मानसिक तणाव कमी करण्यासंबंधी आहे. जीवनशैलीतील परिवर्तनातून यामध्ये नैराश्याविरोधात लढा उभारला जातो. हे उपाय प्रतिस्पर्धात्मक तसेच उपचारात्मक आहेत.

नैराश्याचा थेट संबंध आपल्या मनाशी आहे आणि मन निरोगी ठेवण्यासाठी आपले शरीर निरोगी असणे गरजेचे आहे. कारण निरोगी शरीरात निरोगी मन वास करत असते. त्याकरिता आपल्या आरोग्यदायी घटक आत्मसात करणे आवश्यक असते. त्या सवयी किंवा घटक पुढील प्रमाणे :

1) सकाळी लवकर उठणे : सकाळी लवकर उठल्याने आपले मन निरोगी राहते. शरीर आणि मनाचा घनिष्ठ संबंध आहे. नैराश्यामध्ये ज्यावेळी मन आजारी असते त्यावेळी आपण शरीराला योग्य त्या सवयी लावून या विकारावर नियंत्रण करू शकतो.

2) व्यायाम : सकाळी सूर्योदयापूर्वी उठल्यानंतर आपली दैनंदिन कर्मे आटोपल्यानंतर रोज व्यायाम करायला हवा, आपण योगासने, प्राणायाम, ध्यानधारणा, वेटलिफ्टिंग, स्ट्रेचिंग या प्रकारचे व्यायाम करू शकतो. पोहणे, धावणे, चालणे या प्रकारचे ही व्यायाम करू शकतो.

3) वाचन : व्यक्तीच्या जीवनातील महत्वाचा घटक वाचन होय. ज्याला लिहता वाचता येते तो चांगल्या प्रकारे वाचन करू शकतो. जगातल्या सगळ्याच यशस्वी लोकांमध्ये एक सवय सामायिक असल्याचे पाहायला मिळते. ती

सवय म्हणजे वाचन होय, वाचनाचे भरपूर फायदे आहेत. आपण ज्ञानवर्धन करण्यासाठी, मनोरंजन वाचन करू शकतो. वेगवेगळ्या कथा, कादंबऱ्या, वर्तमानपत्रातून, मासिकांमधून आपण चांगल्या प्रकारचे ज्ञान घेऊ शकतो व नैराश्यावर मात करू शकतो.

संदर्भ सूची :

- 1) mr.m.wikipedia.org
- 2) <https://maharashtratimes.com>
- 3) <https://Amarathi-motivation.com>
- 4) <https://www.bbc.com> 8 एप्रिल 2021
- 5) <https://www.myupchar.com>
- 6) पुण्यनगरी, 5 एप्रिल 2018 aimaj 18@gmail.com
- 7) <https://maharashtratimes.com>
- 8) www.orfonline.org (22 may 2020)
- 9) <https://maharashtratimes.com> (27 Jun 2019)
- 10) <https://www.thehealthsite.com>

“आजीवन शिक्षण : महाविद्यालयीन उपक्रमांची वैविधता एक अभ्यास”

गीता भगवानराव गवळी

संशोधक विद्यार्थिनी

शिक्षणशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रचलीत शिक्षण व्यवस्थेत प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी व पदव्युत्तर पदवी अशी शैक्षणिक प्रक्रिया राबविली जाते. अशा शैक्षणिक स्तरावर बारावीनंतर मात्र कला, वाणिज्य, विज्ञान, प्रायोगिक ललित कला, व्यावसायिक, तंत्रज्ञान, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी अशा विविध ज्ञानशाखाच्या पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील काही विद्यापीठात विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडून नियमित पदवी शिक्षणासोबत काही इतरही उपक्रम राबविले जातात. जसे राष्ट्रीय छात्रसेना, राष्ट्रीय सेवा योजना, कमवा व शिका योजना या बरोबरच काही विद्यापीठात आजीवन शिक्षण विभाग विशेष उपक्रम म्हणून राबविण्यात येतो. त्यास **Life Long Learning Education** असेही संबोधले जाते. याच विभागांतर्गत निवडक महाविद्यालयात आजीवन शिक्षण विभागाच्या अंतर्गत विविध उपक्रम, कार्ये विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासासाठी व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी राबविण्यात येतात.

समस्या विधान : “आजीवन शिक्षण : महाविद्यालयीन उपक्रमांची वैविधता एक अभ्यास”

आजीवन शिक्षण : आजीवन शिक्षण म्हणजे परंपरागत औपचारिक शिक्षणासोबत आपण परिसरातून, समाजातून अनेक कारक कौशल्य बाबी शिकत असतो त्याचा उपयोग दैनंदिन जीवन, उद्योग, व्यवसायातही उपयुक्त ठरतो, असे पूरक शिक्षण आजीवन शिक्षणात अभिप्रेत असते. गायन, वादन, सायकल चालवणे, पोहणे, चित्र काढणे, भाषण अशा प्रकारचे समाजानुभवातून मिळणारे कारक कौशल्यपूर्ण शिक्षण म्हणजे आजीवन शिक्षण होय.

महाविद्यालयीन उपक्रम : साधारणतः बारावी नंतरच्या कला, वाणिज्य, विज्ञान, व्यावसायिक इ. प्रकारच्या पदवी अभ्यासक्रमाच्या शिक्षणासोबत त्या-त्या महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी राबविण्यात येणारे अभ्यास पूरक उपक्रम कार्यक्रम.

वैविधता : वेगळेपणा, विविधता.

आजीवन शिक्षणात दैनंदिन जनजीवनात वैविधता, वेगवेगळ्या कौशल्यांना आत्मसात करून आपले स्वतःचे कुटुंबाचे समाजाचे पर्यायाने राष्ट्राचे विकसित रूप साकारण्याचे ध्येय असते.

विद्यापीठ अनुदान आयोगामार्फत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठासह अन्य विद्यापीठातही आजीवन शिक्षण विस्तार व सेवा विभाग कार्यरत आहेत. प्रारंभी साक्षरता, प्रौढ शिक्षण, निरंतर शिक्षण, शिक्षणाची राष्ट्रीय ध्येय धोरणांचा अंमलबजावणीचा प्रसार, प्रचार, लोक प्रबोधन करण्यासाठी हा विभाग विशेष कार्य करत असे. परंतु नवतंत्रज्ञान, शिक्षणातील बदलते प्रवाह आणि जागतिकीकरणामुळे या विभागाचे रूप, स्वरूप व कार्य पालटले आहे. आज आपल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या आजीवन शिक्षण विस्तार सेवा विभागाच्या वतीने विविध कोर्स, पदवी, पदविका, प्रमाणपत्र, पदव्युत्तर पदवी, व्यावसायिक, कौशल्यपूर्ण विविध कोर्स चालविले जातात. या शिवाय विद्यापीठाच्या कार्य क्षेत्रातील निवडक महाविद्यालयातही नियमित उपक्रम, कार्य राबविले जातात.

आजीवन शिक्षणासंदर्भात डॉ. आनंद वाघ “आजीवन शिक्षण हे औपचारिक शिक्षण व अनौपचारिक शिक्षण यांचा संयुक्त मेळ असल्याचे सांगत – आजीवन शिक्षणात दोन्हीही शिक्षण प्रक्रिया ह्या एकवटलेल्या असतात.”¹ असे स्पष्ट करतात.

आजीवन शिक्षणात महाविद्यालयीन उपक्रमातही औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणाचा संयुक्त ‘विद्यार्थी’ केंद्रीत उपक्रमावर भर दिलेला असतो. वैयक्तिक आवडी, निवडी, कौशल्य, व्यक्तिमत्त्व विकास, संगणक साक्षरता, व्यावसायिक कौशल्य, भाषा विकास, संभाषण-लेखन, कौशल्य, छंद, प्रसार माध्यमांचा वापर जनजागरण, लिंग समानता अशा रोजगार स्वयंरोजगाच्या दृष्टीने स्वयंपूर्ण मनुष्यबळ निर्माण व्हावे यासाठी हा विकास सतत कार्यशील असतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रांतर्गत शैक्षणिक वर्ष 2014-2019 मध्ये एकूण 40 महाविद्यालयात आजीवन शिक्षण विस्तार विभागाने सहभाग नोंदविला आहे.² यात महाविद्यालयस्तर, समाजस्तर व व्यवसाय, स्पर्धापरीक्षा, व्यक्तिमत्त्व विकास, शिबीर अशा उपक्रमातून आजीवन शिक्षण विस्तार विभागाचे कार्य सुरु असते.

आजीवन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

आजीवन शिक्षणाच्या कार्य, स्वरूप, महाविद्यालयांचा सहभाग सोबत आजीवन शिक्षणाची वैशिष्ट्ये समजून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

1) व्यक्तीला सर्वसमावेशक शिक्षण घेता येणे, 2) स्वयंप्रेरित अध्ययन असते. 3) आजीवन शिक्षण परिवर्तनीय असते. 4) स्वतःच्या खर्चातून शिक्षण घेतले जाते. 5) विविध कौशल्ये विकसित होतात. 5)विविध कौशल्ये विकसित होतात. 6) स्वतःच्या गतीने अध्ययन करता येते. 7) अध्ययन प्रक्रिया भयमुक्त असते. 8) वैयक्तिक अध्ययनाबरोबरच सामूहिक अध्ययनही करता येते. 9) अध्ययन कर्त्याच्या वेळेप्रमाणे शिक्षण घेता येते. 10) अध्ययन कर्त्याचा आत्मविश्वास वाढतो. 11) आजीवन शिक्षण प्रक्रियेतील सहभाग हा जागतिक स्तरावरील असतो. डॉ. आनंद वाघ यांनी वरील वैशिष्ट्ये³ आपल्या प्रौढ शिक्षणातील बदलते प्रवाह या ग्रंथातून स्पष्ट केले आहेत. थोडक्यात म्हणजे आजीवन शिक्षण हे व्यक्तीला विविध विषयातील ज्ञान, कौशल्य व मनोवृत्तीत बदल घडवून समाज व राष्ट्राच्या उन्नतीत भर घालते, सबळ, समर्थ मनुष्यबळ निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरते.

आजीवन शिक्षण विभाग साधारणतः 50-60 महाविद्यालयातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात भर घालतांनाच अंगणवाडी/बालवाडी प्रशिक्षण, Communicative English, ड्रेसमेकिंग अँड डिझायनिंग, ग्रंथालय व्यवस्थापन, दुध व्यवसाय, सौंदर्य संवर्धन व व्यक्तिमत्त्व विकास, विक्री प्रतिनिधी, ग्रामीण पत्रकारिता असे आठ अभ्यासक्रम नियमित शिक्षणासोबतच राबवत स्वयंनिर्वाही अभ्यासक्रम⁴ राबवून विद्यार्थ्यांचे कार्य कौशल्ये स्वयंपूर्ण बनवते.

शिक्षणाच्या मुदलियार आयोगाने बहुउद्देशीय शिक्षण तथा यांच्या उपयुक्ततेवर भर दिला जो आजीवन शिक्षणासाठी पोषक होता. त्यातूनच नवनवीन व्यावसायिक व कौशल्यपूर्ण शिक्षणाचे प्रयोग सुरू झाले. या आयोगानुसारच “छात्रों को किसी सृजनात्मक एवं समाजोपयोगी कार्य की शिक्षा देना, जिससे वे अपनी रचनात्मक प्रवृत्ति को संतुष्ट करते हुए कार्य का आनंद ले सकें और उस कार्य द्वारा समाज की सेवा कर सकें”⁵ हा हेतूच आजीवन शिक्षण व त्यातील विविध उपक्रमांना उपयुक्त ठरणारा आहे. त्यामुळेच कारक कौशल्य, उपयोजित ज्ञान हा आजीवन शिक्षणाचा आत्मा असल्याचे स्पष्ट होतो.

महाविद्यालय स्तरावरील उपक्रम :

आजीवन शिक्षण विभागात महाविद्यालय स्तरावर निवडक 50 विद्यार्थ्यांची या विभागात निवड करून राष्ट्रीय एकात्मता, व्यसनमुक्ती, अंधश्रद्धा, निर्मूलन, संगणक साक्षरता, स्त्री-पुरुष समता, संविधान जनजागृती, वृक्षारोपण, रक्तदान, प्राणीमात्रावरील भूतदया, जयंत्या, पुण्यतिथी, विशेष राष्ट्रीय दिवस, विज्ञान दिन, पर्यावरण-प्रदूषण लोकसंख्यावाढ अशा अनेक समस्यांबद्दल जनजागृती, प्रचार, प्रसारासाठी विविध कार्यक्रम, उपक्रम पार पाडले जातात.

समाज स्तरावरील कार्यक्रम :

आजीवन शिक्षणाच्या समाज स्तरावरील कार्यक्रमात ग्रामीण भागात, दत्तक तथा उपेक्षित गावात सार्वजनिक स्वच्छता, आरोग्य, जलसंवर्धन, वृक्षारोपण, त्या-त्या गावातील अडी-अडचणी समजून त्यावरील उपाययोजना आजीवन शिक्षण विस्तार विभागातील स्वयंसेवक प्राध्यापक, विशेष साधन व्यक्तींचे मार्गदर्शन आयोजित केले जाते. या सोबतच विशेष राष्ट्रीय उपक्रम, ग्रामविकास, साथरोग, शालेय विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती जनजागृती अशा अनेक उपक्रमांची अंमलबजावणी केली जाते.

दोन दिवशीय उपक्रम – शिबीर :

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी व्यक्तिमत्त्व विकास विद्यार्थी समुपदेशन रोजगार व स्वयंरोजगार, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन शिबीर आयोजित केले जाते. यात दोन दिवसांच्या शिबिरात समुपदेशक स्पर्धा परीक्षेतील यशस्वी अधिकारी मार्गदर्शक, प्रशिक्षक यांच्या मुलाखती, उद्योजकांच्या यशस्वीतेच्या कथा, बँक अधिकारी, व्यवसाय रोजगार प्रशिक्षण संस्थामधील प्रशिक्षक यांच्या सहयोगातून विद्यार्थ्यांच्या शंका समाधानाची, प्रश्नांची उकल सदर शिबिरातून केली जाते.

वर्षभर पूर्ण कार्य करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सदर आजीवन शिक्षण विस्तार विभागाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे प्रमाणपत्र देऊन गौरव करण्यात येते.

समारोप :

आजीवन शिक्षण विस्तार सेवा विभागात महाविद्यालयातील नियमित शिक्षण-औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक-आजीवन शिक्षण विभागात विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अनेक वैविध्यपूर्ण उपक्रम राबवून व्यक्तिमत्त्व घडविली जाते. त्यासोबतच स्पर्धा परीक्षा, बँकींग, रोजगार, व्यवसाय, उद्योग या बाबतही विद्यार्थ्यांना

मार्गदर्शन केले जाते. या सोबतच राष्ट्रीय पातळीवरील समस्या, भारतीय संविधान, प्रदुषण, पर्यावरण अंधश्रद्धा, निर्मूलन या विषयीही विद्यार्थ्यांना जागृत केले जाते.

संदर्भ :

1. डॉ. वाघ आनंद – निरंतर शिक्षण, लोकयज्ञ प्रकाशन, प्र.आ. जून 2013, पृ. 38.
2. डॉ. मून संजय, ॲन्युअल रिपोर्ट – लाईफ लॉग लर्निंग एज्युकेशन डिपार्टमेंट, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, 2018-19, पृ. 98
3. डॉ. वाघ आनंद – प्रौढ शिक्षणातील बदलते प्रवाह, लोकयज्ञ, प्रकाशन बीड, प्र.आ. 2018, पृ. 136.
4. Dr. Moon Sanjay - Annual Report 2017-18, Dr. B.A.M.U. Page 29.
5. डॉ. पाण्डेय रामशकल – शैक्षिक निबंध, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा-2, प्र.सं. 2001, पृ. 160.

‘जिप्सी’ घुसमट आणि जीवनेच्छा

डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुने

मराठी विभाग प्रमुख, गोदावरी कला वरिष्ठ महा., अंबड जि. जालना

‘जिप्सी’^१ हा मंगेश पाडगावकरांचा दुसरा काव्यसंग्रह १९५३ साली प्रकाशित झाला आणि या नितांतसुंदर कविता संग्रहाच्या आतापर्यंत बारा आवृत्त्या निघाल्या. ‘धारानृत्य’ या पहिल्या काव्यसंग्रहाच्या तुलनेत ‘जिप्सी’ आपली स्वतःची वाट चोखाळणारा, पाडगावकरांच्या भावी काव्यकारकिर्दीचे सूचन करणारा ठरला. काही प्रमाणात ‘धारानृत्य’ मध्ये कवी चाचपडताना आणि इतरांचे संस्कार ठळकपणे जाणवतील अशा पध्दतीने अनुभवास येतो. मात्र ‘जिप्सी’ मधून आपल्या सर्व क्षमतानिशी वाचकांस प्रतीत होतो.

बालकवींनी नियत केलेली प्रतिमासृष्टी जी बालसुलभ निसर्गसन्मुखता गोचर करते त्याच निसर्गप्रतिमा ‘जिप्सी’मधून खास पाडगावकरांच्या शैलीतून आविष्कृत होताना दिसतात. “स्वतःची काय किंवा दुसऱ्याची काय, भाषा ही एक तांत्रिक विकासाने फुलणारी वस्तुस्थिती आहे. तिची सर्वांगीण समृद्धी विविध पध्दतींनी वापरणाऱ्यांच्या जागरूकतेवर अवलंबून असते. मग तिची जडणघडण वर्षानुवर्षे ज्याने त्याने आत्मसात करावी लागते. सारांश, स्वतःच्या किंवा परक्याच्या भाषेत काही मांडू पाहणे हा संस्काराचा, जागरूक वापराचा आणि कालमर्यादेचा प्रश्न आहे; निव्वळ उमेदीचा, उत्साहाचा किंवा एखादा असा सांस्कृतिक कार्यक्रम करा म्हणणाऱ्यांच्या उत्तेजनाचा भाग नाही.”^२ काहीतरी वेगळे करून दाखविण्याच्या वेड्या ध्येयधुंद वयामध्ये आपण सुखी असूनसुद्धा एक अतृप्त, असुखी कोपरा आपण सतत सांभाळत असतो. तो कशासाठी? आपण निर्मिलेले, सजविलेले घर आपणच मोडू धजतो. दूर कुठूनतरी आपणास साद ऐकू येतो आणि आपण गडद धुक्यातून त्याकडे चाललो आहे. भटकंती मग ती सहेतूक असो की निर्हेतूक, आपणास ती करावी लागणार. हे अटळ सत्य एकदा समजले की मग आपण आपले राहत नाही, तेव्हा निसर्ग आपल्या मदतीला धावून येतो. कधी तो गहिवरल्या वेळी दहिवर होऊन येतो तर कधी मुग्धपणे पानांतून हसत येतो. निसर्गाचे वेगवेगळे विभ्रम मग कवीमनाला मोहित करतात. काव्यगत निसर्ग हा तेथे केवळ पार्श्वभूमी म्हणून नव्हे तर काव्याशयाचा एक अविभाज्य भाग बनून जातो. निसर्गाच्या पार्थिवतेत कवीमन आपले अपार्थिव अंश शोधू लागते.

कोणत्याही कवीच्या काव्यात निसर्ग हा कमी अधिक प्रमाणात डोकावत असतो, पण जिप्सीमधून प्रकट होणारा निसर्ग हा काव्याभिव्यक्तीचा एक अविभाज्य घटक म्हणून पाहावयास मिळतो. कधी उरात आगळीच प्रतीती पहाटते तर कधी जाळीमधून धुक्याच्या चित्ती तेज झिरपते, मृदूल उन्हामध्ये कवी कधी नाविन्याची अपेक्षा करतो तर कधी मन शिशिर बनते.

प्रत्येक साहित्यिक हा जीवनसिध्दांतशोधक असतो, असावयास पाहिजे. आपण, आपल्या उणिवा, आपली स्वप्ने आणि या सर्वांमध्ये पदरी पडणारी निराशा या एका अस्वस्थतेतून साहित्याचा जन्म होतो. आपल्या वाटयास येणारी वंचना आणि अगतिकता तो जेव्हा आविष्कृत करतो तेव्हा त्याची भावना वेगवेगळ्या प्रतिमांमधून गोचर होते. मग कुणी मर्दंकर यंत्रयुगीन प्रतिमांचे जाळे विणतो तर कुणी शरच्चंद्र रक्तप्रतिमा जवळ करतात. प्रतिमाविण्यासामुळे कवितेला जे एक भावसौंदर्य लाभते ते अनेक परिमाणात्मक भावसत्य असते. बालकवींनी निसर्ग प्रतिमांचा केलेला सहज वापर हा बालसुलभ मनोवस्थेचे यथार्थ दर्शन घडवतो तर महानोरांच्या कवितेतील निसर्ग मदमस्त रूपगर्वितेच्या चंचलपणाची साक्ष देतो. निसर्ग आणि तत्संबंधी प्रतिमा अनेकांच्या दृष्टीने वेगळे परिणाम साधतात. “काही साहित्यकृती अशा असतात की, त्या केवळ शोधनिबंधाच्या नव्हे, तर शोधबंधाचा विषय व्हाव्या इतक्या महत्त्वाच्या असतात. या साहित्यकृतींना वाङ्मयेतिहासामध्ये महत्त्वाचे स्थान लाभलेले असते. त्यांनी नव्या वाङ्मयप्रकारांना जन्म दिलेला असतो, किंवा त्या त्या वाङ्मयप्रकारात त्या आदर्श ठरलेल्या असतात. काळाने त्यांचे हे माहात्म्य सिध्द झालेले असते. हया साहित्यकृतींनी इतिहास निर्माण केलेला असतो व साहित्यकृती म्हणूनही त्या स्वतः महत्त्वाच्या ठरलेल्या असतात. अशा साहित्यकृती समीक्षामूल्यांबंधी फेरविचार करावयास लावू शकतात.”^३ जिप्सीमधील निसर्ग प्रतिमा बालकवींच्या निसर्गप्रतिमेपेक्षा सर्वार्थाने जरी नसली तरी बव्हंशी वेगळी आहे. जिप्सीमधील कवितांचे वर्गीकरण करावयाचे झाल्यास ते याप्रमाणे करता येईल. निसर्गकविता-बावीस, प्रेमविषयक-एकवीस, सामाजिक जाणिवेच्या-पाच आणि आत्मशोधात्मक-बारा कविता. हे वर्गीकरण

निव्वळ घटकावयवाचे परीक्षण होय असे वाटणे साहजिक आहे, पण संग्रह समजून घेण्याच्या दृष्टीने ते उपयोगी पडेल असे वाटते.

बालकवी निसर्गकवितेचे युगप्रवर्तक कवी मानल्यास पाडगावकरांनी त्याच जाणिवेमध्ये नवप्रवर्तन घडवून आणले असेच म्हणावे लागेल. बापट, करदीकरांनी आणि पाडगावकरांनी कविता सर्वदूर पोहचविली. पैकी पाडगावकरांची लयबद्ध शब्दकळा वाचकांस अधिकच आपल्याकडे खेचून घेण्यात यशस्वी ठरली. त्यांच्या कवितेचा मोह जडण्याचे कारण आणखी एका दृष्टिकोणातून देता येईल. तो म्हणजे त्यांचा आशावाद, त्यांची जीवनावर आणि जगण्यावर असलेली निष्ठा होय. बोरकरांच्या कवितेतून प्रतीत होणारी जीवनेच्छा पाडगावकरांच्या कवितेमध्ये आपणास आढळून येते. या कवीला दुःख, अडचणी, अपयश येत नाही असे नव्हे, ते येतातच. पण या सर्वांमागे जो व्यूह आहे त्याला छेद देण्यासाठी ते आपली सिध्दहस्त लेखणी धारदार बनवतात. एकीकडे –

**ते किती लपवले तरिही
मज नकळत कळते कळते
पाकळ्यांत दडले तरिही
गंधातून गूढ उकलते**

अशा अलवार शब्दांनी पाडगावकर गूढ उकलण्याचा प्रयत्न करतात. “प्रेमाच्या होषात समाजाचे पाश तोडणाऱ्या किंवा तोडू पाहणाऱ्या या काव्यात खोलवर त्या पाशांचे वळ उठलेले आहेत. त्यांच्या अस्वस्थ आठवणींनी ‘ऊनसावली’ची मिश्र म्हणून काहीशी नाट्यमय रंगत कवितांना येतेच. पण ते पाश अटळ आहेत, प्रेमाइतकेच अनिवार आहेत, ही जाणीव कधी सुटत नाही.”^४ मातीमध्ये गाढ निजलेल्या बीजाचे दर्शन कवी घेतो आणि आषाढाचा पाऊस पडला की, त्यास पालवीची चाहूल लागते. अशा या ऋतूचक्राच्या पलीकडेचे नाते तो मनात सतत अगदी दक्षपणे जपत आतो. या समयी तू जर सोबत असतीस तर या उन्हाचेही गोड चांदणे झाले असते आणि ओठ न उघडता एक नवीन गाणे मोहरले असते, अशी नाजूक भावना कवी व्यक्त करतो.

तर हाच कवी अन्यायाच्या विरुद्ध आवाज उठवताना कणखर बनतो. त्याच्या लेखणीला एक ओज आणि तेज प्राप्त होते. दांभिकतेवर हा कवी घनाघाती हल्ला चढवतो. अत्यंत उपरोधिक शैलीत प्रस्थापितांची संभावना करताना त्यांना यत्किंचितही परिणामाची चिंता नसते. आपल्या विवेकबुद्धीला जी गोष्ट पटते आहे, ती तशीच निडरपणे व्यक्त करण्यात त्यांना अजिबात संकोच वाटत नाही.

**पाप करावे सकाळी आणि नामजप रात्री
काळयाबाजारीचे धन दान करावे सत्पात्री
शल्य विसरण्यासाठी नको काहीच का सोय
उभे आहे त्याचसाठी भव्यदिव्य देवालय**

असा कडाडून हल्ला पाडगावकर चढवतात. आपल्या मनात कितीही पाप साचले तरी मंदिरात जाणे कधीही इष्ट होय. अशा या पळवाटा आजकाल फारच जास्त झाल्या आहेत, असे कवीला वाटते.

पाडगावकरांच्या कवितेत कधी कधी निराशा डोकावताना दिसते. खरेतर यास निराशा म्हणता येणार नाही. त्यापेक्षा त्यास हताशपणा म्हणणे अधिक योग्य होईल. सर्व जीवनचक्रांच्या गरगरत्या कालप्रवाहाबरोबर जगणे भोवंडत असताना भूतकालीन घटितांच्या आत्मचिंतनातून कवी हताश झालेला दिसतो. चिंतनातून नवा विचार दिसतो. नव्या जाणिवा व्यक्त होतात, मार्ग सापडतात. हे चिंतन अधिक मूलगामी, कृतिनिष्ठ असल्यास कार्यप्रवर्तनेस गती प्राप्त होते. आणि पाडगावकरांचे चिंतन हे असे अधिक जोरकस, प्रवाही, गत्यात्मक आहे. “समकालीन मराठी कवितेचे सामाजिक—सांस्कृतिक संदर्भ स्पष्ट करताना आपण नियततत्त्ववादी भूमिका, म्हणजे विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक संदर्भामुळे विशिष्ट प्रकारचे साहित्य तसेच संस्कृती निर्माण होते, अशी भूमिका घेणे धोक्याचे ठरेल असे वाटते. या भूमिकेमुळे अनेक गोष्टींचे खुलासे होत नाहीत आणि समाज व संस्कृती त्यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधाचे सुलभीकरण होते.”^५ त्यामुळे कवितेचा आस्वाद आणि समीक्षा ही वेगळी गोष्ट ठरते.

एकुणात या साठ कवितांमधून कविची जगण्याबद्दलची आशावादी दृष्टी, निसर्गप्रतिमांचा सढळ हाताने केलेला वापर आणि प्रेमजाणिवेसोबतच सामाजिक आशयातील जोरकसपणा आपणास दिसून येतो. पाडगावकरांची शब्दकळा मनाला मोहिनी घालते खरी, पण त्यांच्या लय साधण्याच्या उठाठेवीमुळे कधी कधी कवितेतील जिवंतपणा नाहिसा होऊन ती कृतक वाटायला लागते. त्यांच्या धारानृत्य संग्रहात बोरकरी

वळण ठळक जाणवते ते जिप्सीतही अंतस्थ आहेच. निसर्गसंवेदनेचा सौंदर्यपूर्ण आविष्कार घडला खरा, पण बोरकरी घाटदारपणामुळे कवितेतली व्यथागर्भता मात्र काही अंशी कुंठित झाली.

बरेच दिवस
कैफ चढून रंगलो नाही
बरेच दिवस
जगून सुध्दा जगलो नाही

अशी ही वास्तवाचे भान जागृत करणारी कविता सर्वांगसुंदर, चिरतारूण्याने नटलेली, सहजआस्वाद्य आणि अनामिक हूरहूर लावणारी आहे, यात शंका नाही.

संदर्भ:

१. मंगेश पाडगावकर, जिप्सी, मौज प्रकाशन गृह, पुणे, पहिली आवृत्ती १९५३.
२. भालचंद्र नेमाडे, टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद, १९९०, पृ.१०२.
३. डॉ. व.दि.कुलकर्णी, मराठी साहित्य : विमर्श आणि विमर्शक, पदमगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००१, पृ.२००.
४. ना. घ. देशपांडे, शीळ, मौज प्रकाशन, मुंबई, चवथी आवृत्ती, मार्च १९९३, पृ.१३,१४.
५. केशव मेश्राम (संपा.), वाङ्मयीन प्रवृत्ती : तत्त्वशोध, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००७, पृ. ३६.

धर्मनिरपेक्षता आणि भारतीय संविधान

प्रभाकर ग. जाधव

धर्माबाद

धर्मनिरपेक्षता किंवा सेक्युलॅरिझम ही संकल्पना खूप जुनी आहे. मात्र ती भारतात अधिक चर्चेत आली. ती म्हणजे 125 व्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंती निमित्ताने. केंद्र सरकारने 2015 हे वर्ष बाबासाहेब आंबेडकर जयंती महोत्सव वर्ष साजरा करण्याचा निश्चय घेतला. त्याच बरोबर 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी भारतीय संविधान कर्त्यांनी भारतीय संविधानाचे काम पूर्णत्वास आणले. या दिवसाच्या औचित्याने केंद्रातील प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी सरकारने दिनांक 26 व 27 नोव्हेंबर 2015 रोजी संसदेचे दोन दिवसीय विशेष अधिवेशन बोलावले. या अधिवेशनात संविधानाची निर्मिती, त्याबाबतचे योगदान दिलेल्याची भूमिका आणि वेळोवेळी संविधानात झालेले बदल याबाबत सविस्तर विचारविनिमय व चर्चा करण्याचा निश्चय ठरला.

या दरम्यान दोन दिवसीय विशेष अधिवेशनात अधिवेशनाचा जो मध्यवर्ती विषय राहिलेला आहे. तो म्हणजे धर्मनिरपेक्षता किंवा सेक्युलॅरिझम या विषयावर संसदेत चांगली उलट-सुलट चर्चा झाली. या चर्चेचा परिणाम संसद आणि संसदेबाहेर अधिक मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. या निमित्ताने धर्मनिरपेक्षता किंवा सेक्युलॅरिझम ही संकल्पना समजावून घेण्यासाठी या शब्दाचा मध्यवर्ती असे काय आहे? तो कोणत्या मार्गाने विकसित झाला. भारताच्या संदर्भात हा शब्द का स्वीकारला गेला. या संकल्पनेची अंमलबजावणी भारतात यशस्वी झाली का? अशा अनेक प्रश्नातून याबाबतचे मत पुढे आले आहे. त्यातूनच अखेर धर्मनिरपेक्षता हा शब्द अधिक परिचित झाला.

मुळात धर्मनिरपेक्षता किंवा सेक्युलॅरिझम या संकल्पनेचा अर्थ राजसत्ता आणि पारलौकिक शक्तीच्या संकल्पनेवर आधारित असलेल्या धर्म सत्तेची ऐहिक - पारलौकिक व्यवहारात फारकत करणे. म्हणजेच धर्म सत्तेने समाजाच्या ऐहिक व्यवहारात हस्तक्षेप करता कामा नये. हा धर्मनिरपेक्षता या संकल्पनेचा मध्यवर्ती अर्थ आहे. मध्ययुगातील राजसत्ता आणि धर्मसत्तांच्या संघर्षानंतर या संकल्पनेचा विचार अधिक व्यापकतेने पुढे आला. याच काळात झालेल्या वैज्ञानिक आणि वैचारिक क्रांतीमुळे धर्मनिरपेक्षतेचे अंतिम स्वरूप निश्चित झाले. त्याचा पहिला प्रयोग अमेरिकन वसाहतीत झाला. अनेक भिन्न धर्म पंथीय नागरीक एकाच वसाहतीत असल्याने अमेरिकन राज्यात शासनाचे अधिकृत धर्मपीठ निर्माण झाले नाही. ही अमेरिकन राज्यघटनेत ईश्वराचा उल्लेख नाही. इ.स. 1791 मध्ये जेम्स मॅडिसननी घटनादुरुस्तीची प्रस्ताव मांडला. जेफर्सन च्या मते ही 1791 ची घटना दुरुस्ती म्हणजे जे धर्मसंस्था आणि शासनसंस्था यांच्यातील भिंत होती. दीर्घकाळ धर्म स्वातंत्र्यासाठी चालविलेल्या संघर्षामुळे आणि प्रबोधन युगातील सर्वंकष क्रांतीमुळे व्यक्तीचे धर्मस्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्ष नागरिकत्व आणि ऐहिक व्यवहारात वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि बुद्धिवाद यांचा स्वीकार झाला. त्यामुळेच या घटकांचा समावेश होऊन धर्मनिरपेक्षतेची मूळ संकल्पना अधिक समृद्ध झाली.

कोणत्याही समाज व्यवस्थेला शासनाची आवश्यकता असते. मग ते राज्यशासन असो अथवा क्रांतीच्या उग्र आंदोलनातून उदयास आलेले स्वयंशासन असो. म्हणजेच समाजाच्या लौकिक व्यवहाराची चक्रे सुव्यवस्थितपणे फिरत राहून सर्व समाजाच्या भौतिक आणि मानसिक आत्मिक विकासाला साहाय्यभूत होणारी विधिनिषेधांची यंत्रणा राबवत. आपला धर्म जोपासणारी व्यवस्था म्हणजेच शासन होय. लौकिक व्यवहाराची जीवनात सत्ता गाजवणारी विधी निषेधाची यंत्रणा, पारलौकिक अतिमानवी सामर्थ्याच्या संकल्पनेवर आधारलेली आहे. मानवी बुद्धी लौकिक सामाजिक गरजा, माणसाचे ऐहिक सुख समाधान यातून निर्माण होत आहे. माणसाच्या आहे त्या जीवनातील पारलौकिक सत्तेचा हस्तक्षेप थांबवणे. म्हणजेच धर्मसत्तेच्या जोखडातून ऐहिक व्यवहाराची सामाजिक विधी निषेधाची मुक्तता करणे म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता होय.

लौकिक ऐहिक व्यवहाराचे नियंत्रण करणारी शासन संस्था (स्टेट) आणि पारलौकिक संकल्पनेच्या नावे व्यवहाराचे नियमन करू पाहणारी धर्मसत्ता यांची पूर्ण फारकत म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता. असा मूळ अर्थ या धर्मविधी परीक्षेचा आहे. या अर्थाच्या परिघाने या संकल्पनेचा विकास झाला. पुढे तो उदारमतवाद, परधर्म, सहिष्णुता, व्यक्तीचे धर्मस्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षता, समान नागरिकत्व, ऐहिक जीवनातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण, बुद्धिवादाचा स्वीकार करत. ती शेवटी धर्मस्वातंत्र्या बरोबर धर्मापासून स्वातंत्र्यापर्यंत स्थिरावली आहे. अशा विचार अवस्थेतून या संकल्पनेचा प्रवास गतिमान होत गेला. दरम्यानच्या काळात वैज्ञानिक क्रांतीने प्रभावित झालेल्या आधुनिक जगातील बहुतेक राष्ट्रांनी धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार केला. अगदी भारतावर साम्राज्य करण्यातून वसाहतवादाचा विस्तार केलेल्या ब्रिटिशांच्या धोरणातही धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व दडलेले होते. पुढे याच ब्रिटिशांच्या साम्राज्यातून किंवा पारतंत्र्यातून भारताची मुक्तता व्हावी. या उद्देशाने भारताने उभारलेल्या स्वातंत्र्य आंदोलनात भावी भारताच्या राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेची बिजे पेरली गेली.

भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व आधुनिक शिक्षण घेतलेल्या व प्रबोधनाच्या चळवळीत सक्रिय असलेल्या नेत्यांच्या हाती होते. त्यामध्ये विशेषतः पंडित जवाहरलाल नेहरू या आंदोलनाचे एक पाईक होते. काँग्रेसच्या कराची अधिवेशनात पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले की, "भारतातील जन्मजात वर्ण जातिव्यवस्थेवर आधारलेल्या आणि बहुधर्मीय भारतीय समाजामध्ये लोकशाही आणि समता यांची प्रस्थापना करावयाची झाल्यास धर्मनिरपेक्षते शिवाय अन्य पर्याय नाही. ही धर्मनिरपेक्षता आणि समान नागरिकत्व हा लोकशाही जीवनाचा मूलभूत पाया आहे. या विचारांची चिकित्सा आधुनिक विज्ञान आणि विचारांच्या व्यवहारातून होणे अपेक्षित आहे." या स्वातंत्र्य आंदोलनातच धर्मनिरपेक्षतेची बिजे पेरली जात होती. पुढे हिंदुस्थानची भारत आणि पाकिस्तान अशी फाळणी झाली. पाकिस्तान हे इस्लामी राष्ट्र म्हणून घोषित केले.तर फाळणीनंतर भारत हा बहुधर्मीय राष्ट्र राहिला असल्याने भारतापुढे धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार करण्याशिवाय पर्यायच नव्हता. भारतातील धर्मनिरपेक्षतेच्या विकासाचा प्रवास स्वातंत्र्यानंतर अधिक मोठ्या प्रमाणात विकसित झाला. असे म्हणणे चुकीचे ठरत नाही.

धर्मनिरपेक्षता आणि भारत

भारत स्वातंत्र्यानंतर भारताने धर्मनिरपेक्ष समाज निर्मितीचे ध्येय स्वीकारलेले होते. भारतासारख्या बहुधर्मीय नागरिक असलेल्या देशात सेक्युलर मूल्यावर आधारित शासनव्यवस्था अधिक यशस्वी होऊ शकते. परंतु त्यासाठी सर्व राजकीय पक्षांनी राजकीय स्वार्थासाठी जनतेच्या धर्म भावनेला आव्हान करून एक गट्टा मते मिळवण्याचा मोह आवरला पाहिजे. त्याशिवाय मताच्या राजकारणासाठी धार्मिक गटांचा अनुनय सुद्धा थांबविला पाहिजे. सर्वसमावेशक विचारातून भारतात सर्वधर्मसमभाव म्हणजेच धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना अधिक रूढ झाली. कार्ल मार्क्स म्हणतो त्याप्रमाणे, " धर्मचिकित्सा ही सर्व चिकित्सेची सुरुवात आहे". म्हणून धर्मभावना ही राष्ट्राच्या समतेच्या आड येता कामा नये. असाच अर्थ भारतात धर्मनिरपेक्षतेच्या रूपाने घेण्यात आलेला दिसतो.

भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता

भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय येथील स्वातंत्र्याच्या चळवळीतून झाला. पुढे त्यातूनच भारतीय संविधानाची निर्मिती झाली. भारताची राज्यघटना निर्माण करत असताना येथील बहुधर्मी समाजाला हे राष्ट्र आपले वाटले पाहिजे. या भूमिकेतून सर्वधर्मसमभाव या संकल्पनेचा स्वीकार केला. भारतीय घटनेने या संकल्पनेचा अतिशय व्यापक संदर्भात स्वातंत्र्य, न्याय, समता, बंधुत्व, धर्म, जात, वंश, लिंग, निरपेक्ष समान नागरिकत्व, लौकिक जीवन व्यवहाराची पारलौकिक नियंत्रणातून मुक्तता, धर्मातील होणार्या अन्याय रूढी परंपरातून व्यक्ती व समाजाची मुक्तता यासारख्या अर्वाचीन काळातील पुरोगामी विचारांची आणि मानवी मूल्यांची सुसंगत अशा सर्व अंगाने धर्मनिरपेक्षतेचा विचार झाला पाहिजे. ही व्यापक दृष्टी संविधान निर्मितीच्या पूर्वी संविधान कर्त्यांनी ठेवलेली होती.

हिंदुस्तानची फाळणी झाल्यानंतर हिंदू हा भारतातील बहुसंख्य नागरिकांचा धर्म असला. तरी त्याला भारत सरकारचा धर्म म्हणून मान्यता दिली नव्हती. संविधान निर्मितीच्या वेळी संविधान निर्मितीतील एक सदस्य प्रोफेसर के.टी. शहा यांनी भारताच्या घटनेत धर्मनिरपेक्ष हा शब्द नोंदवण्याची सूचना करण्याचा प्रस्ताव दिला होता. परंतु त्यांची सूचना अमान्य करण्यात आली. जर हा शब्द घटनेत समाविष्ट केला असता तर धर्माच्या बाबतीत कोणताही कायदा करण्याचा अधिकार शासनाला राहिला नसता. धर्म सुधारण्याच्या दृष्टीने हे विघातक ठरले असते. यामुळे धर्मनिरपेक्ष शब्दाला राज्यघटनेत समाविष्ट करण्याबाबत पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी प्रखर विरोध केला होता. भारतीय संविधानात प्रारंभी धर्मनिरपेक्ष हा शब्द प्रयोग केलेला नसला. तरीही प्रामुख्याने कलम 14, 15, 16, 17 आणि 18 यामध्ये धर्मनिरपेक्षतेला लागू असेल. असाच परिपूर्ण विचार करण्यात आलेला आहे.

चौदाव्या कलमानुसार सर्व नागरिक कायद्यासमोर समान मानले गेले आहेत. पंधराव्या कलमाने धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्म, स्थान आणि निरपेक्ष नागरिकत्व मान्य केले आहे. तर कलम 25 (1) नुसार व्यक्तीला धर्मस्वातंत्र्य दिले आहे, धर्माला नव्हे, याचाच अर्थ आमच्या संविधानाने धर्म म्हणजे काय? हे ठरविण्याचा अधिकार धर्माला दिलेला नाही. तर याबाबत सर्व अधिकार नागरिकांना देण्यात आलेले आहेत. आपण कोणत्या धर्माचे अनुयायी आहोत. हे नागरिकांना ठरवण्याचे अधिकार आहेत. या नागरिकांना धर्म बदलण्याचा जसा हक्क आहे. तसाच कोणत्या धर्माचे असण्याचा सुद्धा हक्क आहे.

या नागरिकांना धर्माने प्रस्थापित केलेल्या विचारांचे विरोधी विचार करण्यास धर्माचा अर्थ नसतो. अशा वेळी धर्म नागरिकांना जाती बहिष्कृत करण्याची भीती घालून गुलाम करू शकतो. भारतीय संविधान निर्माण झाल्यानंतर निरनिराळे कायदे करून आमच्या राज्यंत्रणेने जाती बहिष्कृत करण्याचा हक्क काढून घेतला आहे. कलम 25 (2) नुसार धर्म सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने धर्म स्वातंत्र्याला काही मर्यादा घातल्या आहेत. त्याचा अर्थ धर्माच्या कक्षेत अनेक एक काहीच जीवन व्यवहार जोडीने परंपरेने समाविष्ट झालेल्या असतात. या बाबतीत सुधारणा करण्याचा अधिकार घटनेने शासनाला दिलेला आहे. धार्मिक सुधारणा करण्याचा अधिकार सरकारने स्वतःकडे राखून ठेवला आहे.

यासंदर्भात घटना परिषदेमध्ये बोलताना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, संपूर्ण मानवी जीवन व्यापून टाकणारे आणि कायदेमंडळाच्या अधिकारावर आक्रमण करणारे अत्यंत व्यापक असे कायदाविषयक अधिकार धर्म संस्थेकडे का सोपवावेत. हे मला समजत नाही. त्याही पुढे जाऊन डॉ. बाबासाहेब पुढे म्हणतात, "या देशातील धार्मिक संकल्पना इतकी व्यापक आहे की जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व घटना या धर्म संकल्पनेच्या कक्षेत बंद झालेले असतात. धर्माच्या कक्षेत येत नाही. अशी घटनाच जीवनात नसते. व्यक्तिगत कायदा जर टिकून धरण्याचा आपला आग्रह असेल. तर माझी खात्री आहे की, सामाजिक जीवन व्यवहारातील सर्व परिवर्तन प्रक्रियांची गती कुंठित होऊन जाईल"

भारतात नागरिकांना धर्म स्वातंत्र्य दिलेले असले, तरीही त्याचे नागरिकत्व धर्मनिरपेक्ष आहे. यात सर्वधर्मीय निरिश्चरवादाचा समावेश होता. देशातील कायदे कोणत्याही धर्मावर आधारित असणार नाहीत. धर्मश्रद्धा अनुसरून वैयक्तिक कायद्यांना मान्यता दिली. एवढेच नव्हे तर राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये अभिप्रेत असणाऱ्या आदर्शांनुसार राज्यकारभार चालून राष्ट्रीय ऐक्य व समृद्धीसाठी शासन कटिबद्ध राहील. स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या तत्वांची अभिव्यक्ती घटनेच्या माध्यमातून करण्यात आलेली आहे. तसेच समान नागरी कायद्याचाही मार्गदर्शक तत्वांत उल्लेख केला आहे.

वरील प्रमाणे भारतीय समाज आणि राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वांमध्ये धर्मनिरपेक्षतेचा विचार अधिक ठळकपणे आढळून आलेला दिसतो भारतीय राज्यघटनेत प्रारंभी धर्मनिरपेक्ष हा शब्दप्रयोग समाविष्ट करण्यात आलेला नव्हता मात्र नंतरच्या काळात 1976 चाली श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान पदावर असताना 42 वी घटनादुरुस्ती करून राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकात धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवाद या शब्दांचा समावेश करण्यात आला. त्यामुळे भारताच्या संस्कृतीक, सामाजिक व आर्थिक प्रगतीची घटनात्मक दिशा अधिक स्पष्ट झाली. इहवादी समाजवादी समाज

निर्माण करण्याचा ध्येयवाद राज्यघटनेत प्रमाणित करण्यात आला. यातूनच राज्यघटनेची धर्मनिरपेक्षता अधिक अधोरेखित झाली. पूर्वी धर्मनिरपेक्ष हा शब्द समाविष्ट न करता सुद्धा भारताच्या संविधानाचे प्रारूप धर्मनिरपेक्ष तत्वाला अनुसरून असेच होते. मात्र घटना दुरुस्ती नंतर हा शब्दप्रयोग समाविष्ट झाल्यानंतर भारताच्या राज्यघटनेचे स्वरूप धर्मनिरपेक्ष झाले.

भारतीय संविधानाने घोषित केलेली सर्व नागरिकांच्या समान नागरिकत्वाची कल्पना ही राष्ट्रवाद आणि भारतीय लोकशाही या धर्मनिरपेक्षतेच्या सहचारीणी आहेत. जसे भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्ष आहे. तसेच समान नागरिकत्व ही कल्पनासुद्धा धर्मनिरपेक्षतेचा मूळ आधार आहे. म्हणून सर्वांनी मोकळ्या मनाने समान नागरिकत्वाच्या कल्पनेचा विचार करायला हवा. पण संविधानातील धर्मनिरपेक्ष तत्वातील सर्वात मोठी अडचण म्हणजे बहुतेक भारतीय नागरिकांनी अजूनतरी मोकळ्या मनाने समान नागरिकत्वाच्या कल्पनेचा स्वीकार केलेला नाही. भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेला प्रमाण मानून भारताच्या समाजव्यवस्थेत सरंजामशाही युगातील प्रदेश विज्ञान युगात नेण्याचे, अस्तित्वात नसलेली समानता अस्तित्वात आणण्याचे, नसलेले व्यक्तीस्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याचे, आणि ईस्ट समाजपरिवर्तन घडवून आणण्याचे व समाज परिवर्तनाचे ध्येय घोषित केलेले आहे. त्याचबरोबर लोकशाही संविधानाचे संरक्षण करणे. या संविधानाने निर्माण केलेले अस्तित्वात आणणे. असे भारतीय संविधानाचे दुहेरी ध्येय आहे.

आजमितीला भारताची संसद ही सार्वभौम असतानासुद्धा धर्मनिरपेक्षतेला अनुसरून असलेल्या भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वामधील कलम 44 नुसार ज्या समान नागरी कायद्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे. या तरतुदीला आधार माणून संसदेने भारतात समान नागरी कायदा करण्याचे ठरविले. तर भारतीय धर्मनिरपेक्षते पुढे खरा प्रश्न भारतीय संविधानाच्या चौकटीत मुस्लिम जमात कशी बसवावी आणि 85 टक्के असणारा हिंदू समाज मनाने कसा सेक्युलर करावा. हा खरा प्रश्न आहे. हा विचार वास्तवतेत आणण्यासाठी आज मोठ्या प्रमाणात भारतातील स्वतःला अल्पसंख्यांक मानणारा मुस्लिम आणि हिंदू बहुसंख्यांक यांच्यातील अंतर्विरोध असलेल्या मनोवृत्तीचा फार मोठा अडथळा असणार आहे.

भारताचे सार्वभौमत्व आणि भारतीय संविधान हे दोन्हीही धर्मनिरपेक्ष असले. तरीही जोपर्यंत वास्तवतेत भारतीय समाज धर्मनिरपेक्ष असणार नाही. तो पर्यंत या धर्मनिरपेक्ष विचारांची पुरेपुर अमलबजावणी झाली. असे म्हणता येणार नाही. हा विचार अमलात आणण्यासाठी भावनेपेक्षा विचाराला आणि बुद्धीला प्रमाण माणून राष्ट्राच्या सामर्थ्यासाठी सर्व नागरिक धर्मनिरपेक्षतेच्या विचारातून एकत्र येणे. तसेच समान नागरिकत्वाचा स्वीकार करणे. याशिवाय धर्मनिरपेक्षता अमलात येऊ शकत नाही. शेवटी असेच म्हणावे लागेल भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्ष आहे. पण भारतीय समाज अद्यापही ही धर्मनिरपेक्ष होऊ शकला नाही. सातत्याने भारतीय राजकारणात धर्मनिरपेक्ष या विचारांचा आधार मतदानाचे राजकारण करण्यासाठी सातत्याने होताना दिसतो आहे. या विचारातून धर्मनिरपेक्षता हा विचार समजावून घ्यावा लागतो...

संदर्भ

1. सबनीस, श्रीपाल., सेक्युलॅरिझम: प्रबोधनाचा मानदंड, सुगावा प्रकाशन, पुणे. जानेवारी 1999
2. कुरुंदकर, नरहर., जागर, देशमुख आणि कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे. 2013
3. शहा अ.भि., भारतीय लोकशाहीला अंधधर्मश्रद्धेचे आव्हान, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे. 1970
4. बाळ, प्रकाश, बेडकीहाळ, किशोर., भारतातील राजकीय व्यवस्था प्रक्रिया आणि स्वरूप, आंबेडकर अकादमी, सातारा. 2002
5. कुंभार, नागोराव, विचारशलाका गुलामगिरी आणि विचार अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य विशेषांक, ऑक्टोबर 2018
6. चौसाळकर, अशोक., विचारवंत आणि समाज, द युनिक अकॅडमी, पुणे. 2015

मध्ययुगीन मराठवाडा आणि मुस्लीम राजवट

सूर्यवाड किशोर जळबा

एम.ए., बी.एड. (इतिहास-सेट), एम.एड (सेट)

संशोधक विद्यार्थी, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.

इ. स. ७१२ मध्ये 'महमद-बीन-कासीम' याने भारतावर आक्रमण केल्याने मुस्लिम सत्तेचा प्रवेश भारतात झाला. त्यानंतर १००० वर्षे ही आक्रमणे कमी जास्त प्रमाणात होत राहिली. इ.स. १३ व्या शतकापासून ते १६ व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत उत्तर भारतात सुलतानशाहीचे राज्य होते.

अल्लाउद्दीन खिलजीने दक्षिण भारतात (मराठवाड्यात) मुस्लीम सत्ता स्थापना केली. तुघलकाच्या सुरुवातीच्या काळात दक्षिणेतील काही भाग वगळता संपूर्ण उपखंडावर त्यांचे राज्य होते. दिल्लीच्या तख्तावर ज्या वेळी लोदी घराणे राज्य करत होते. त्या वेळी दक्षिण भारतात विजयनगरच्या साम्राज्याच्या आणि बहामनी राज्याच्या प्रभावाखाली हिंदू-मुस्लिम राज्ये राज्य करत होती.

खिलजी घराणे आणि मराठवाडा :

मराठवाड्यात देवगिरी येथे यादवांचे स्वतंत्र व वैभवशाली राज्य होते. यादवांची महाराष्ट्रातील राजधानी 'देवगिरी' (दौलताबाद) अत्यंत वैभवशाली आणि समृद्ध होती. म्हणून अल्लाउद्दीन खिलजीने इ.स. १२९४ मध्ये देवगिरीवर आक्रमण केले. यादवांचा पराभव केला. मोठ्या प्रमाणात लूट केली आणि यादवांना आपले मांडलिक बनवले.^१ मुस्लिम शासकांची ही मराठवाड्यावर पहिलीच स्वारी होती. दक्षिण भारतातील (मराठवाड्यातील) यादवांची राजधानी 'देवगिरी' येथे मुस्लिम सत्ता प्रस्थापित झाली. दक्षिण भारतात मुस्लीम सत्तेचा प्रभाव स्थापन करणारा अल्लाउद्दीन खिलजी हा पहिला सुलतान होय.

इ. स. १३१६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीचा मृत्यू झाल्यानंतर रामदेवचा जावई हरपालदेवने स्वतःला स्वतंत्र घोषित केले.^२ त्यामुळे अल्लाउद्दीन खिलजीचा मुलगा मुबारक खिलजीने देवगिरीवर १३१८ मध्ये स्वारी करून हरपाल देवला ठार केले. त्यामुळे यादवांची दक्षिणेतील पर्यायाने मराठवाड्यातील स्वतंत्र राजकीय अस्तित्व संपुष्टात आले. यादव सत्तेच्या पतनानंतर मुबारक खिलजीने मलिक याकलाखी याची देवगिरीचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली.^३

तुघलक घराणे आणि मराठवाडा :

इ. स. १३२० मध्ये मुबारक खिलजीचा वध करून गयासुद्दीन तुघलक याने दिल्ली येथे तुघलक घराण्याची सत्ता स्थापन केली. पुढे १३२५ मध्ये गयासुद्दीनच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा महंमद तुघलक हा सत्तेवर आला.^४ इतिहासकार जियाउद्दीन बर्नीच्या मते, 'महाराष्ट्रातील देवगिरी ही साम्राज्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असल्याने राज्यकारभारासाठी सोयीची होती. शिवाय उत्तर व दक्षिण भारतात सत्ता प्रस्थापित करणे सोपे होते. 'म्हणून इ. स. १३२६ मध्ये दिल्लीवरून आपली राजधानी 'देवगिरी' येथे स्थलांतरित केले व देवगिरीचे 'दौलताबाद' असे नामांतर केले, पण महंमद तुघलकाने घेतलेला हा ऐतिहासिक निर्णय काही काळापुरताच मर्यादित ठरला, त्यानंतर पुन्हा महंमद तुघलकाने आपली राजधानी देवगिरीवरून दिल्ली येथे स्थलांतरीत करण्याची घोषणा केली, मात्र मुस्लीम सत्तेचा मराठवाड्यावरील यानंतरच्या काळातही प्रभाव कायम राहिला.

बहमनी राज्य आणि मराठवाडा :

मराठवाड्यातील दौलताबाद (देवगिरी) येथे बहामनी साम्राज्याचा उदय झाला. जाफरखान उर्फ अल्लाउद्दीन बहमन शहाने ०३ ऑगस्ट १३४७ रोजी बंड करून बहमनी राज्याची स्थापना केली.^५ हे राज्य इ.स. १५२६ पर्यंत अस्तित्वात होते. अल्लाउद्दीन बहमन शहाला 'हसन गंगू बहमन' या नावाने देखील ओळखले जाते.

कलीमुल्लाशहा हा या राज्याचा शेवटचा सुलतान होता. बहमनी राज्याचे साम्राज्य उत्तरेस वैनगंगा ते दक्षिणेस कावेरी व पूर्वेला भोगीरपासून दौलताबादपर्यंत पसरले होते. त्यांनी इ.स. १३५७ मध्ये प्रशासकीय सोयीसाठी आपल्या राज्याची विभागणी वऱ्हाड, दौलताबाद, गुलबर्गा व बिदर या चार प्रांतात केली होती. प्रांताला तरफ असेही म्हटले जात होते. प्रत्येक प्रांताचा कारभार पाहण्यासाठी त्यांनी राज्यपालाची (तरफदार) नियुक्ती केली. बिदरच्या बहमनी राज्यात संपूर्ण मराठवाडा समाविष्ट होता. बहमनी राज्याचे संस्थापक अल्लाउद्दीन बहमनशाह याने दौलताबादचे नाव 'फतेहबाद'^६ आणि गुलबर्गाचे नाव 'अहमदनाबाद'^७ असे ठेवले.

अल्लाउद्दीन अहमदशाहच्या काळात महमूद गवान या कर्तबगार व्यक्तीचा उदय झाला. त्यानंतर त्याचा मुलगा हुमायून हा सत्तेवर आला हुमायूनचा मुलगा निजामशाह अल्पवयीन असल्याने खरी सत्ता निजामुद्दीन सुलतानची माता नर्गिस बेगम व महमूद गवान तसेच ख्वाजाजहान तूर्क याच्या ताब्यात होती. दौलताबादचा चाँदमिनार बहामनी काळातच बांधण्यात आला होता. तसेच लातूर जिल्ह्यातील उदगीर, औसा, उस्मानाबाद आणि परंडा हे किल्ले महमूद गवानने बहामनीचा मुख्य वजीर असताना बांधले.^८ परंतु महमूद गवानचे वाढते वर्चस्व अनेक सरदारांना सहन झाले नाही. त्याचा वध करण्यात आला. त्याच्या मृत्यूनंतर बहमनी राज्याचे विघटन झाले आणि त्यातून दक्षिण भारतात पुढील पाच राज्य/शाह्या अस्तित्वात आले.^९

राजधानी	राज्याचे नाव	संस्थापक
१) वऱ्हाड	इमादशाही	फतुल्ला अहमदशाह
२) अहमदनगर	निजामशाही	मलिक हसन बहरी
३) विजापूर	आदिलशाही	युसूफ आदिलशाह
४) बिदर	बरीदशाही	कासीम बरीद
५) गोवळकोंडा	कुतुबशाही	कुतुब उल-मुल्क

मोगल आणि मराठवाडा :

२१ एप्रिल १५७५ रोजी झालेल्या पानिपतच्या पहिल्या युद्धात जहिरोद्दीन बाबर याने दिल्लीचा सुलतान इब्राहीम लोदीचा पराभव करून भारतात मोगल घराण्याची सत्ता स्थापन केली. मोगलांनी इ.स. १५२६ पासून १८५७ पर्यंत भारतावर राज्य केले. मोगल राजवंशात जहिरुद्दीन बाबर, सम्राट अकबर, सम्राट जहांगीर, सम्राट शहाजहान, आणि सम्राट औरंगजेब हे कर्तबगार सम्राट होऊन गेले पहिल्या दोन मोगल सम्राटांचा दक्षिण भारताशी आणि मराठवाड्याशी कसलाच संबंध आला नाही. मोगल सत्तेचा आणि मराठवाड्याचा संबंध सम्राट अकबराच्या कारकिर्दीपासून आल्याचे दिसून येते.^{१०}

इ.स. १५८४ मध्ये अहमदनगरच्या निजामशाहाचा कारभारी नियान राजूने निजामशाहीचा वारस बहादुरशाहा यास कैदेत ठेवून अहमद यास गादीवर बसविले. हे काही सरदारांना आवडले नाही. त्यामुळे दोन गटात संघर्ष सुरू झाला. नियान राजूने अकबरचा मुलगा मुराद यास मदतीस बोलावले. मुराद गुजरातमधून ३०,००० सैन्य घेऊन अहमदनगरला आला. चांदबीबीने मोगलांशी तह करून विदर्भ मोगलांना १५८६ मध्ये दिला. परंतु सरदारांनी चांदबीबीचे न ऐकता तह मोडून मोगलांना विदर्भ न देण्याचे प्रयत्न केले. इ.स. १५९७ मध्ये आष्टी येथे मोठी लढाई होऊन त्यात मोगलांचा विजय झाला. बीड अंबड जालना पर्यंतचा प्रदेश मोगलांच्या ताब्यात आला. इ.स. १५९९ मध्ये दौलताबाद मोगलांच्या ताब्यात आला.^{११} १६०० मध्ये मोगलांनी निजामशाहीची राजधानी अहमदनगर सर केले. निजामशाही सरदारांनी मुर्तुजा निजामशाहास परंडा येथे निजामशाहीच्या तख्तावर बसविले. अकबराने जिकलेल्या अहमदनगर, विदर्भ व खानदेश या प्रदेशाचा एक सुभा तयार करून या सुभाची दौलताबाद ही राजधानी केली. या प्रांताचा सुभेदार म्हणून दानियाल याची नेमणूक केली. नंतर अकबर आग्याकडे निघून गेला आणि १६ ऑक्टोबर १६०५ रोजी अकबरचा मृत्यु झाला.

मोगल काळात अकबराचे धार्मिक धोरण उदार होते. त्याने धर्मनिरपेक्ष धोरणाचा स्विकार केला. हिंदूवरील याजाकर व जिझियाकर रद्द करून हिंदूंची सहानुभूती मिळविली. मराठवाड्यात तुळजापूर, माहूर, परळी वैजनाथ, औंढा नागनाथ, वेरूळ, घृष्णेश्वर, खंडोबा, पैठण, अंबाजोगाई आदी ठिकाणी हिंदू भाविकांची गर्दी होत

असे. हिंदू धर्मात अनेक पंथ व संप्रदाय होते. मुस्लीम समाजात शिया, सुन्नी, बोहरा हे तीन पंथ होते. तसेच सुफी पंथाचा जोर वाढत होता. मोगलकालीन हिंदू मुस्लिमांच्या धार्मिक जीवनात विविधता, व्रतवैकल्ये, पूजाअर्चा, यात्रा, उरूस व मेळे यांना महत्त्व होते.

जहांगीरच्या काळात दक्षिणेवरील मोगलांची पकड ढीली झाली. मलिकंबरसारखा शूर व महत्वाकांक्षी कारभारी निजामशाहीला लाभला. मोगलांच्या ताब्यात गेलेला सर्व मुलूख त्याने जिंकून घेतला. इ.स. १६०६ पर्यंत मोगलास मराठवाड्यात नवीन मुलूख हस्तगत करता आला नाही. "मलिकांबरने निजामशाहीची राजधानी १६१०-११ साली जुन्नरहून दौलताबाद येथे आणली".^{१२} मलिकंबरने आपल्या राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण परंडा, जुन्नर, दौलताबाद आणि शेवटी खडकी (औरंगाबाद) येथे स्थलांतरित केले.

जहांगीरच्या मृत्यूनंतर शहाजहान हा मोगल बादशहा झाला. त्याच्या कारकीर्दीत मलिकंबरचा पुत्र फतेहखान हा निजामशाहीचा पंतप्रधान बनला. मोगलांच्या आक्रमणापासून निजामशाहीला तो वाचवू शकला नाही. दौलताबादचा किल्ला या काळात मोगलांच्या ताब्यात आला. मराठवाड्यातील बराचसा प्रदेश हा मोगलांच्या वर्चस्वाखाली आला. "शहाजहानने तेलंगणाचा स्वतंत्र सुभा तयार करून मराठवाड्यातील नांदेड, कंधार, देगलूर, भोकर, उदगीर, राजूर आणि लातूर हे प्रदेश तेलंग सुभ्यात समाविष्ट केले".^{१३} रशीदखान यास तेलंगण सुभ्याचा सुभेदार म्हणून नेमले. तेलंगण सुभ्याच्या राज्यकारभाराचे ठिकाण नांदेड व संरक्षण व्यवस्था कंधार येथे करण्यात आली.

इ.स. १९३७ रोजी औरंगजेब दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून दक्षिणेत आला. त्याने दौलताबाद येथून काही काळ दक्षिण सुभ्याचा कारभार पाहिला. पुढे त्यानेच दौलताबादच्या किल्ल्यातील जागा अपुरी पडू लागल्या औरंगाबाद हे राजधानीचे ठिकाण बनविले. इ.स. १६८२ मध्ये तो मोगल बादशहा म्हणून १७०७ पर्यंत तो दक्षिणेतच होता. त्याने औरंगाबाद शहराचा विकास व विस्तार केला. त्यानेच औरंगाबादचे नाव "खुजिस्ता बुनियाद"^{१४} असे ठेवले. पण त्या मृत्यूनंतर पुन्हा औरंगाबाद हेच नाव कायम राहिले. मोगलांची सत्ता मराठवाड्यातील लोकांना एक शाप ठरली. कारण मोगल हिंदू द्वेषे होते. त्यांनी हिंदूवर राजकिय आणि धार्मिक अन्याय अत्याचार केले. मोगल काळात मराठवाड्यातील हिंदू, जैन आणि बौद्ध मंदिरे नष्ट करण्यात आली. मराठवाड्यातील लेणीमधील हिंदू देवदेवता, गौतमबुध्द आणि वर्धमान महाविराच्या मुर्तीची नासधूस करण्यात आली. औरंगाबाद लेणीतील मुर्ति नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. औरंगजेबाने इ.स. १६६० साली औरंगाबादला बांधलेला "बिबीका मकबरा" ही वास्तू दक्षिणेचा "ताजमहाल" म्हणून ओळखली जाते. ही वास्तू आग्रा येथे शहाजहानने बांधलेल्या ताजमहालची प्रतिकृती आहे.

अशाप्रकारे मोगलांनी अकबर काळापासून ते १७०७ म्हणजेच औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत मराठवाड्याशी प्रत्यक्ष संबंध आलेला दिसून येतो.

निजाम आणि मराठवाडा :

१७२४ ते १९४८ चा कालखंड हा निजाम कालखंड आहे. दक्षिण भारताचे अर्थात दक्षिण सुभ्यांचे मुघल सुभेदार मीर कमरुद्दीन उर्फ चिन कुलीज खान निजाम उल-मुल्क यांनी ३१ जुलै १७२४ रोजी 'हैदराबाद' येथे 'निजाम' घराण्याची स्थापना केली. या राज्याची पहिली राजधानी औरंगाबाद होती. पुढे ती हैदराबाद येथे स्थलांतरीत करण्यात आली. मीर कमरुद्दीन या दक्षिण सुभेदारांस मुघल सम्राट मुहमदशाह यांनी 'आसिफजाह'^{१५} हा किताब दिला होता. मुघल सम्राट फरुखशियर यांनी मीर कमरुद्दीन यांना सन १७१३ साली निजाम उल मुल्क फतेजंग^{१६} हा किताब दिला होता. त्यामुळे हैदराबाद 'आसिफजाह' या नावाने ओळखले जाते. त्यांचे घराणे आसफिया घराणे होय. आसफिया घराण्याचे हैदराबाद निजाम राज्य १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत आस्तित्वात होते.^{१७} या राज्यात मराठवाडा, तेलंगण व कर्नाटक हे त्रिभाषिक प्रदेश समाविष्ट होते. हैदराबाद राज्यात एकूण दहा निजाम अर्थात आसफजाह होऊन गेले. त्यापैकी केवळ सात निजामांनाच दिल्लीच्या मुघल सम्राटांनी हैदराबाद राज्याचे

निजाम आसफजाह म्हणून मान्यता दिली होती. हैदराबादच्या निजामांनी १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत मराठवाडा प्रदेशावर राज्य केले. भारत सरकारने पोलीस कारवाई करून हे राज्य भारतात विलीन करून घेतले.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. देशमुख मा.मा., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, विश्वभारती प्रकाशन नांदेड. १९८६ पृ. २१.
2. मोरवंचीकर रा.श्री. आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण, शिल्पकार चरित्र कोश-खंड १, महा. राज्य, पुरातत्व विभाग, मार्ग पब्लिकेशन, पृ. १६४.
3. डॉ. कठारे अनिल, नगराळे एन. एन. मराठवाड्याचा इतिहास, (प्रारंभ ते १९६०) कल्पना प्रकाशन, नांदेड. १९९९, पृ. १६०
4. कित्ता, पृ. १६७
5. कित्ता, पृ. १७०
6. डॉ. कांटे.भ.ग. (अनुवाद) बहमनी राज्याचा इतिहास, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई, जुलै १९६६.पृ.९.
7. कित्ता पृ. २०, २८
8. पाठक अरुणचंद्र, लातूर जिल्हा पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई, प्र. आ. २००८, पृ. ८१.
9. डॉ. कठारे अनिल व डॉ. नगराळे एन.एन. पूर्वोक्त पृ. १७१.
10. डॉ. सोमनाथ रोडे, मराठवाड्याचा इतिहास (१९६० पर्यंत) विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद प्र.आ. जून २०११.
11. काटे पी.व्ही. मराठवाड्याचा इतिहास, (इ.स. १९६० पर्यंत) कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९९ पृ. ८२
12. कित्ता पृ. ८२.
13. कित्ता पृ. ८३
14. डॉ. कठारे अनिल, नगराळे एन.एन, मराठवाड्याचा इतिहास, पूर्वोक्त पृ. १७६
15. भालेराव अनंत, हैदराबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, मौज प्रकाशन, मुंबई, दु.आ. २००१, पृ. ३.
16. Keraka D.F., Fabulous Mogal Nizam - VII of Hyderabad, London, Derak Veschoyle, 1955, P. 20.
17. Gazetteer of India Maharashtra state Gazetteers, Nanded District, Maharashtra state Publication, Bombay, 1971, P. 62.

डॉ. धर्मवीर भारती का 'अंधा युग' नाटक का मंचीय इतिहास और उपलब्धि

प्रा. डॉ. रमेश विठोबा कांबळे

अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी ता. जि. उस्मानाबाद

नाटक एक दुधारी विधा है। वह साहित्य भी है और रंगमंच भी। स्वातंत्रोत्तर हिन्दी नाटको में डॉ. धर्मवीर भारती का 'अंधा युग', जटिल मानवीय, स्थितियों, द्वन्दों, मन की सूक्ष्म परतों और अन्तर्द्वन्दों की आवेगमय मार्मिकता के अग्रिचक्रों से निकला नाटक मानक कसौटी पर मनुष्य जीवन की नाभिक्रीय गाथा है। नाटक में विद्यमान भाषिक लय और अभिनय की अपार संभावनाएँ भाव-भंगिमाओं रस और वक्तव्यों से मिलकर मनुष्य जीवन के सम्पूर्ण विष को उंडेल देता है।

अंधा युग की मंचीय सफलता का इतिहास महानगरों से लेकर छोटे- बड़े शहरों-कस्बों तक फैला है जो इस बात का प्रमाण है कि स्वातंत्रोत्तर हिन्दी नाट्य साहित्य में यह कृति मील का पत्थर साबित हुआ है। स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाट्य साहित्य की बात जब भी की जाती है, उसमें निश्चित रूप से धर्मवीर भारती का 'अंधा युग' नाटक ने हिन्दी नाट्य साहित्य को नई दिशा की ओर मोड़ा है। मंचीय दृष्टि से अनेक आयामों को छुआ है।

'अंधा युग' के मंचीय इतिहास की शुरुआत होती है सन् 1962 से। सर्वप्रथम सत्यदेव दुबे ने नवम्बर-दिसम्बर 1962 में मुंबई के कम्बाला हिल स्थित इब्राहिम अल्काजी के खुली छत वाले मंच पर अंधा युग का बिल्कुल नए ढंग से प्रस्तुतीकरण किया था। सर्दी का मौसम, शाम से ही गहराती रात, मुंबई के कम्बाला हिल की एक ऊँची इमारत के टेरेस पर बना मुक्ताकाशी मंच, मेघदूत वृत्तिमूलक एवं सांकेतिक दृष्य-बंध, तीन और अभिनय क्षेत्र, छत पर अंधेरा है, दर्शक सीढ़ीनुमा सीटों पर खामोश बैठे हैं और बहुत हल्के आलोक में एक पेड़ के सूखे तने के पास एक कंपता हुआ तीखी झकोर वाला प्रबल स्वर-"मैं क्या करूँगा" अश्वत्थामा का यह मर्मस्पर्शी स्वर दर्शकों को झकझोर कर देता है। और एक के बाद एक प्रसंग - टूटे हुए धनुष्य के पास बैठा हुआ अश्वत्थामा, वृद्ध याचक की हत्या के प्रयास के बाद उसका कृपाचार्य से पूछना "मैंने क्या किया मातुल ?" नाटक समाप्त होने के बाद भी जैसे अश्वत्थामा के संवाद, अंधेरे में प्रेत की तरह चीत्कार करते हुए छूट जाते हैं। 'अंधा युग' की इस मंचीय सफलता से न केवल दर्शकों को बल्कि बुद्धिजीवियों और साहित्यकारों को एक सीमा तक अभिभूत किया। पुनः दो वर्ष के अन्तराल के बाद सत्यदेव दुबे के निर्देशन में ही 'अंधा युग' मंचन थियेटर यूनिट मुंबई ने किया। इस प्रस्तुति में सत्यदेव दुबे ने स्वयं अश्वत्थामा के जटिल चरित्र को जिया, जिसके विषय में नाटककार ने लिखा - "अश्वत्थामा मंच पर आया तो वह अन्दर से बेहद भरा हुआ था, इस कदर ही लगता था कि संवाद के शब्द उसके लिए यथेष्ट नहीं पड़ रहे हैं और कथ्य इस कदर तेज हो गया कि शब्द उसके आगे-पीछे भाग रहे हैं। यह अश्वत्थामा कृष्ण से तुमुल विवाद में ग्रस्त था। लगता था सारी असंगतियों, विषमताओं के बारे में वह प्रश्न पर प्रश्न उठता चला जा रहा है। कोई उत्तर उसे संतुष्ट नहीं कर पा रहा और उसकी खीझ, विक्षोभ, घृणा और छटपटाहट एक अन्याय पीडित पात्र की नहीं है, एक अनुत्तरित प्रश्न की है।"1 बाद में कलकत्ता की नाट्य - संस्था 'अनामिका' के निमंत्रण पर सत्यदेव दुबे ने 'अंधा युग' की प्रस्तुति 25 दिसम्बर 1964 को पुनः दोहराई लेकिन विद्वानों की प्रतिक्रियाएँ अलग-अलग थी। महेन्द्रनाथ के मत में "प्रदर्शन बहुत ही प्रभावशाली और अभिनय उच्चकोटि का था।"2 दूसरी ओर ब.व. कारन्त की दृष्टि में "यह प्रदर्शन देखने के बाद निराशा हुई।"3 इस भूमिका के महत्व को अंकते हुए ही सुप्रसिद्ध नाट्य समीक्षक नेमिचन्द्र जैन ने लिखा है कि- "दुबे की वह प्रस्तुति हिन्दी रंग सृष्टि के प्रति गहरी निष्ठा, सूक्ष्म और रंगस्थल की अप्रत्याक्षित अनौपचारिकता, नवीनता के कारण बहुत प्रभावी और बहुप्रशंसित रही भले ही उसका जो रूप 1967 में कलकत्ते में अनामिका के नाट्य महोत्सव के अवसर पर एक रंगद्वारी नाट्य-शाला में देखने को मिला वह उतना प्रभावी नहीं था। दूसरी ओर पूरे नाटक की गति में न तो प्रवाह की विविधता थी और न उसके लगातार टूटते रहने का कल्पनाशील उपयोग ही था।

दृशतत्त्व, रूप-सज्जा आदि में भी लापरवाही और शिथिलता थी। बहरहाल, उस समय के हिन्दी रंगमंच के परिप्रेक्ष्य में एक काव्य-नाटक के चुनाव की, साहसिकता और प्रस्तुतीकरण में महत्वपूर्ण प्रदर्शन-मूल्यों के प्रति सजगता ने सहज ही सत्यदेव दुबे को हिन्दी रंग निर्देशकों की पहली पंक्ति में स्थापित किया।"4

अल्काजी ने 1963 में नई दृष्टि और नए चिन्तन के साथ 'अंधा युग' का मंचन किया। फिरोजशाह कोटला के ऐतिहासिक खण्डहरो में नए आयामों के साथ प्रतिष्ठित किया। अल्काजी की खोजी दृष्टि निरंतर एक तलाश

में संलग्न रही है। इसी का परिणाम था कि "लगभग तीन वर्षों के अन्तराल के बाद अंधा युग के अभिषेक पात्रों और उनकी गर्जरा, पराजय, निराशा और टूटन से ग्रस्त- ध्वस्त प्रष्ठभूमि में व्याप्त काली आँधी छायाओं की आत्माओं को मूर्त रूप देने के लिए अल्काजी ने 18 मई 1967 की उमस भरी शाम को दिल्ली में तालकटोरा के खण्डहरों के बीच एक बुरज टूटे दरवाजे, सीढ़ियों और रथ चक्र वाले खुले मंच पर पुनः दर्शकों को आव्हान किया। इस प्रस्तुति की यह मुक्ताकाशी स्वभाविक मंच-सज्जा अपनी प्रतीकात्मा में प्रभावपूर्ण थी।"5

बिलासपुर की नाट्य संस्था 'नाट्य चक्र' ने 8 अप्रैल 1973 को युवा निर्देशक सुनिल मुखर्जी के निर्देशन में उत्तर-पूर्व रेलवे इंस्टीट्यूट बिलासपुर के तत्वाधान में 'अंधा युग' का सफल मंचन किया। इसकी समीक्षा करते हुए परितोष चक्रवर्ती ने धर्मयुग में लिखा - "मंच पर अभिनयरत पात्र बीसवीं सदी के पूर्वार्द्ध में खो गये थे। उनका मनःसंसार जैसे महाभारत के बीच ही समाहित हो गया था। अश्वत्थामा का जीवन्त अभिनय वर्षों याद रहेगा।"6

5 मई 1973 को 'अंधा युग' का 'असमिया रूपान्तर गुवाहटी के जिला पुस्तकालय भवन में प्रस्तुत किया गया। नवारुण वर्मा ने इस प्रदर्शन के विषय में लिखा- "धृतराष्ट्र, गांधारी, विदुर, और, दोनों पहरेदार युग-संदर्भ को उजागर कर रहे थे। न जाने संजय कौन-सा समाचार लिए। दर्शक का हृदय भी धृतराष्ट्र की भांति विव्हल-सा हो रहा था, लेकिन दर्शकों को अश्वत्थामा की भूमिका में रणजीतदास के अभिनय ने सबसे अधिक प्रभावित किया। अन्धे धृतराष्ट्र की भूमिका दिलीप शर्मा ने बखूबी निभाई। नाटक की एकमात्र नारी पात्र गांधारी की भूमिका श्रीमती वीणा प्रसाद ने निभाई"7

रंगकर्म के प्रति पूरी निष्ठा से समर्पित रंगकर्मी अल्काजी की दृष्टि सदैव कुछ न कुछ खोजती-तलाशती रही है। कुछ नया करने, कुछ नया खोजने का उत्साह उनके बहुआयामी व्यक्तित्व की पहचान है। छः वर्षों के लंबे समय के बाद दिल्ली के पुराने किले के खण्डहरों में हुई। अल्काजी के चिन्तन-व्यक्तित्व से अभिभूत रंगकर्मियों का अथक परिश्रम रंग लाया और पुराने किले का दक्षिणी कोना जगमगा उठा। 28 अप्रैल 1974 से 5 मई 1974 तक प्रतिदिन अल्काजी के निर्देशन में 'अंधा युग' के सफल प्रदर्शन हुए लेकिन निर्देशक के प्रयोगधर्मिता के अत्यधिक आग्रह ने 'अंधा युग' के सम्पूर्ण प्रभाव को खण्डित कर दिया।

राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय में प्रशिक्षित कमलाकर सोनटक्के ने पहले (मराठवाड़ा विश्वविद्यालय) अब डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाड़ा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद के नाट्य विभाग के छात्र- रंगकर्मियों के सहयोग से 1974 में 'अंधा युग' की चार प्रस्तुतियाँ की जिसे हिन्दी से मराठी में प्रसिद्ध नाटककार खानोलकर ने अनुदित किया था। आधुनिक जीवन की विसंगतियों से ताल-मेल बैठाने हुए ये प्रदर्शन संतोषजनक रहा था। राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय के युवा रंगकर्मी रतन कुमार थियम 'अंधा युग' से इतने प्रभावित हुए कि उन्होंने अपने मित्र पुरब्रम्ब सामू के साथ मिलकर मणिपुरी भाषा में इसका अनुवाद किया और अपने निर्देशन में ही सितम्बर-अक्तूबर 1974 को 'जवाहरलाल नेहरू मणिपुरी डांस अकादमी (इंफाल) के प्रेक्षागृह में इसके छः लगातार प्रदर्शन किए। आज भी मणिपुरी में रूपांतरित 'अंधा युग' के ये प्रदर्शन उत्सुकता के साथ याद किये जाते हैं, बल्कि 'अंधा युग' हिन्दी का पहला नाटक है जिसे मणिपुरी में रूपांतरित करके मंच पर मंचित किया गया। इस प्रदर्शन को देखकर मणिपुरी दर्शकों में एक नया कौतुहल और हिन्दी नाट्य साहित्य के प्रति एक नई उत्सुकता देखने को मिली।

नवम्बर 1974 में उज्जैन में अखिल भारतीय स्तर पर कालिदास समारोह का आयोजन किया गया था। इसी के अन्तर्गत 27 नवम्बर 1974 को 'रंग शिविर' उज्जैन ने राजेन्द्र गुप्ता के निर्देशन में क्षीर सागर मैदान में निर्मित मुक्ताकाशी मंच पर 'अंधा युग' का सफल प्रदर्शन किया, जिसको सुधी दर्शकों, रंग कर्मियों द्वारा न केवल सराहा गया बल्कि मंचोत्कूल भाव-

मुद्राओं, संवाद-प्रेषण की शैली एवं प्रस्तुति के प्रति अपनायी गयी नयी कल्पना- दृष्टि को व्यापक प्रशंसा प्राप्त हुई। युवा रंगकर्मी रवि वासवानी ने अपने परिश्रम को पुनः सार्थक किया जब लखनऊ की नाट्य संस्था 'दर्पण' के तत्वावधान में 20-21 मार्च 1975 को रवीन्द्रालय में 'अंधा युग' का मंचन किया। आधुनिक संदर्भों को जीती-भोगती यह प्रस्तुति पहले ही दिल्ली रंगमंच पर विशेष रूप से चर्चित हो चुकी थी।

नया प्रयोग करने के उद्देश्य से रमाकान्त श्रीवास्तव ने 'अंधा युग' की कविता को गद्य में बदलकर 'हस्ताक्षर' के तत्वावधान में नाट्य-उत्सव के अन्तर्गत सन 1975 में रायपूर में मंचित किया। लेकिन निर्देशक श्रीवास्तव द्वारा किया गया यह प्रयोग असफल सिद्ध हुआ। मध्यप्रदेश कला परिषद ने 5 जनवरी से 12 जनवरी 1975 तक 'राज्य नाट्य समारोह का आयोजन' इन्दौर की रवीन्द्र नाट्य शाला में किया। रंग शिविर उज्जैन ने 8 जनवरी 1975 को राजेन्द्र गुप्ता के निर्देशन में 'अंधा युग' की प्रस्तुति के साथ इस नाट्य समारोह में भाग लिया। 15 अप्रैल 1975 को बिरलानगर ग्वालियर के रंगालय के श्रमिकों ने डॉ. कमल वशिष्ठ के निर्देशन में मंचित किया तो एक सुखद अश्चर्य हुआ। श्रमिक कलाकारों के अथक परिश्रम ने नाटकीय संवेदना को सफलतापूर्वक जिया, मानो आम आदमी की त्रासदायक पीड़ा और भय मंच पर सशरीर उपस्थित हो गया।

'अंधा युग' में गहरायी मानवीय संवेदना ने मलयालम कलाकारों को विशेष रूप से प्रभावित किया। महानगर मुंबई में टी. एम. जी. ने हुंगाडी के निर्देशन में मलयालम भाषियों द्वारा 1976 में शास्त्र साहित्य परिषद (मलयालम) के सौजन्य से अंधा युग का मंचन किया। " खुले रंगमंच पर किए गए इस मंचन में मामले का हिस्सा कौरव महल दिखाने के लिए प्रयोग में लाया गया तथा उपर की तीन ओर की छत कुरुक्षेत्र का युद्धस्थल दर्शाने के लिए उपयोग में लाई गई। इससे दर्शक मात्र दर्शक न रहकर नाटक के कलाकारों में से एक हो गये। प्रकाश व्यवस्था एवं ध्वनि - संयोजन भी उच्च कोटि का था। खासकर नेपथ्य से कृष्ण के संवादों के साथ एक ओर छोटे बल्ब के ऊपर घूमते छिद्रित आवरण से ऐसे प्रकाश का निकलना जैसे सुदर्शन चक्र पूरे वातावरण में घूम रहा है।"8

उत्तर प्रदेश संगीत नाटक अकादमी के तत्वावधान में सन् 1985 के अप्रैल महिने में नाट्य प्रतियोगिता का आयोजन हुआ था। लखनऊ के रवीन्द्रालय प्रेक्षागृह में आयोजित इस नाट्य-प्रतियोगिता में वाराणसी की रंग संस्था 'अनुपमा' ने अवधबिहारी लाल के निर्देशन में 'अंधा युग' की प्रस्तुति कर तृतीय पुरस्कार प्राप्त किया। अन्त में यह कहा जा सकता है कि 'अंधा युग' के इतने सफल और अभूतपूर्व प्रदर्शनों को देखते हुए निःसंदेह रूप से कहा जा सकता है कि आज का नाटक मनोरंजन नहीं एक ऐसे मनुष्य का जीवन है, जो अपनी ही सभ्यता की विभीषिका में फंस कर निहायत असहाय, बेबस, लाचार और लुंज-पुंज बनकर तृतीय पुरुष जैसा जी रहा है। नाटक ने दर्शकों की अछूती चेतना को गहरे स्तरों तक झकझोरा। उन्होंने महसूस किया कि 'अंधा युग' आदमी की क्रूर प्रतिभा और निर्दय महत्वाकांक्षा द्वारा पैदा की गई ऐसी सभ्यता के त्रास को अभिव्यक्ति प्रदान करता है, जिसे मानवताने गिडगिडाती असमर्थता के साथ महाभारत के युग में झेला था।

सन्दर्भ:

- 1) पश्यन्ती-पृ. 21
- 2) ज्ञानोदय-फरवरी 1965 पृ.121
- 3) नटरंग - वर्ष 1 अंक 2 प्र. 50
- 4) पूर्वग्रह- मई-जून 1977 पृ. 45
- 5) धर्मयुग-25 जनवरी 1970 पृ. 20
- 6) धर्मयुग - 24 जून 1973 पृ. 45
- 7) धर्मयुग - 24 जून 1973
- 8) धर्मयुग - 2 अप्रैल 1976 पृ. 24

भारतीय संविधान में जेंडर समानता और सशक्तिकरण: मुद्दे और संभावनाएं

गुरपिंदर कुमार

सहायक प्रोफेसर, सेंटर फॉर वुमेन स्टडीज, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज

सारांश

जैविक रूप से एक तथ्य है कि महिलाएं पुरुषों से श्रेष्ठ हैं। फिर सवाल उठता है कि हम 'महिला सशक्तिकरण' विषय पर बहस क्यों कर रहे हैं? भारत एक प्रसिद्ध देश है जिसने 'विविधता में एकता' के मुहारे को साबित किया है, जहाँ भारतीय समाज में विभिन्न धर्मों को मानने वाले लोग रहते हैं। महिलाओं को हर धर्म में एक अलग स्थान दिया गया है जो लोगों की आँखों को ढके हुए बड़े पर्दे के रूप में और कई वर्षों से आदर्श के रूप में महिलाओं के खिलाफ कई सारे गलत कार्यों (शारीरिक और मानसिक) को जारी रखने में मदद कर रहा है। स्वतंत्रता के पश्चात् भारतीय नारी की स्थिति में काफी सुधारात्मक परिवर्तन हुए हैं। आजादी के 75 वर्षों के पश्चात् हम यदि कानूनी दृष्टिकोण से नारी के प्रति अपराधों को रोकने के लिए बनाये गये अधिनियमों की विवेचना करते हैं तो स्पष्ट परिलक्षित होता है कि हमारे देश में नारी की गरिमामयी स्थिति को बनाये रखने के लिए बहुत सारे कानून बनाये गये हैं। किन्तु पर्याप्त कानूनी शिक्षा के अभाव में कानूनों की जानकारी उनको नहीं मिल पाती, यहाँ तक कि अधिकांश महिलाओं को पता ही नहीं हो पाता कि उनके कौन कौन से अधिकार प्राप्त हैं। हम केवल महिला सशक्तिकरण की बात क्यों करते हैं न कि पुरुष सशक्तिकरण की? महिलाओं को सशक्तिकरण की आवश्यकता है और पुरुषों को नहीं? महिलाएं दुनिया की कुल आबादी का लगभग 50 प्रतिशत हिस्सा बनाती हैं। फिर समाज के इस पर्याप्त वर्ग को सशक्तिकरण की आवश्यकता क्यों है? वे अल्पमत में नहीं हैं जिन्हें विशेष प्रावधानों की आवश्यकता हो। जैविक रूप से एक तथ्य है कि महिलाएं पुरुषों से श्रेष्ठ हैं। फिर सवाल उठता है कि हम 'महिला सशक्तिकरण' विषय पर बहस क्यों कर रहे हैं? प्रस्तुत शोध पत्र में महिलाओं के उत्थान एवं उनके प्रति अपराधों को रोकने हेतु बनाए गए अधिकारों की विवेचना की गई है।

मूलशब्द: महिला, शक्तिकरण, संविधान, जेंडर।

प्रस्तावना

प्राचीन युग से वर्तमान युग तक नारी के संघर्ष की गाथा बहुत लंबी है। कहा जाता रहा है कि हजार वर्षों से पराधीनता में रहने वाली एकमात्र जाति "नारी" ही है इसी कारण स्त्री को "अंतिम उपनिवेश" की भी संज्ञा दी जाती रही है। वर्तमान शताब्दी में विश्व में अपराधों की संख्या में असाधारण वृद्धि हुई है, जिसका प्रत्यक्ष प्रभाव समाज पर स्पष्ट परिलक्षित हो रहा है क्योंकि समाज और अपराध एक दूसरे के पूरक हैं। अपराध समाज में कारित होते हैं और उनका उपचार भी समाज में समाहित होता है। आदिम युग में मानवीय आवश्यकताएं न्यून थी, इसलिए अपराध भी काफी कम होते थे, किन्तु वर्तमान में मनुष्य की नित नये बढ़ती आवश्यकताओं के कारण भी अपराध ज्यादा होने लगे हैं। प्रारंभ में अपराध केवल चोरी, लूट, हत्या, बलात्कार इत्यादि की घटनाओं तक ही सीमित थे, किन्तु वर्तमान में इन्टरनेट, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया तक बढ़ गई हैं, जिसे साइबर अपराध भी कहा जाता है। यद्यपि भारतीय संविधान के अनुच्छेद स्त्री और पुरुष को समान दर्जा देता है किन्तु आंकड़ों से स्पष्ट है कि ये सिर्फ कागजों तक ही सीमित है। यदि हमारे देश में घटित होने वाले महिलाओं के प्रति अपराधों का विश्लेषण करे तो स्पष्ट होता है कि प्रति 6 मिनट पर महिलाओं के साथ छेड़छाड़, सार्वजनिक अपमान, हत्या का प्रयास, बलात्कार, यौन-उत्पीड़न, अश्लीलता जैसी घटनाएं घटती हैं। भारत के विभिन्न प्रदेशों की स्थिति को देखें तो महाराष्ट्र में सर्वाधिक फिर मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश में राजस्थान में महिलाओं के प्रति ज्यादा अपराध घटित होते हैं। ऐसे अपराधों को रोकने कठोर से कठोरतम कानून निर्मित किए जा रहे हैं, किन्तु जब तक पुरुषों तथा समाज की मानसिकता में सुधार नहीं

आएगा, ऐसे कानूनों का कोई औचित्य नहीं रह जाएगा क्योंकि समस्याओं का जन्म समाज से ही होता है और उनका उन्मूलन भी कानून के उचित क्रियान्वयन के साथ साथ समाज द्वारा ही हो सकता है। भारतीय संविधान द्वारा महिलाओं को बहुत से संवैधानिक एवं विधिक अधिकार प्रदत्त किये गये हैं, इसके साथ ही इन अधिकारों के उचित क्रियान्वयन एवं महिलाओं को उत्पीड़न से बचाने हेतु विभिन्न आयोगों की स्थापना भी की गई है। आज हमारे देश को एक विकासशील देश का दर्जा दिया जा रहा है। पूरे विश्व में भारत का नाम सभ्यता व संस्कृति के नाम से भी जाना जाता है। देशभर में नारी उत्थान की बात एक चर्चा का विषय बनी हुई है, परंतु इस देश की भावी पीढ़ी जिस के गर्भ से जन्म लेती है उसी स्त्री को सही मायनों में उसके सांविधानिक अधिकारों की जानकारी सही एवं पूर्ण रूप से नहीं है। भारतीय महिलाओं की स्थिति प्रारंभ से ही उतार-चढ़ाव के दौर से गुजरती रही है। यही कारण है कि महिला विकास यात्रा संक्रमण से गुजर रही है जिसमें सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों ही तत्वों का समन्वय है। प्रत्येक व्यक्ति जन्म से ही कुछ मूल अधिकारों के साथ इस धरती पर आता है। ये अधिकार उसके जन्म से लेकर मरण तक उसके साथ रहते हैं। जीवन जीने की स्वतंत्रता, समता का अधिकार, विकास के अवसर प्राप्त करने का अधिकार या अन्य प्रकार के अधिकार, प्रत्येक अधिकार में महिलाओं के साथ भेदभाव किया जाता है। अधिकार होने बावजूद उन्हें कई बार अधिकार के प्रयोग से वंचित होना पड़ता है। भारतीय संविधान भारत की महत्वपूर्ण राष्ट्रीय धरोहर है। 26 जनवरी 1950 का दिन भारतीय इतिहास में स्वर्णाक्षरों में लिखा गया। इसी दिन देश सदियों की दासता व उतार-चढ़ाव के पश्चात नए गणराज्य के रूप में उभरकर आया। मूल अधिकारों का उद्गम स्वतंत्रता का संघर्ष है। मूल अधिकार ऐसे आधारभूत अधिकार होते हैं, जो मनुष्य का चहुंमुखी विकास करते हैं।

लैंगिक समानता

लैंगिक समानता क्या है? आखिर क्यों यह किसी भी समाज और राष्ट्र के लिए एक आवश्यक तत्त्व बन गया है? क्या बदलते समाज में यह प्रासंगिक है? लैंगिक समानता का अर्थ यह नहीं की समाज का प्रत्येक व्यक्ति एक लिंग का हो अपितु लैंगिक समानता का सीधा सा अर्थ समाज में महिला तथा पुरुष के समान अधिकार, दायित्व तथा रोजगार के अवसरों के परिप्रेक्ष्य में है। जिस प्रकार तराजू में दोनों तरफ बराबर भार रखने पर वह संतुलित होता है ठीक उसी तरह किसी भी समाज व राष्ट्र में संतुलन बनाने के लिए जरूरी है की वहाँ पुरुषों तथा स्त्रियों के मध्य लैंगिक समानता स्थापित की जानी चाहिए। आज आधुनिकता की जीवन शैली को अपनाने के बावजूद भारतीय समाज लैंगिक समानता के मामले में इतना पिछड़ा हुआ है। सही मायनों में देखा जाए तो लैंगिक समानता का न होना ही समाज में असंतुलन और अपराध को जन्म देता है। यह बहुत जरूरी है कि हर क्षेत्र में चाहे वह शिक्षा हो, राजनीति हो, रोजगार हो, अवसर या अधिकार हो हर क्षेत्र में लैंगिक समानता को ध्यान में रखा जाना चाहिए। जिस तरह एक सिक्के के दोनों पहलुओं की समानता है ठीक उसी तरह समाज के दोनों पहलुओं स्त्री तथा पुरुष के मध्य भी लैंगिक समानता होनी चाहिए। सरकार द्वारा लैंगिक समानता के स्तर को ऊंचा उठाने हेतु कई योजनाएं लागू की जा रही हैं किंतु फिर भी भारत इस मामले में पिछड़ा हुआ है। अब आवश्यकता है समाज के बुनियादी ढांचे को बदलकर दकियानूसी सोच को खत्म करने की। लैंगिक समानता के लिए समाज से न केवल स्त्रियों को बल्कि शिक्षित वर्ग को भी जनजागरण का कार्य करना होगा ताकि अपराधों में रोकथाम के साथ ही महिलाओं के आधिकारिक व कार्यस्थल में हो रहे शोषण का खात्मा किया जा सके।

महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता क्यों है?

महिलाओं पर सदियों से पुरुषों द्वारा किए गए भेदभाव के कारण ही सशक्तिकरण की आवश्यकता पड़ी है। वे दुनिया भर में पुरुषों द्वारा की जाने वाली विभिन्न प्रकार की हिंसा और भेदभावपूर्ण प्रथाओं का शिकार रहीं हैं। भारत एक जटिल परंपराओं वाला देश है। हमने सदियों से विभिन्न प्रकार के रीति-रिवाजों, परंपराओं और प्रथाओं को विकसित किया है। ये अच्छे और बुरे रीति-रिवाज और परंपराएं हमारे समाज की सामूहिक चेतना का हिस्सा बन गए हैं। हम महिला की देवी समान पूजा करते हैं; अपनी माताओं, बेटियों, बहनों, पत्नियों और अन्य महिला

रिश्तेदारों या दोस्तों को भी बहुत महत्व देते हैं। लेकिन साथ ही, अपनी महिलाओं के साथ घरों के अंदर और बाहर दोनों जगह बुरी तरह से पेश आने के लिए भी प्रसिद्ध हैं। भारतीय समाज में लगभग सभी प्रकार के धार्मिक विश्वासों से संबंधित लोग हैं। हर धर्म में महिलाओं को एक विशेष स्थान दिया जाता है और हर धर्म महिलाओं के साथ एक समान के साथ व्यवहार करना सिखाता है। लेकिन हमारा समाज इतना विकसित हो गया है कि महिलाओं के प्रति विभिन्न प्रकार की कुरतियों भी विकसित हो चुकी है। मसलन, सती प्रथा, दहेज प्रथा, क्षमा प्रथा, कन्या भ्रूण हत्या, पत्नी जलना, यौन हिंसा, कार्य स्थल पर यौन उत्पीड़न, घरेलू हिंसा और विभिन्न प्रकार की भेदभावपूर्ण प्रथाएं; इस तरह के सभी कार्यों में शारीरिक और मानसिक प्रताड़ना शामिल हैं। महिलाओं के खिलाफ इस तरह के व्यवहार के कई कारण हैं जिसमें सबसे महत्वपूर्ण कारण, पुरुष श्रेष्ठता और समाज की पितृसत्तात्मक व्यवस्था है। हालांकि महिलाओं के प्रति इन घटिया किस्म की प्रथाओं और भेदभाव को खत्म करने के लिए संवैधानिक और कानूनी प्रावधान हैं, लेकिन वास्तव में अभी बहुत कुछ किया जाना बाकी है। इस दिशा में कई स्वयं सहायता समूह और गैर सरकारी संगठन काम कर रहे हैं; साथ ही महिलाएं स्वयं सामाजिक बाधाओं को तोड़ रही हैं और सभी राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक आयामों में महान ऊंचाइयों को प्राप्त कर रही हैं। परन्तु पूर्ण रूप में समाज ने अभी भी महिलाओं को पुरुषों के बराबर नहीं माना है और महिलाओं के खिलाफ अपराध या दुर्व्यवहार अभी भी बढ़ रहे हैं। इसे बदलने के लिए व्यवस्था को तोड़ना होगा। इसलिए, महिला सशक्तिकरण की अवधारणा न केवल महिलाओं को अपनी दयनीय स्थिति से ऊपर उठने के लिए शक्ति और कौशल देने पर ध्यान केंद्रित करती है, बल्कि साथ ही यह महिलाओं के मुद्दों के बारे में पुरुषों को शिक्षित करने की आवश्यकता पर भी जोर देती है और बराबरी के साथ महिलाओं के प्रति सम्मान और कर्तव्य की भावना पैदा करती है। हम वर्तमान भारत में महिला सशक्तिकरण की अवधारणा का वर्णन और इसे समझने का प्रयास करेंगे।

क्या है महिला सशक्तिकरण?

सरल शब्दों में महिला सशक्तिकरण का मतलब महिलाओं को अपने स्वयं के जीवन का निर्णय लेने की शक्ति देने या उनमें ऐसी क्षमताओं को विकसित करने के रूप में समझा जा सकता है ताकि वे समाज में अपनी सही जगह पाने में सक्षम हो सकें।

संयुक्त राष्ट्र के अनुसार, महिला सशक्तिकरण के मुख्य रूप से पाँच घटक हैं:

- महिलाओं में स्व-मूल्यों की भावना को पैदा करना;
- महिलाओं का अधिकारों और उनकी पसंद का निर्धारण करना;
- महिलाओं को सभी प्रकार के समान अवसर और संसाधनों तक पहुंच का अधिकार है;
- महिलाओं को घर के भीतर और बाहर स्वयं के जीवन को विनियमित करने और नियंत्रित करने की अधिकार है; तथा
- महिलाओं की सामाजिक और आर्थिक व्यवस्था बनाने में उनके अधिक योगदान की क्षमता प्रदान करना।
- इस प्रकार, महिला सशक्तिकरण महिलाओं के बुनियादी मानवाधिकारों की मान्यता के अलावा और कुछ नहीं है और एक ऐसा वातावरण तैयार करना है जहां उन्हें पुरुषों के समान माना जाता हो।

भारत में महिला सशक्तिकरण

प्राचीन काल से लेकर आधुनिक काल तक, महिलाओं की सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक स्थिति एक रूप समान नहीं रही और यह समय के साथ बदलती रही है। प्राचीन भारत में, महिलाओं को पुरुषों के बराबर दर्जा प्राप्त था; प्रारंभिक वैदिक काल में वे शिक्षित थीं जैसे प्राचीन ग्रंथों में मैत्रेयी जैसी महिला संतों के प्रमाण मिलते हैं। लेकिन मनुस्मृति काल में महिलाओं की स्थिति फिर से पुरुषों के अधीनस्थ पद पर आ गई। बाल विवाह, देवदासी प्रथा, नगर वधू व्यवस्था, सती प्रथा इत्यादि सभी प्रकार की भेदभावपूर्ण कुरतियों ने जन्म ले लिया। महिलाओं के

सामाजिक-राजनीतिक अधिकारों पर रोक लगा दी गई और उन्हें परिवार के पुरुषों पर पूरी तरह से निर्भर बना दिया गया। महिलाओं की शिक्षा में उनके अधिकार, काम करने के अधिकार और स्वयं के निर्णय लेने के अधिकार भी छीन लिये गये।

मध्यकाल के दौरान भारत में मुस्लिम शासकों के आगमन के साथ महिलाओं की स्थिति थोड़ी बिगड़ी, जैसा कि ब्रिटिश काल के दौरान भी थी। इसके साथ ही ब्रिटिश पश्चिमी विचारों को भी देश में लाये। स्वतंत्रता, समानता और न्याय की आधुनिक अवधारणा से प्रभावित राजा राम मोहन रॉय जैसे कुछ भारतीय समाज सुधारकों ने महिलाओं के प्रति प्रचलित भेदभावपूर्ण सामाजिक प्रथाओं पर सवाल उठाये। उनके अविश्वसनीय प्रयासों से, अंग्रेजों को सती प्रथा को खत्म करने के लिए मजबूर होना पड़ा। इसी तरह अन्य समाज सुधारकों जैसे ईश्वर चंद्र विद्यासागर, स्वामी विवेकानंद, आदि ने भारतीय महिलाओं के उत्थान के लिए बहुत काम किये। उदाहरण के लिए, 1856 का विधवा पुनर्विवाह अधिनियम, विधवाओं की स्थिति में सुधार के लिए ईश्वर चंद्र विद्यासागर के आंदोलन का ही परिणाम था।

भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस ने 1917 में महिलाओं के राजनीतिक अधिकारों की मांग के लिए पहले महिला प्रतिनिधिमंडल का समर्थन किया। 1929 में बाल विवाह निरोधक कानून मुहम्मद अली जिन्नाह के प्रयासों से पारित किया गया, महात्मा गांधी ने युवकों को बाल विधवाओं से शादी करने का आह्वान किया और लोगों से बाल विवाह का बहिष्कार करने का आग्रह किया। स्वतंत्रता आंदोलन के संघर्ष दौरान लगभग सभी नेताओं का यह विचार था कि महिलाओं को स्वतंत्र भारत में समान दर्जा दिया जाना चाहिए और सभी प्रकार की भेदभावपूर्ण प्रथाओं को रोका जाना चाहिए। इसलिए भारत के संविधान में ऐसे प्रावधानों को शामिल किया गया जो सदियों पुरानी शोषक प्रथाओं और परंपराओं को समाप्त कर महिलाओं को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक रूप से सशक्त बनाने में मदद करेंगे। भारत का संविधान दुनिया के सबसे बेहतरीन समानतावादी दस्तावेजों में से एक है। यह विशेष रूप से स्वतंत्रता और लैंगिक समानता को सुरक्षा प्रदान करता है। संविधान के विभिन्न लेख महिलाओं के अधिकारों को सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक रूप से पुरुषों के साथ सुमेलित करके सुरक्षित रखते हैं। प्रस्तावना, मौलिक अधिकार, डीपीएसपी और अन्य संवैधानिक प्रावधान महिलाओं के मानव अधिकारों को सुरक्षित करने के लिए कई सामान्य और विशेष सुरक्षा उपाय प्रदान करते हैं।

संवैधानिक प्रावधान

भारत के संविधान की प्रस्तावना न्याय, सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक स्थिति और अवसर की समानता और व्यक्ति को गरिमा को आश्वस्त करती है; महिला सशक्तिकरण की नीति हमारे संविधान में निहित मौलिक अधिकारों से अच्छी तरह से जुड़ी हुई है। उदाहरण के लिए:

- अनुच्छेद 14 महिलाओं के समानता के अधिकार को सुनिश्चित करता है।
- अनुच्छेद 15 (1) विशेष रूप से जेंडर आधारित पर भेदभाव को रोकता है।
- अनुच्छेद 15 (3) राज्य को महिलाओं के पक्ष में सकारात्मक कार्रवाई करने का अधिकार देता है।
- अनुच्छेद 16 किसी भी कार्यालय में रोजगार या नियुक्ति से संबंधित मामलों में सभी नागरिकों के लिए अवसर की समानता प्रदान करता है। मौलिक अधिकार होने के ये अधिकार न्यायालय में उचित हैं और सरकार उसी का पालन करने के लिए बाध्य है।

राज्य नीति के निर्देशक सिद्धांत: राज्य नीति के प्रत्यक्ष सिद्धांतों में महिला सशक्तिकरण के संबंध में महत्वपूर्ण प्रावधान भी हैं और यह सरकार का कर्तव्य है कि कानून बनाते समय या किसी नीति को बनाते समय इन

सिद्धांतों को लागू किया जाए। हालांकि ये न्यायालय में न्यायसंगत नहीं हैं लेकिन फिर भी शासन के लिए ये आवश्यक हैं। उदाहरण के लिए:

- अनुच्छेद 39 (ए) राज्य अपनी नीतियों को पुरुषों और महिलाओं के लिए समान रूप से आजीविका के पर्याप्त साधन करने के लिए निर्देशित करता है।
- अनुच्छेद 39 (डी) पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए समान काम के लिए समान वेतन का प्रावधान करता है।
- अनुच्छेद 42 में यह प्रावधान है कि राज्य को काम की उचित और मानवीय स्थितियों और मातृत्व राहत के लिए प्रावधान करना है।

मौलिक कर्तव्य:

मौलिक कर्तव्यों को संविधान के भाग पट-1 में निहित किया गया है और भारत के लोगों के पालन के लिए सकारात्मक कर्तव्य हैं। इसमें महिलाओं के अधिकारों से संबंधित कर्तव्य भी शामिल हैं:

अनुच्छेद 51 (ए) (ई) देश के नागरिक से सामंजस्य को बढ़ावा देने और भारत के सभी लोगों के बीच समान भाईचारे की भावना को बढ़ावा देने और महिलाओं की गरिमा के लिए अपमानजनक प्रथाओं का त्याग करने की अपेक्षा करता है।

अन्य संवैधानिक प्रावधान:

1993 में 73 वें और 74 वें संवैधानिक संशोधन के माध्यम से, महिलाओं को बहुत ही महत्वपूर्ण राजनीतिक अधिकार दिया गया, जो भारत में महिला सशक्तिकरण की दिशा में एक ऐतिहासिक कदम था। इस संशोधन के साथ महिलाओं को स्थानीय शासन में विभिन्न स्तरों पर (पंचायत, ब्लॉक और नगर पालिका) चुनावों में 33.33 प्रतिशत सीटों पर आरक्षण दिया गया।

भारत में महिला सशक्तिकरण के लिए विशिष्ट कानून

महिला सशक्तिकरण की संवैधानिक बाध्यता को पूरा करने के लिए संसद द्वारा अधिनियमित किए गए कुछ विशिष्ट कानूनों की सूची इस प्रकार है:

- परिवार न्यायालय अधिनियम, 1954
- विशेष विवाह अधिनियम, 1954
- हिंदू विवाह अधिनियम, 1955
- हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम, 1956 (2005 में संशोधित)
- अनैतिक व्यापार (रोकथाम) अधिनियम, 1956
- मातृत्व लाभ अधिनियम, 1961 (2017 में संशोधित)
- दहेज निषेध अधिनियम, 1961
- मेडिकल टर्मिनेशन ऑफ प्रेग्नेंसी एक्ट, 1971 (2020 में संशोधित)
- ठेका श्रम (विनियमन और उन्मूलन) अधिनियम, 1976
- समान पारिश्रमिक अधिनियम, 1976
- महिलाओं का अश्लील प्रतिनिधित्व (निषेध) अधिनियम 1986
- बाल विवाह निषेध अधिनियम, 2006
- आपराधिक कानून (संशोधन) अधिनियम, 1983
- महिलाओं का अश्लील प्रतिनिधित्व (निषेध) अधिनियम, 1986
- सती आयोग (रोकथाम) अधिनियम, 1987

- घरेलू हिंसा से महिलाओं का संरक्षण अधिनियम, 2005
- कार्यस्थल पर महिलाओं का यौन उत्पीड़न (निवारण, निषेध एवं निदान), अधिनियम 2013
- सहायक प्रजनन प्रौद्योगिकी विधेयक, 2013 (2020 में संशोधित)
- सरोगेसी (विनियमन) विधेयक, 2016 (2019 में संशोधित)

उपर्युक्त और कई अन्य कानून ऐसे हैं जो न केवल महिलाओं को विशिष्ट कानूनी अधिकार प्रदान करते हैं बल्कि उन्हें सुरक्षा और सशक्तिकरण की भावना भी प्रदान करते हैं।

महिला सशक्तिकरण के रूप में भारत की अंतर्राष्ट्रीय प्रतिबद्धताएँ

भारत विभिन्न अंतरराष्ट्रीय सम्मेलनों और संधियों का एक हिस्सा है जो महिलाओं के समान अधिकारों को सुरक्षित करने के लिए प्रतिबद्ध हैं। उनमें से एक सबसे महत्वपूर्ण सीडा कन्वेंशन जो 1993 में भारत द्वारा अनुमोदित, सीडा कन्वेंशन महिलाओं के खिलाफ सभी प्रकार के भेदभावों को खत्म करने के लिए है।

बीजिंग घोषणा

वर्ष 1995 में चीन की राजधानी बीजिंग में संयुक्त राष्ट्र संघ के तत्वावधान में चतुर्थ विश्व महिला सम्मेलन आयोजित किया गया था। इस सम्मेलन में संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा महिला अधिकारों पर बीजिंग घोषणा पत्र को भी अपनाया गया था।

- प्रथम संयुक्त राष्ट्र विश्व महिला सम्मेलन (मैक्सिको), 1975
- द्वितीय संयुक्त राष्ट्र विश्व महिला सम्मेलन (कोपेनहेगन), 1980
- तृतीय संयुक्त राष्ट्र विश्व महिला सम्मेलन (नैरोबी), 1985

मैक्सिको सम्मेलन में सौ से अधिक देशों के प्रतिनिधियों ने पुरुषों एवं महिलाओं में व्याप्त विषमताओं को मिटाने की दिशा में चल रहे सरकारी प्रयासों के मार्गदर्शन के लिये एक विश्व कार्ययोजना का निर्धारण किया था।

बीजिंग सम्मेलन में प्लेटफॉर्म फॉर एक्शन को अपनाया गया था। व यह महिलाओं के प्रति सभी प्रकार के भेदभावों को समाप्त करने हेतु अभिसमय और संयुक्त राष्ट्र महासभा तथा आर्थिक एवं सामाजिक विकास संगठन द्वारा अपनाए गए प्रासंगिक प्रस्तावों को अनुमोदित करता है।

21 वीं सदी के लिए लैंगिक समानता, विकास और शांति, जिसका शीर्षक “बीजिंग घोषणा और प्लेटफॉर्म को लागू करने के लिए आगे की कार्रवाई और पहल” है। इन सभी को भारत ने उचित अनुवर्ती कार्रवाई के लिए पूरे दिल से समर्थन दिया है। इन विभिन्न राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय प्रतिबद्धताओं, कानूनों और नीतियों के बावजूद जमीन पर महिलाओं की स्थिति में अबतक कोई संतोषजनक सुधार नहीं हुआ है। महिलाओं से संबंधित विभिन्न समस्याएं, कन्या भ्रूण हत्या, दहेज प्रथा, महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा, कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न और महिलाओं के खिलाफ अन्य जघन्य यौन अपराध अब भी बढ़ रहे हैं। अगर महिलाओं की आर्थिक और सामाजिक स्थिति में कुछ उल्लेखनीय रूप से सुधार केवल बड़े मेट्रो शहरों या शहरी क्षेत्रों में ही दिखाई देता है; अर्ध-शहरी क्षेत्रों और गांवों की स्थिति में बहुत सुधार नहीं हुआ है। यह असमानता शिक्षा और नौकरी के अवसरों की कमी और समाज के नकारात्मक व्यवहार के कारण है, जो 21 वीं सदी में भी लड़कियों की शिक्षा को मंजूरी नहीं देता है।

महिला सशक्तिकरण के लिए सरकारी नीतियां और योजनाएँ

महिलाओं की स्थिति में जो भी सुधार और सशक्तिकरण हुआ है वह विशेष रूप से उनके स्वयं के प्रयासों और संघर्ष के कारण है, हालांकि सरकारी योजनाएं भी उनके प्रयासों में मदद करने के लिए ही बनी हैं। वर्ष 2001 में, भारत सरकार ने महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए एक राष्ट्रीय नीति शुरू की। नीति के उद्देश्य इस प्रकार हैं:

- महिलाओं के पूर्ण विकास के लिए सकारात्मक आर्थिक और सामाजिक नीतियों के माध्यम से एक वातावरण का निर्माण करना ताकि वे अपनी पूरी क्षमता का एहसास कर सकें।

- सभी राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और नागरिक क्षेत्रों में पुरुषों के साथ समान आधार पर महिलाओं द्वारा सभी मानवाधिकारों और मौलिक स्वतंत्रता के आनंद के लिए एक वातावरण का निर्माण।
- राष्ट्र के सामाजिक राजनीतिक और आर्थिक जीवन में महिलाओं की भागीदारी और निर्णय लेने के लिए समान अवसर प्रदान करना।
- महिलाओं की स्वास्थ्य देखभाल, सभी स्तरों पर गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, व्यावसाय और व्यावसायिक मार्गदर्शन, रोजगार, समान पारिश्रमिक, व्यावसायिक स्वास्थ्य और सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा और सार्वजनिक जीवन आदि के लिए समान अवसर प्रदान करना।
- महिलाओं के खिलाफ सभी प्रकार के भेदभाव को खत्म करने के उद्देश्य से कानूनी व्यवस्था को मजबूत बनाना।
- पुरुषों और महिलाओं दोनों की सक्रिय भागीदारी द्वारा सामाजिक दृष्टिकोण और सामुदायिक प्रथाओं को बदलना।
- जेंडर की विकास की प्रक्रिया को मुख्यधारा में लाना।
- महिलाओं और बालिकाओं के साथ भेदभाव और सभी प्रकार की हिंसा का उन्मूलन।
- नागरिक समाज, विशेषकर महिलाओं के संगठनों के साथ साझेदारी का निर्माण कर उन्हें मजबूत बनाना।

महिला और बाल विकास मंत्रालय महिलाओं के कल्याण, विकास और सशक्तिकरण से संबंधित सभी मामलों के लिए एक नोडल एजेंसी है। इसने महिलाओं के लाभ हेतु योजनाओं और कार्यक्रमों को विकसित किया है। ये योजनाएँ बहुत व्यापक रूप में फैली हुई हैं, जैसे महिलाओं को आश्रय, सुरक्षा, कानूनी सहायता, न्याय, सूचना, मातृ स्वास्थ्य, भोजन, पोषण आदि की आवश्यकता, साथ ही साथ कौशल विकास, शिक्षा और आर्थिक निर्वाह की उनकी आवश्यकता तक पहुंच। मंत्रालय की विभिन्न योजनाएँ स्वाशक्ति, स्वयंसेवक, एसटीईपी और स्वावलंबन जैसी हैं जो महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण को मजबूत बनाती हैं। वर्किंग वूमेन हॉस्टल और क्रेच, सहायता सेवाएँ भी स्वधार और शॉर्ट स्टे होम्स कठिन परिस्थितियों में महिलाओं को सुरक्षा और पुनर्वास प्रदान करते हैं। मंत्रालय राष्ट्रीय महिला आयोग, केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड और राष्ट्रीय महिला कोष जैसे स्वायत्त निकाय जो महिलाओं के कल्याण और विकास के लिए काम करते हैं, का समर्थन भी करता है।

उपाय

- कार्यस्थल पर महिलाओं के यौन उत्पीड़न से संबंधित, घरेलू हिंसा से महिलाओं की सुरक्षा, यौन अपराधों से बच्चों की सुरक्षा जैसे भारतीय विधान महिला सशक्तिकरण और बच्चों की सुरक्षा के प्रबल हिमायती रहे हैं।
- स्थानीय निकायों में महिलाओं के लिये आरक्षण और बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ जैसी योजनाएँ, औपचारिक बैंकिंग प्रणाली के तहत 200 मिलियन से अधिक महिलाओं को जोड़ने के साथ महिला सशक्तिकरण में एक आयाम स्थापित किया जा रहा है।
- महामारी के दौरान महिलाओं की सुरक्षा और कल्याण सुनिश्चित करने के लिये चिकित्सा, मनोवैज्ञानिक, कानूनी, पुलिस और आश्रय सुविधाएँ प्रदान करने वाले वन स्टॉप सेंटर जैसे कई उपाय किये गए।
- इसके अतिरिक्त महामारी के दौरान कमजोर परिस्थितियों में महिलाओं और विशेष रूप से गर्भवती तथा स्तनपान कराने वाली महिलाओं के लिये सामुदायिक देखभाल के बेहतर प्रयास किये गए।

निष्कर्ष

इतने सारे बिल अभी भी संसद में लंबित हैं और आगामी कानून निश्चित रूप से महिलाओं की बहुत मदद करने वाले हैं लेकिन समस्या यह है कि आजादी के 70 वर्षों में केवल महिलाओं की अल्प जनसंख्या ही उनके मुद्दों पर चर्चा करने के लिए तैयार है। इस समस्या को दूर करने के लिए हमें विभिन्न माध्यमों जैसे नुक्कड़ नाटकों, डोर टू डोर अभियानों के माध्यम से समाज के विभिन्न क्षेत्रों में कानूनी शिक्षा का प्रसार करने की आवश्यकता है। ताकि लोगों को

अपने अधिकारों के बारे में पता होना चाहिए और हमें वास्तव में जेंडर संवेदीकरण की दिशा में काम करने की आवश्यकता है। भारत में महिलाएं अपने स्वयं के अविश्वसनीय प्रयासों के माध्यम से संवैधानिक और अन्य कानूनी प्रावधानों की मदद से सरकार की विभिन्न कल्याणकारी योजनाओं की सहायता से, सूर्य के नीचे अपना स्थान खोजने की कोशिश कर रही हैं। यह एक हर्षजनक संकेत है कि रोजगार में उनकी सरकार के साथ-साथ निजी भागीदारी में राष्ट्र की सामाजिक-राजनीतिक गतिविधियों में भी भागीदारी और उच्चतम निर्णय लेने वाले निकायों में उनकी उपस्थिति में दिन-प्रतिदिन सुधार हो रहा है। हालाँकि, हम अभी भी उस समानता और न्याय को प्राप्त करने में बहुत पीछे हैं जो हमारे संविधान की प्रस्तावना बात करती है। वास्तविक समस्या हमारे समाज की पितृसत्तात्मक और पुरुष प्रधान व्यवस्था में निहित है, जो महिलाओं को पुरुषों के अधीनस्थ मानती है और उन्हें अपने अधीन करने के लिए विभिन्न प्रकार के तरीकों का निर्माण करती है। हमें महिलाओं की समस्याओं के बारे में समाज के पुरुष सदस्यों को शिक्षित और संवेदनशील बनाने और उनके बीच समानता की भावना पैदा करने की कोशिश करना ताकि वे निष्पक्ष जेंडर के प्रति अपनी भेदभावपूर्ण प्रथाओं को रोक सकें। देश के प्रबुद्ध नागरिकों से ऐसे प्रयासों की आवश्यकता है। इसकी शुरुआत सबसे पहले हमारे घरों से शुरू करनी होगी, जहाँ हमें अपने परिवार की महिला सदस्यों को शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण और बिना किसी भेदभाव के निर्णय लेने के समान अवसर प्रदान करके सशक्त बनाना होगा। क्योंकि भारत अभी एक शक्तिशाली राष्ट्र बन सकता है जब वह सही मायने में अपनी महिलाओं को सशक्त बनाएगा।

संदर्भ-सूची

1. Anghie A. (2009) The Evolution of International Law: colonial and postcolonial realities pp. 35-50, in International Law and the third World edited by R. Falk et al, London: Routledge
2. Bahl, M. (2007) Violence on women by men, pp. 72-184, New Delhi: Cyber tech publications
3. Beevi J.M.F.(1998) , Law as an instrument of change in women's status pp. 20-42 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
4. BetiBachao,BetiPadhao:Caringfor the Girl Child, available at: https://www.pmindia.gov.in/en/government_tr_rec/beti-bachao-beti-padhao-caring-for-the-girl-child/ (last visited on 12 October 2020).
5. Falk R. (2009), International law and future pp. 23-34 in International Law and the third World edited by R. Falk et al, London: Routledge
6. Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls, available at: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/> (last visited on 8 October 2020).
7. Gulati U. (1998) Violence Against women, pp. 102-108 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
8. Gupta S. (1998) Property rights and women, pp. 63-75 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
9. Kamla Gupta, P. Princy Yesudian, et.al., "Evidence of women's empowerment in India: a study of socio-spatial disparities". 65 *GeoJournal*. 365–380. (2006).
10. Mishra, J. (2000), Woman and Human rights. Cap 1,5 pp. 1-195. Delhi: Kalpaz publications
11. NFHS-3 available at http://rchiips.org/nfhs/nfhs3_national_report.shtml (last visited on 10 November 2020).
12. Rajagopa, B. (2009) Counter-hegemonic international Law: rethinking human rights and development as a Third World strategy. In International Law and the third world edited by Richard Falk & al. London: Routledge
13. Sangari K. & Vaid S. (1981) Sati in Modern India: a report, pp.1284-1288, available at <http://www.jstor.org/stable/4370069> (access on 15-03-2010)
14. Séverine Deneulin, Lila Shahani, (eds.) "An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency" 302-329 (Earthscan, London, 2009).
15. Sex Ratio in India, available at: <https://www.census2011.co.in/sexratio.php> (last visited on 12 October 2020).
16. Singh, R. (1998), Gender justice and human rights: a fragile myth, pp 48-62 in Women human rights religion and violence, Delhi: Nirmal Book Agency
17. Srinivasan, P. & Lee, G.R. (2004)The Dowry system in northern India: women's attitude and social change. Available at <http://www.jstor.org/stable/3600328> (accessed on 11-03-2010)
18. The Constitution of India, articles 14, 15, 16, 39, 42, 46, 47, 51, 243 D, 243 T
19. The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005; The Indian Penal Code, 1860 (Act 45 of 1860), s.375.
20. Women's Empowerment and Demographic and Health Outcomes available at <http://www.measuredhs.com/pubs/pdf/FRIND3/14Chapter14.pdf> (last visited on 25 October 2020).

मृदुला गर्ग की कहानियों में चित्रित सांस्कृतिक स्वरूप

प्रा. डॉ. छाया शेषराव तोटवाड

हिंदी विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड ता. लोहा जि. नांदेड.

किसी भी देश, राष्ट्र तथा सामाजिकता का नैतिक बल उसके सांस्कृतिक स्वरूप पर निर्भर होता है। संस्कृति व्यक्ति को मानव, राष्ट्र को राष्ट्रीयता, देश को देशभक्ति और समाज को समाजशीलता की शिक्षा प्रदान करता है। इसी कारण किसी देश, राष्ट्र और समाज की प्रगति वहाँ के सांस्कृतिक रहन-सहन-खान-पान और सांस्कृतिक मूल्यों पर निर्भर होती है। संस्कृति ही व्यक्ति, देश और समाज को सभ्यता, नैतिकता, भाषा, लोकजीवन और मानवीय चरित्र निर्माण करने में अहम भूमिका अदा करती है। इस का प्रभाव सदियों से समाज पर रहा है। साहित्यकार की साहित्यिक सफलता के पीछे उनके सांस्कृतिक प्रभाव का परिणाम रहता है। क्योंकि जिस सांस्कृतिक परिवेश में साहित्यकार जिता उसका प्रभाव उस पर होना स्वाभाविक है। और उनकी कहानियों में भी यही सांस्कृतिक स्वरूप का दर्शन होना भी स्वाभाविक होता है। इसलिए समकालीन महिला लेखिका मृदुला गर्ग के कहानियों में भी समकालीन सांस्कृतिक मूल्य, परिवेश का यथार्थ चित्रण मिलता है। प्रस्तुत लेख में मृदुला गर्ग की कहानियों में सांस्कृतिक परिवेश किस प्रकार और क्यों हुआ है? इसका तथ्यात्मक अध्ययन किया है।

हिंदी के समकालीन कहानी लेखन परंपरा में पुरुष लेखकों के साथ ही उषा प्रियवंदा, मन्नू भंडारी, ममता कालिया, कृष्णा सोबती और मृदुला गर्ग का विशेष नाम लिया जाता है। उन्होंने नारी-विमर्श के साथ ही समकालीन सांस्कृतिक परिवेश को सामाजिक सरोकार के रूप में अपनी कहानियों में परिलक्षित किया है। २५ अक्टूबर १९३८ में पश्चिम बंगाल के कलकत्ता शहर में एक मध्यम वर्गीय परिवार में जन्मी लेखिका मृदुला गर्ग को अपने परिवार से ही लेखन की प्रेरणा सौगात में मिली थी। इसलिए हिंदी कहानी लेखन परंपरा में उनके अब तक छह कहानी संग्रह प्रकाशित हुए हैं। उनमें—‘शहर के नाम’, ‘संगति-विसंगति’, ‘समागम’, ‘स्थगित कल’, ‘मेरे देश की मिट्टी अंहा!’, और ‘हरि बिंदी’ आदि कहानी संग्रहों में नारी-विमर्श के साथ ही सांस्कृतिक परिवेश का स्वरूप में परिलक्षित हुआ है। मृदुला गर्ग ने अपने कहानियों के माध्यम से सदियों से चले आ रहे संकीर्ण पुराने मूल्यों को छोड़कर नये सांस्कृतिक मूल्यों को सामाजिक उन्नति की दृष्टि से विकसित करना चाहती है। इसलिए संस्कृति की विकास यात्रा में मूल्यों को परखने या उसे परिभाषित करने का प्रयास उन्होंने किया है। इसी दृष्टि से उनकी ‘समागम’, ‘करार’, ‘पोगलपोली’, ‘तुकड़ा-तुकड़ा आदमी’, ‘संगति-विसंगति’, ‘लोटना और लौटना’, ‘सैम’ आदि कहानियों में सांस्कृतिक विकास के दर्शन होते हैं। क्योंकि समाज को उन्नति के राह पर मानवीय सांस्कृतिक मूल्य और सांस्कृतिक सोच ही ले जा सकती है। इसलिए समता, बंधूता, न्याय, स्वातंत्र्य के साथ ही दया, माया, करुणा जैसे सांस्कृतिक मूल्यों की पैरवी मृदुला गर्ग के कहानी पात्र करते हैं। क्योंकि नये मानवतावादी मूल्यों को गढ़े के कारण ही भारतीय संस्कृति विकास के नये पैलु छू लेगी। महादेवी वर्मा सांस्कृतिक मूल्य के संदर्भ में कहती हैं— “मनुष्य मूल्यों का निर्माण मनुष्य के विकास के लिए करता है। पर यही मूल्य जब प्रगति में बाधा में बनने लगते हैं, तो उसमें परिवर्तन अनिवार्य होता है।”^१ इसी दृष्टि से मृदुला गर्ग में भी अपने कहानियों में सांस्कृतिक मूल्य परिवर्तन को परिलक्षित करके समकालीन सांस्कृतिक मूल्य परिवर्तन का साहित्यिक आंदोलन ही उन्होंने शुरू किया है। क्योंकि भारतीय सांस्कृतिक परंपरा का आधार लेकर स्त्रियों को सदियों से संस्कारों तले दबा रखा है। उसमें बदलाव लाना ही लेखिका का मकसद है। इसलिए पुराने संकीर्ण अथवा अमानवीय सांस्कृतिक मूल्यों में लेखिका बदलाव लाकर मानवतावादी सांस्कृतिक मूल्यों का समर्थन करनेवाली लेखिका मृदुला गर्ग है। इसलिए मृदुला गर्ग कहती हैं— “स्वभाव और संस्कार का मामला इतना टेढ़ा है कि स्वभाव के बजाय संस्कार को आधार मान लेने से ही समस्या नहीं सुलझती। संस्कृति की दुहाई देने के लिए जब समर्थ जन जुटते हैं, तो वे संस्कार को स्वभाव से भी अधिक दुर्निवार मानते हैं। स्वभाव का तो परिष्कार और उदात्तीकरण हो सकता है। पर संस्कार को अखंड, अनंत और नित्य पूजा जाने लगता है तो वह जड़ हो जाता है। और परीष्कार की संभावना ही बचती है।”^२

‘संगति-विसंगति’ कहानी समकालीन सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश को बयान करती है, जो स्त्रियों के जीवन को भारतीय परंपरागत प्रतीकों के रूप में परिलक्षित करती है। कहानी की निशी, मणी और विभा तीनों सहलियाँ लेखिका के साथ पढ़ती हैं। और समय के साथ-साथ तीनों की भी शादी हो जाती है। अंत में विभा नामक सहली की शादी में लेखिका के साथ ही अन्य दो सहलिया मिलती हैं। तीनों ने निशी के पति राकेश की शेरों शायरी, उस के पति के बारे में बहुत कुछ सुना था। सब उसे मिलने के लिए बेकरार थे। विभा की शादी में राकेश देर से आता है। निशी और राकेश की कमरे में बातचीत चलती है। जिसे लेखिका दरवाजे पर बाहर खड़ी होकर सुनती है। राकेश उसे कहता है कि तुझे गहनों की क्या जरूरत है। अर्थात् वह एक निकम्मा पति है यह बात निशी अपनी सहलियों को मालूम नहीं होने देना चाहती है। अर्थात् वह एक निकम्मा पति है यह बात निशी अपनी सहलियों को मालूम नहीं होने देना चाहती है। अर्थात् निशी पर पुराने खोखले आदर्श और संस्कारों का पगडा दिखायी देता है। सबकी नजरों में वह उसे बचाना चाहती है। निशी भारतीय परंपराओं में जकड़ी नारी का प्रतीक है।

‘एक और विवाह’ में भारतीय और पाश्चात्य संस्कृति के दर्शन लेखिका ने कराये हैं। नायिका कोमल उच्च वर्गीय समाज की पढ़ी-लिखी लड़की होने के साथ-साथ भारतीय संस्कृतिक का पक्षधर लड़की है। जो शादी ब्याह की अपनी विशेष मान्यताओं के साथ समझौता करके मदन से शादी करती है। लेकिन मदन पाश्चात्य संस्कृतिक का अनुकरण करता जो कोमल को बिल्कुल पसंद नहीं है। मदन उसे पाश्चात्य संस्कृति में पली-बड़ी स्त्रियों के बारे में कहता है— “अमेरिका में स्त्रियाँ कितनी जागरूक होती हैं जीवन से उन्हें कितना प्रेम होता है। खुले हृदय से सबसे मिलती हैं। यहाँ बचपन से स्त्रियों को शिक्षा मिलती है, लज्जा की। लज्जा ही आभूषण है। कोरी बकवार्त सेक्स को इतना ढांपकर चलता है, तो विवाह की चीखो पुकार क्यों?”^३ कोमल को भारतीय संस्कृति में गढ़ी सादगी पसंद नहीं है। पहिली मुलाकात में ही मदन की नाराजी को वह तुरंत समझ जाती है। जब कोमल की शादी मदन से हो जाती है तो वह पहली रात में ही उसे कहता है—“तुम तो अमरिकन स्त्रियों को मात करती हो।”^४ इससे कोमल मन ही मन नाराज हो जाती है। कोमल तनिक को सुख नहीं मिला। प्रयोग बखूबी पूरा हुआ था। जिस पर उसने गर्व किया था समझौता किया था आज वहीं बात उसके लिए त्रासदी का कारण बनती है। क्योंकि यह सब हमारी सांस्कृतिक परिवेश होती है। लेखिका ने इसका यथार्थ वर्णन करके पाठकों की सोचने पर मजबूर किया है।

‘लौटना और लौटना’ यह कहानी भी विदेशी सभ्यता तथा सांस्कृतिक के प्रभाव के कारण भारतीय परंपरागत सांस्कृतिक माहौल को त्रासदी का सामना करना पड़ता है इसका चित्रण करती है। कहानी में भारतीय परिवेश की माता-पिता और पुत्र को दर्शाया है। पुत्र हरिश तीन साल बाद अमेरिका से घर लौटा है। उस पर अब विदेशी संस्कृति हावी हुई थी। इसलिए अपने घर आते ही वह बाह्यरूपी पाखाने पर टिप्पनी करता है। इसी संदर्भ में वह अपनी माँ से बहस भी करता है। पिताजी बेटे के द्वारा घर-गृहस्थी के लिए सुधार करने के लिए कुछ पैसे मिलने की लालच में वे बेटे की हॉ-में-हॉ मिलते रहते हैं। वे पाश्चात्य संस्कृति के अनुसार घर में रहन-सहन, खान पान की व्यवस्था करते हैं। हरिश माँ से बेड की मांग करता है, इससे माँ गुस्सा होकर कहती है—“किचकिच किया लगा रखी है, न मूँह धोया, न दांत मांजे, चाय पीने बैठ गया।”^५ हरिश का यह बदलाव माँ को बिल्कुल पसंद नहीं है। वह जब बेटे के कमरे में जाती है तो बेटा पिता के सामने सिगरेट पी रहा है। वह खाने पर उससे बहस करता है तो माँ चिख उठती है—“तो और क्या पाखाने में सोपा, सेट दुलवाऊ, अगरबत्ती जलाऊँ।”^६ बेटे की ऐसी बर्ताववाली संस्कृति को देखते हुए वह समाज जाती है कि उसकी शादी भारतीय लड़की से करवाकर यही भारत में ही घर बसाने की बात अपने अपने पति से करती है। क्योंकि भारतीय संस्कृति ही उसे पारिवारिक रिश्तों के मूल्य और तोरतरी के समझायगी। इससे पता चलता है कि लेखिका की दृष्टि से संस्कृति का स्वरूप भक्ति, परिवार और समाज की दृष्टि से कितना महत्व का है।

‘छत पर दस्तक’ यह कहानी दोनों देशों की संस्कृति को उजागर करती है। इस कहानी में कदम-कदम पर रहन-सहन विदेशी और भारतीय सांस्कृतिक मूल्य की टकराहट को लेखिका ने यथार्थ रूप में दर्शाया है। कहानी की नायिका नलिनी एक स्वाभिमानी संस्कारों में पली बड़ी माँ है जो विदेशी संस्कारों में वह अपना अस्तित्व नहीं खोना चाहती है।

सरांशतः कहा जाये तो समकालीन महिला लेखन परंपरा में लेखन करनेवाली मृदुला गर्ग ने भारतीय संस्कृति और विदेशी संस्कृति का टकराव उनका मूल्य संघर्ष को यथार्थ रूप में अपनी ‘लौटना और लौटना’, ‘छत पर दस्तक’, ‘संगति-विसंगति’, ‘एक और विवाह’ जैसे आदि कहानियों में परिलक्षित करने की पूरी कोशिश की है। उनकी कहानियों में सांस्कृतिक स्वरूप भारतीय और विदेशी जीवन परिप्रेक्ष्य में चित्रण हुआ है। क्योंकि समकालीन भारतीय परिवेश में शिक्षा का प्रभाव और कानूनी प्रावधानों के कारण भारतीय लोग पाश्चात्य संस्कृति की ओर आकर्षित हुए थे। इसलिए उनकी जीवन प्रणाली पर इसका स्वाभाविक परिणाम पड़ा था। यही सांस्कृतिकरण का दर्शन मृदुला की कहानियों में नजर आता है।

संदर्भ सूची :

१. क्षमा शर्मा, स्त्रीत्ववादी: समाज और साहित्य, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली (२००२), पृ.सं. ५६
२. डॉ. राजकुमार भारती, भारतीय समाज तन्मय प्रकाशन कानपुर (२०१२), पृ.सं. ८६
३. मृदुला गर्ग, एक और विवाह, संपूर्ण कहानियाँ भाग-२, पृ.सं. ८४
४. वही, पृ. सं. ८७
५. मृदुला गर्ग, लौटना और लौटना, संपूर्ण कहानियाँ भाग-२, पृ. सं. ९९
६. वही, पृ. सं. १०५

जागतिकीकरणाचा ग्रामीण साहित्यावरील परिणाम

प्रा. डॉ. हणमंत रामचंद्र पोळ

श्राजा श्रीपतराव भगवंतरा महाविद्यालय औंध ता. खटाव जि. सातारा.

प्रास्ताविक—

1990 साली भारताने गॅट करार स्वीकारला त्यावेळे पासून भारत जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामील झाला. जागतिकीकरण ही मुळात अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे. या संकल्पनेने जगाची आर्थिक संरचना बदलली व्यापार वृद्धीसाठी झालेला हा बदल सांस्कृतिक, सामाजिक परिवर्तनास कारणीभूत ठरला. जागतिकीकरणाने संस्कृती संकर वाढला. मोठे कारखानदार, छोटे कारखानदार, व्यापारी, शेतकरी, शेतमजूर यांच्या जीवनात मोठे बदल झाले. शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणत भांडवल आवश्यक ठरू लागले. बी-बियाणे, खते, वीजबिल अथवा डिझेल, किटकनाशके, यांत्रिक औजारे यांच्यासाठी पैसा आवश्यक ठरू लागला. बेभरवशाचा पाऊस आणि लागणारे भांडवल यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक गणित साफ बिघडले. या सगळ्याचे प्रतिबिंब साहित्यात पडू लागले. तरुण मुलांची शेतीबाबतची आस्था कमी झाली. शेतकऱ्यांच्या मुलींची मानसिकता बदलली. आपला भावी जोडीदार हा नोकरी करणारा असावा ही भावना वाढीस लागली. यातून सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या. अल्प उत्पन्नामुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाला. यातून आत्महत्या होऊ लागल्या. तरुण पिढीची भाषा इंग्रजी-हिंदी मिश्रित झाली. या सर्व बदलांचे पडसाद कादंबरीत पडल्याचे दिसून येते.

उद्दिष्टे—

1. जागतिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. जागतिकीकरणामुळे कृषी मूल्ये कशी बदलली याचा अभ्यास करणे.
3. खेड्याच्या स्वरूपात कसा बदल झाला ते अभ्यासणे.
4. तरुणांच्या व मजुरांच्या बदलत्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे.
5. जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांच्या मुलभूत गरजांच्या पूर्तीवर झालेला परीणाम अभ्यासणे.
6. कादंबरीची बदललेली भाषा अभ्यासणे.
7. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या कारणांचा अभ्यासकरणे व उपाय सुचविणे

विवेचन—

जागतिकीकरण संकल्पना:—

सर्वप्रथम आपण जागतिकीकरण ही संकल्पना समजावून घेऊ. जागतिकीकरण हा शब्द 1944 साली पहिल्यांदा डिक्शनरीमध्ये वापरण्यात आला. 1990 नंतर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेस सुरुवात झाली. ही बाब प्रामुख्याने आर्थिक बाबीशी निगडित आहे. जागतिकीकरणाचा जगभरातील मानवी जीवनावर परीणाम झाला. थोडक्यात जागतिकीकरण ही व्यापार सुलभ करण्याची व इतर देशांची बाजारपेठ उपलब्ध करून घेण्यासाठी राबविण्यात आलेली प्रक्रिया आहे. आर्थिक बाबीसर्व घटकांवर परीणाम करतात जागतिकीकरणाचा परीणाम कारखानदार, लघु उद्योजक, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार अशा सर्वच घटकावर झाला. शेतकऱ्यांच्या जीवनावर याचा अनिष्ट परीणाम झाला.

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची जागतिक स्तरावर स्थानांतराची प्रक्रिया. जागतिकीकरणात देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करणे.

जागतिक बँक — जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.

स्मिथ — आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वांसाठी स्वतंत्र मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळवून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया होय.

बदललेली कृषी मूल्ये —

जागतिकीकरणामुळे कृषी संस्कृतीतील मूल्यांचे स्वरूप बदलल्याचे दिसून येते. शेता संदर्भात, शेती उपयुक्त प्राण्यांसंदर्भात तरुण शेतकऱ्यांची आत्मियता कमी झाल्याचे दिसून येते. सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' मध्ये

हा बदल नेमकेपणाने चित्रित केला आहे मधूला शेतीत स्वारस्य नाही अलका एकनाथला जमीन विकण्याचा सल्ला देते. सुभानराव पारंपरीक विचार सोडत नाही. 'तहान' कादंबरीतील राघोजीचे बैलावर प्रेम आहे सध्या शेतीसाठी बैलाचा वापरकमी दिसतो. शेतीकामासाठी ट्रॅक्टर, विहरीतील पाणी काढण्यासाठी विजेचा पंप, शेतात पीक चांगले येण्यासाठी रासायनिक खते वापरण्याची सुरुवात झाली. यामुळे शेतीसाठी बैलवापरण्याची परंपरा खंडीत झाल्याने तरुण शेतकऱ्यांना बैलाबद्दल आस्था राहिली नाही. देशी बियाणं ऐवजी हायब्रीड बियाणे वापरणे सुरू झाले. कृषिक्षेत्रातील हा बदल शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेला कारणीभूत ठरला. उत्तम बंडू तुपे यांच्या 'इजाळ', सीताराम सावंत यांच्या 'देशो धडी', शंकर सखाराम यांच्या 'सेझ' मधून कौटुंबिक व कृषि निष्ठ मूल्यांचा न्हास झाल्याचे वर्णन केले आहे. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबरीत पाळीव पशू किती उपयुक्त असतात याचे वर्णन यशानानाच्या बोकडाच्या माध्यमातून समजते. एकंदरीत कृषिमूल्ये बदलल्याचें चित्र दिसून येते. 'बारोमास' मध्ये दारिद्र्याचे चटके बसल्याने मधु एकनाथला शेतकऱ्याच्या पोटी जन्माला येणे म्हणजे मागच्या जन्मीचे पाप वाटते.

खेड्याचे बदललेले स्वरूप –

जगतिकीकरणा नंतर खेड्याचे स्वरूप बदलले. खेड्यात पूर्वी असणारा एकजिनसीपणा, इतरांबद्दल असणारी आस्था 90 नंतर कमी झाल्याचे दिसून येते. हिशोबी वृत्ती, वागण्यातील कोरडेपणा ग्रामीण भागात जाणवू लागला सीताराम सावंत यांनी 'देशोधडी' या कादंबरीत आजची खेड्यातील तरुण पिढी टी. व्ही वरील वाहिन्यांमुळे जुने संस्कार विसरत चालली आहे याचे वर्णन आले आहे. 'आगळ' या महेंद्र कदम यांच्या कादंबरीत जुने संस्कार आणि बदलते वास्तव यांचे स्वरूप दाते मॅडम यांच्या संवादातून व्यक्त केले आहे. त्या म्हणतात आमच्या पोरींनी दलितांच्या मुलांशी लग्ने केली हे वास्तव आम्ही स्वीकारले आहे.

प्रा. लक्ष्मीकांत येळवंडे 'बारोमास', 'तहान' या कादंबऱ्यातील पारंपरिक मूल्यांच्या न्हासा संबंधी म्हणतात, "एकूणच ढासळणारी मूल्य व्यवस्था समाजाला कुठे नेणार हे समजत नाही. संस्कृतीतील अनेक चांगली मूल्ये जावून अनावश्यक मूल्यांना जोपासण्याचे काम सर्व व्यवस्था करते. आंधळा समाज मूल्यांना पायदळी तुडविणाऱ्यांचाच कसा जयजयकार करतो हे न उलगाडणारे कोडे आहे" "येळवंडे यांचे हे विचार ग्रामीण भागातील स्थिती पाहिली असता पटते. बदललेल्या परिस्थिती बद्दल राजनगवस लिहतात," हजार हातांचा ऑक्टोपस गावगाड्याला गिळंकृत करतो आहे. गावाची वेस ओस पडली. वेशीतल्या चिंचेवरची हडळ-झोटिंग माणसात शिरले. कावळे मोबाईल मध्ये घुसले बगळे खुर्चीच्या प्रेमात गुंतले सत्य-विश्वास-प्रेम-सहानुभव टी. व्ही केबल मधून परागंदा झाला. धास्तावलेला स्वर, चक्काचूर झालेला समूहभाव यातून दुभंगत चाललेला गावगाड्यातील माणूस छाती फुटे पर्यंत धावतोय, ठेचकाळतोय. रक्तबंबाळ होतोय. आता त्याची जगण्यावरची वासनाच संपत चाललीय ? का झाले असे ? काय घडलं ?, काय बिघडले ? हे सारे तपासण्यासाठी आजचा गावगाडा तपासायला हवा." "राजनगवस यांनी बदलती स्थिती स्पष्ट केली आहे. जागतिकीकरण नंतर गावगाड्याची परिस्थिती कशी बदलत गेली याचे अचूक मूल्य मापन गवस यांनी केले आहे.

मजूरीचे प्रश्न –

अन्नधान्याच्या सुबत्तेमुळे शेतमजुरांची कमतरता भासू लागली. रोजगार हमी योजने मुळे मजुरांना मिळणारी मजूरी व धान्य मिळू लागले त्यामुळे शेतात मजूर मिळणे अवघड झाले. शेतकऱ्यांच्या मुलांची मानसिकता शेती करण्याची दिसून येत नाही. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर शेती परवडत नाही व सोडता येत नाही या विचित्र अवस्थेत शेतकरी सापडल्याचे दिसून येते. मजूर शेतकऱ्याची आडवणूक करू लागले. जादा मजूरी मागू लागले. शेतीचा खर्च वाढला तोट्यात असणारी शेती करणे अवघड बनत चालले. सीताराम सावंत यांच्या 'भुई भुई ठाव दे' या कादंबरीतून मजूर संदर्भात वर्णन आले आहे. राजनगवस यांच्या 'ब-बळीचा' या कादंबरीमधून कल्लाप्पा कोनेकरीच्या पत्रातील मजकुरावरून शेतकऱ्यांच्या मुलामुलींची मानसिकता लक्षात येते. 'बारोमास' कादंबरीत दारिद्र्याचे चटके बसल्याने मधु एकनाथला शेतकऱ्याच्या पोटी जन्माला येणे म्हणजे मागच्या जन्मीचे पाप वाटते प्रमोद मुनघाटे म्हणतात, "शिकलेल्या मुलगा फॅशनेबल बायको सोबत शहरात रहातो, त्याला गरीब आई-बापाला घरात घेण्याची लाज का वाटत"'. मुनघाटे यांनी विचारलेल्या प्रश्नातून शेतकऱ्यांच्या मुलांची बदललेली

मानसिकता लक्षात येते. एकीकडे शेतीत अल्प पैसा मिळतो म्हणून शेतकऱ्याचा मुलगा शहराकडे धाव घेतो. दुसरीकडे मजूर मिळत नाहीत त्यामुळे शेतकरी आणखी कोंडीत सापडतो.

दारिद्र्यात भर—

जागतिकीकरणामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या अडचणी वाढल्या. प्राथमिक गरजा भागविण्या पुरता सद्दा पैसा मिळणे दुरापास्त झाले. सणसाजरे करणे ही मुश्किल बनले. 'बारोमास' या कादंबरीत सुभानराव – एकनाथ यांचे कुटुंब दुःख, दैन्य, दारिद्र्य यांच्या खाईत सापडल्याचे दिसते. एकनाथ आपल्या आत्मनिवेदनात म्हणतो, "यावर्षी आपल्या घराला भर दिवाळीत भाकर अन बेसन खाव लागल. एका दिव्यानं पूजन करावं लागल. नुस्तं पूजन, घरात लक्ष्मीच नाही तर त्याला लक्ष्मीपूजन तरी कसं म्हणाव ?"⁴ "एकनाथच्या तोंडचे शब्द अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची स्थितीगती दर्शविणारे आहेत. 'छावणी' या नामदेव माळी यांच्या कादंबरीत दुष्काळामुळे उभारलेल्या चारा छावणीचे चित्र उभे केले आहे. 'देशोधडी' या सीताराम सावंत यांच्या कादंबरीत माणदेशातील गावगाड्याच्या बदलाचे चित्र आले आहे. जागतिकीकरणामुळे दुष्काळी भागातील शेतकऱ्याची झालेली दुरावस्था या कादंबरीत चित्रित केली आहे.

ग्रामीण कादंबरीची बदलती भाषा—

जागतिकीकरणामुळे भाषिक संकर जगभर झाल्याचे चित्र दिसते ग्रामीण कादंबरी याला अपवाद नाही. ग्रामीण तरुण शिकल्यामुळे शहरी भागाशी त्याचा संपर्क येऊ लागला त्यामुळे त्याची भाषा शहरी संपर्कामुळे इंग्रजी, हिंदी मिश्रित झाल्याचे दिसून येते. महेंद्र कदम यांच्या 'आगळ' या कादंबरीतील मकरंदची मुलगी म्हणते "Yes Baba, I know very well. How to achieve success. पण sometime मला तुमच्या स्वप्नांच दडपण येत.

होय ना, मी कुठंनाही म्हणतोय. मग कभी कभी ऐसा लगता है की, क्यों हम तुम्हारे ही नजरोंसे हमे देखेंगे?"⁵ "वरील भाषा पाहिली तर मराठी, हिंदी, इंग्रजी अशी मिश्र स्वरूपाची आहे. फक्त संदीप दळवी म्हणतात, " इंग्रजीच्या अधिराज्यामुळे आपली सांस्कृतिकता धोक्यात येऊ लागली आहे. कृत्रीम जगणं मुलांच्या वाट्याला येऊ लागल्याच दिसतं जगण्यातला आनंद त्यांना घेता येत नाही पालक त्यांच्या वर लादण्याची प्रक्रिया राबवत आहेत."⁶ "संदीप दळवी यांचे मत आगळ कादंबरी अभ्यासल्यानंतर पटते. 'बारोमास' मध्ये अलका प्रमाण भाषेत तर शेवंता बोली भाषेत संवाद करताना आढळून येते. जागतिकीकरणानंतर ग्रामीण कादंबरीची भाषा बदलल्याचे चित्र दिसते.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या—

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शेतीचा खर्च वाढला शेतीमालाला योग्य दर मिळेनासा झाला. निसर्ग निर्मित व मानव निर्मित संकटामुळे शेतकऱ्यांचे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले. 'अवकाळी पावसा दरम्यानची गोष्ट' या आनंद विंगकर यांच्या कादंबरीचा नायक यशवंता आत्महत्या करतो या बाबी संदर्भात रणधीर शिंदे म्हणतात, "एका बाजूला कर्जाच्या भीतीचे सावट त्याच्या मनावर आहे. दुसऱ्या बाजूला त्याच्या शेतातील पीक बहरले आहे. पावसाचे ऋतुमान नसताना आकस्मित जोराचा पाऊस कोसळतो. हाताशी आलेले पीक नाहीसे होते. अशावेळी त्याच्या हातून या प्रकारची घटना घडते."⁷ "सर्वबाजूंनी संकट येते त्यातच त्याचा बोकड मरतो. या सर्व घटनांचा परीणाम आत्महत्येत होतो. बारोमास कादंबरीतील एकनाथ वर्तमान पत्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या बातम्या वाचून अस्वस्थ होतो. नामदेव माळी यांच्या 'छावणी' कादंबरीत सावकारी कर्जाच्या दडपणाखाली गणपत आत्महत्या करतो.

जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेच्या युगात चंगळवादी संस्कृतीचा उदय व यांत्रिकीकरण यामुळे ग्रामीण भागात ही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. परदेशी कंपन्यांची उत्पादने उदा. कोकोकोला, पेप्सी, पिझ्झा, बर्गर, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू खेड्यापर्यंत पोहचल्या आहेत. तरुण पिढीची ओढ याकडे वाढू लागली आहे यातून समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत. कर्जबाजारीपणा, अपुरे उत्पादन, अवकाळी पाऊस यामुळे शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती बिकट बनली आहे. सरकार शेतमालाच्या किंमती वाढल्या की शेतमाल आयात करून किंमती नियंत्रयणात ठेवते. दर ढासळल्यावर कोणती ही भरपाई देत नाही. नैसर्गिक आपत्तीमुळे नुकसान झाले तर मिळणारी मदत खूपच तोकडी

असते, त्यातून पीकासाठी लागणारे भांडवल ही हाती येत नाही. यामुळे शेतकरी कोंडीत सापडतो त्यातूनच आत्महत्ये सारखे पाऊल उचलतो. या आत्महत्या रोखण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर नाशवंत शेतमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग निर्माण होऊन त्यांची निर्यात होईल तेव्हा शेतकऱ्याची परीस्थिती सुधारण्यास मदत होईल. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांनी संघटित होऊन शेती केल्यास शेतमाल बाजारपेठेत पाहचविणे सोपे होईल. त्याचा त्यांना फायदा होईल. सरकारने हमी दर ठरविणे हा शेतकऱ्यांची आर्थिकस्थिती सुधारण्यावरील उत्तम उपाय आहे.

निष्कर्ष—

- 1 जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था व मुक्त व्यापार करण्याची व्यवस्था होय.
- 2 कृषी मूल्यांवर जागतिकीकरणामुळे परीणाम झाला. बैल, मोट जाऊन यांत्रिक साधनांचा वापरसुरू झाला. शेती संदर्भातील आस्था कमी झाली.
- 3 खेड्याचे स्वरूप आधुनिकतेकडे झुकल्याचे चित्र दिसते
- 4 शासनाच्या धोरणामुळे व शहरीकरणामुळे शेतमजुर मिळणे अवघड बनले.
- 5 जागतिकीकरणामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यात भर पडली.
- 6 वाढत्या शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील भाषा बदलल्याचे दिसते.
- 7 जागतिकीकरणामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले, या रोखण्यासाठी सरकारने शेतमालाला हमी भाव देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ—

1. येळवंडे लक्ष्मीकांत, सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्या एक आकलन, स्मितांजली प्रकाशन अहमदनगर, प्रथमावृत्ती, 10 नोव्हेंबर 2007, मनोगत.
2. गवस राजन, दै.सकाळ, सप्तरंग पुरवणी, दि. 3 जानेवारी 2010.
3. मुनघाटे प्रमोद, गावगाड्याच्या न्हासाची शोकान्त पटकथा, साधना 1 जून 2013 पृ.क्र. 29
4. देशमुख सदानंद, बारोमास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, द्वितीयावृत्ती 2005, पृ.क्र. 322
5. कदम महेंद्र, आगळ, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती जानेवारी 2012 पृ.क्र. 203
6. दळवी संदीप अभय कांता (संपा), आगळ संवेदनशील माणसाच्या आगतिकतेची कहाणी, परीवर्तनाचा वाटसरू, वर्ष 16 वे, अंक नववा, 16 ते 30 सप्टेंबर 2016 पृ.क्र. 65
7. शिंदे रणधीर, नरेंद्र दामोळकर (संपा) समकालीन दुष्टचक्राचे अंतर्भेदी चित्रण, साप्ताहिक साधना, 12 जानेवारी 2013 पृ.क्र. 29

ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ ಅವರ ಗೌರವಾರ್ಥಾ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ

ಡಾ. ಪ್ರೇಮಪಲ್ಲವಿಸಿ.ಬಿ.,

ಕನ್ನಡಸಹಾಯಕಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ಸರ್ಕಾರಿ ಕಲಾಕಾಲೇಜು (ಸ್ವಾಯತ್ತ), ಚಿತ್ರದುರ್ಗ -577501.

ಪೀಠಿಕೆ:

ದಲಿತರನ್ನೇನೂ-ಆಕ್ರೋಶಗಳು ಕಾವ್ಯಕಾದಂಬರಿಗಳಾದಂತೆ, ದಲಿತರಬದುಕೇ ಒಂದು ಸಾಹಿತ್ಯಕೃತಿಯಿದ್ದಂತೆ. ಅವರುಂಡ ಆನ್ನೋವುಗಳ ಜೀವಂತಿಕೆಯ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ದೇಹವಾಚಿವ್ಯಕ್ತಿಯ ಅಕ್ಷರಗಳ ಮೂಲಕ ಒಂದು ಗರಿಮುಟ್ಟಿಸುವಾಗ ಸಹೃದಯ ಆನುಭವದಲ್ಲಿ ಮಿಂದೇಳುವಂತಾಗಬೇಕು.

ದಲಿತರ ಬದುಕಿನ ಹಸಿ ತನದ ಈ ಅನುಭವವಾಗುವುದು ಕೇವಲ ಕಾವ್ಯಕಾದಂಬರಿಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಆತ್ಮಕಥನ ರೂಪವೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಪಾಲುವಡೆ ದಿದೆ.

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಕಥನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹೆಚ್ಚು ಬೆಳೆದಿಲ್ಲವೆನ್ನಬೇಕು.

ಈಗ ಬಂದಿರುವ ಜೀವನ ಚರಿತ್ರೆಗಳಲ್ಲಿ ಅರ್ಧದಷ್ಟು ಆತ್ಮಕಥನಗಳಿಲ್ಲ.

ಬಂದಿರುವಂತಹ ವು ಅರ್ಧಸ್ವತಂತ್ರ ಆತ್ಮಕಥೆಗಳಾದರೆ ಉಳಿದವು ಅನುವಾದಗಳು. ಅವು ರಾಷ್ಟ್ರನಾಯಕರ, ಅನ್ಯರಾಷ್ಟ್ರನಾಯಕರ, ಸಾಹಿತಿಗಳ ಮತ್ತು ವಿಜ್ಞಾನಿಗಳ ಕುರಿತಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಆಧುನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಕೊಂಚ ಆತ್ಮಕಥನಗಳ ಪ್ರಮಾಣ ಹೆಚ್ಚಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯ ಚರಿತ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಕಥೆಗಳಿಗೆ ಅದರಲ್ಲೂ ದಲಿತ ಆತ್ಮಕಥೆಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸ್ಥಾನವಿದೆ.

ದಲಿತತ್ವವನ್ನು ಬಿಂಬಿಸುವಂತಹ ದಲಿತ ಆತ್ಮಕಥೆಗಳು ನಿಜವಾದ ದಲಿತ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಮೂಡಬಂದಿವೆ.

ಉದ್ದೇಶ:

ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ ಈಗಾಗಲೇ ಹದಿನೆಂಟು ಆತ್ಮಕತೆಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ.

ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ ಅವರ ಗೌರವಾರ್ಥಾ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ

ಕನ್ನಡದ ದಲಿತ ಆತ್ಮಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಯೆಮೊದಲು ಆತ್ಮಕಥನ.

ಹಾಗಾಗಿ ಈ ಆತ್ಮಕಥನದಲ್ಲಿರುವ ದಲಿತರ ಬದುಕಿನ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಅರಿಯುವುದು ದ್ವೇಶವನ್ನು ಈಲೇಖನ ಒಳಗೊಂಡಿದೆ.

ವಿಷಯನಿರೂಪಣೆ:

ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ ಅವರ ಆತ್ಮಕಥೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಯೇ ತಾನು ಇದನ್ನು ಬರೆದುದರ ಉದ್ದೇಶವೇ ಕೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ ``ನಾನೊಬ್ಬ ಮಹಾತ್ಮ ಎಂದೂ ಕರೆಯಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಭ್ರಮೆ ನನಗಿಲ್ಲ. ನಾನೊಬ್ಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮನುಷ್ಯ.

ಹೀಗೆಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಅನುಭವಗಳೂ ಒಬ್ಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮನುಷ್ಯನ ಅನುಭವಗಳೇ ಆಗಿವೆ ಎನ್ನುವ ಮಾತನ್ನು ಹೇಳಲಾರೆ.

ಆದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯ ದಲಿತನೊಬ್ಬನ ಅನುಭವಗಳಾಗಿವೆ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಹೇಳದಿರಲಾರೆ.

ಒಬ್ಬ ದಲಿತನಿಗೆ ಇರಬಹುದಾದ ಎಲ್ಲಾ ಆಸೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳು,

ಅರೆಕೊರೆಗಳು ನನ್ನಲ್ಲಿವೆ.

ಹಾಗೆಯೇ ಒಬ್ಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಇರಬಹುದಾದವು ಕೂಡ ನನ್ನಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ಅಳಿದುಹೋದವು ಯಾವ ಮಾನದಂಡವೂ ಸಾಲದು.

ಹೀಗೆಂದು ಕೈಚಿಲ್ಲಿ ಕೂಡುವುದು ನನ್ನ ಉದ್ದೇಶವಲ್ಲ.

ಆದ್ದರಿಂದ ನನ್ನ ಬದುಕನ್ನು ನಾನೇ ಓದಬಯಸುತ್ತೇನೆ ಮತ್ತು ಮೊದಲ ಓದುಗನೂ ನಾನೇ ಆಗಬಯಸುತ್ತೇನೆ.``¹

ಎಂದೇ ಲಿರುವ ಅವರ ಮಾತುಗಳಲ್ಲಿ ದಲಿತನೊಬ್ಬನ ನೋವು ಬಡತನದ ಬದುಕು ಸಾಹಿತ್ಯದ ರೂಪತಾಳಿದ ಲಿತರು ತಮ್ಮ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ತಾವೇ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವ ಮೂಲಕ ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಅನಾವರಣಗೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಓದುಗರಿಗೆ ಕೊಟ್ಟಿರಲಾಗಿದೆ.

ತಮ್ಮ ಬದುಕು ತಾವು ಬದುಕಿರುವಾಗಲೇ ಜನತೆಯ ಬಾಯಿಗೆ ಎಲೆ ಅಡಿಕೆಯಾಗುವುದು ಎಂಬ ಧ್ಯೇಯದಲ್ಲಿ ಮಾತನಾಡುತ್ತಲೇ ತಮ್ಮ ಜೀವನದ

ಗುಟ್ಟುಗಳನ್ನು ರಟ್ಟುಮಾಡುವ,

ಇತರ ಆತ್ಮಕಥೆಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನ ಈ ಆತ್ಮಕಥೆ ಎಂಬ ಆಶಯವನ್ನು ಬಹು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಹೇಳುವ ಲೇಖಕರ ಚಾಕಚಕ್ಯತೆಯನ್ನು ಮೆಚ್ಚಲೇಬೇಕು.

ನಮ್ಮ ಅರಿವು ಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ.

ನಾಲ್ಕು ತಲೆಮಾರಿನವರು ಈಗ ಲೂಟಿ ಗೆಬಿದು ಕುತ್ತಿದ್ದೇವೆ.

ಭೂಮಿ ಇದೆ.

ನಾನೇನು ತೀರನಿಕ್ಕಿ ಮಟ್ಟದ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳಲಿಕ್ಕಾಗದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಕಳೆದಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು ಹೇಳಲಾರೆ. ``ಹೊಟ್ಟೆ ಬಟ್ಟೆ ಕಟ್ಟಿದ ರೆಪನರಗಳ ಸಾಕಾಕೃತಿ ಇಲ್ಲದ್ರೂ ತಲೆಮಾರಿ ಚಾಪಿ ಹಾಕೊಂಡು ಹೋಗುದು``

ಎನ್ನುವ ನನ್ನ ಜ್ಜಿಯ ತಾತ್ವಿಕ ಧೋರಣೆಯಂತೆ ಮನೆಯವರು ಹೊಲ-ಮನೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ನಾಲ್ಕು ತಲೆಮಾರಿನ ಅರಿವು ಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬ ಅಖಂಡವಾಗಿ ಈವರೆಗೆ ನಡೆದು ಬರಬೇಕಾದರೆ ನಮ್ಮ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನೇ ಕಾರಣ.

ಅರಿವು ಭಕ್ತ ಕುಟುಂಬಕ್ಕಾಗಿ ತನ್ನನ್ನು ತಾನು ಸವೆಸಿಕೊಂಡವ್ಯಕ್ತಿ.

ಚೀಳು ಕಡಿಸಿಕೊಂಡು ತನ್ನ ತಂದೆ ಮರಣ ಹೊಂದಿದ ನಂತರ ನಮ್ಮ ನೆಲ್ಲಾ ಒದಿಸಿ ನೆಲೆ ನಿಲ್ಲುವಂತೆ ಮಾಡಿದವರು.

ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಾದರೂ ನಾವು ಅಪ್ಪಾ ಎಂದೇ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದೆವು.

ನಾವು ಅಣ್ಣನ ಮಕ್ಕಳಾಗಿ ದಾದಾಗಲೂ ಭಾವನಾತ್ಮಕ ಕರುಣೆ ಸಂಬಂಧದಿಂದ ನಾವು ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಮರೆಸಿದರು.-----`2-

ಹೀಗೆ ತಮ್ಮ ಬದುಕಿನ ಕಥೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವ ಮಾಲಗತ್ತಿ ಅವರು ಅಡಿಕೊಳ್ಳುವ ವರಬಾಯಿ ಗೆ ಎಲೆ-

ಅಡಿಕೆಯಾಗುತ್ತೇನೆ ಎನ್ನುವ ಅರಿವಿದ್ದು ಬರೆದಿರುವುದರಿಂದ,

ಸ್ನೇಹಿತರು ಇಂಥ ಏಷಯದ ಬಗ್ಗೆ ಕೇಳಿದಾಗಲೂ

``ಇಂಥದ್ದನ್ನೂ ಹೇಳಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೂ ಗಂಡೆದೆಬೇಕು``

ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸಿದ್ದೇನೆ ಎನ್ನುವ ಅವರ ಮಾತುಗಳು ಆತ್ಮಕತೆಯನ್ನು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಒದಿದ ಮೇಲೆ ಅನ್ನಿಸದಿರಲಾರದು.

``ಡಾ. ಮಾಲಗತ್ತಿಯವರಿಗೆ ಈಗ ಯಾರು ದಲಿತ ಅಂತ ಕರಬೇಕು?``

ಎಂದು ನೆರೆದ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ ಯೇ ಪ್ರಶ್ನೆ ಎತ್ತಿ ಚರ್ಚಿಸಿದವರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ಅವರ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ಕೇಳಿ ನಾನು ಒಳಗೊಳಗೇ ಸಂತೋಷ ಪಟ್ಟಿದ್ದೇನೆ.

ಏಕೆಂದರೆ ಇಂತಹ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಏಳಲೇಬೇಕು ಎನ್ನುವಂತೆ ನನ್ನ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ನಾನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದೇನೆ.

``ಸೊಂಟದ ಕೆಳಗಿನ ಜನಕ್ಕೆ ಏನು ಸೌಲತ್ತು ಕೊಟ್ಟು ಏನಿದೆ?``

ತಮ್ಮ ದನ್ನು ಬಿಡೋದಿಲ್ಲ``

ಎಂದು ಹಂಗಿಸಿದ ಮಾತುಗಳು ನನ್ನ ಕಿವಿಯಲ್ಲಿ ಕಾದ ಸೀಸವನ್ನು ಸುರುವಿದಂತೆ ಗಡಕಟ್ಟಿವೆ.

ಎದೆಯಲ್ಲಿ ಮುಳ್ಳು ಮುರಿದಂತೆ ಉಳಿದು ಬಿಟ್ಟಿವೆ.

ಕಾಲೇಜಿನ ಚುನಾವಣೆಗೆ ಸ್ಪರ್ಧಿಸುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ

``ಕಾಲಾಗ ಹಾಕೋಳ್ಳಾ ಕಸರಿಯಾಗಿ ಚಪ್ಪಿ ಇಲ್ಲ ಜನರಲ್ಲಿ ಕ್ರೇಟ್ರೀ ಆಗ್ತಾನಂತೆ``

ಎಂದು ಅವಮಾನಿಸಿದ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಸ್ವಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಕೆಣಕಿವೆ.

ಇಂಥ ಹಲವಾರು ಸಂದರ್ಭಗಳು ಈಗ ನಾನೇದ್ದರೂ ಅವು ನನ್ನ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ರೂಪಿಸಿವೆ.

ಅವಕಾಶ ಸಿಕ್ಕರೆ

``ಒಬ್ಬ ದಲಿತನೂ ಹಂಗಿಸುವವರ ಎದೆಯ ಮೇಲೆ ಮೆಟ್ಟಿದಂತೆ ಬದುಕಬಲ್ಲ``

ಎನ್ನುವುದನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ನನ್ನ ಹಲವಾರು ವೈಯಕ್ತಿಕ ಆಸೆಗಳನ್ನು ಹತ್ತಿಕ್ಕಿ ನನ್ನ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ಕರಗತ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದೇನೆ.

ವಿಚಾರ ಸಂಕರಣದಲ್ಲಿ ಇಂಥ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಎದ್ದಾಗ

``ಗೆದ್ದನಗೆ``

ಯನ್ನು ನಕ್ಕಿದ್ದೇನೆ.``3

ಎನ್ನುವ ಅವರ ಮಾತುಗಳೇ ಅವರ ನೊಂದಮನಸ್ಸಿನ ಕನ್ನಡಿಯಂತಿವೆ.

ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಅದರಲ್ಲೂ ದಲಿತ ಎಂದು ಕರೆಯಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವನಿಗೆ ಅವಮಾನಗಳೇ ಸ್ವಾಭಿಮಾನದ ರೂಪ ತಾಳಿ ಹಿಡಿದ ಹಟವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುತ್ತವೆ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಮಾಲಗತ್ತಿಯವರ ಈ ವಿವರಣೆಗಳೇ ಉತ್ತಮ ನಿದರ್ಶನ.

ಉರ್ದಂದರೆಜಾತಿವಾರುಹಟ್ಟಿಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟಿಕೊಂಡಿರುತ್ತಾರೆ.

ಅವರಬದುಕುಜೀವನಪದ್ಧತಿಆಚಾರವಿಚಾರವಿಲ್ಲವೂಆತರಜಾತಿಗರಿಗಿಂತಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಕೇಳಜಾತಿಯವರೆಂದರೆಅವರಿಗೆಉರಹೊರಗಡೆಪ್ರತ್ಯೇಕಯೋಗ್ಯವಲ್ಲದಅನುಕೂಲಗಳುಇರುತ್ತವೆ.

ಆಯೋಗ್ಯವಲ್ಲದವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಯೇತಮ್ಮಬದುಕನ್ನುಮುಂದುವರೆಸಿಕೊಂಡುಹೋಗುತ್ತಿರುತ್ತಾರೆ.

ಇಂಥಒಂದುಪ್ರಸಂಗದಅನಾವರಣ..`ನನ್ನದಲಿತಕೇರಿಯಜನಬಟ್ಟೆತೊಳೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿಹೋಗುವಸ್ಥಳಗಳುಮೂರು.

ಒಂದುನಮ್ಮೂರಕೆರೆ,

ಈಕೆರೆಗೆಐದುಕಡೆಗಳಲ್ಲಿಬಟ್ಟೆತೊಳೆಯುವಕಲ್ಲುಗಳನ್ನುಹಾಕಲಾಗಿದೆ.

ಒಂದೊಂದುಭಾಗದಬಗೆಕಲ್ಲುಗಳಿಗೆಒಂದೊಂದುಸಮಾಜದಜನಕುತ್ತಿಗೆಹಿಡಿದಂತೆಪದ್ಧತಿ.

ನಮ್ಮಕೇರಿಯಜನರಲ್ಲಿನಮ್ಮಮನೆಯವರೇಮೊದಲಬಾರಿಗೆಉರಕೇರಿಯಲ್ಲಿಬಟ್ಟೆಯನ್ನುತೊಳೆಯುವಸಾಹಸಮಾಡಿದರು.

ಈಗಲೂಕೆಲಜಾತಿಯಜನಅಲ್ಲಿಗೆಬಟ್ಟೆತೊಳೆಯಲುಹೋಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದರೆನಿಮಗೆಆಶ್ಚರ್ಯವೆನಿಸಬಹುದು.

ಆದರೆವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಹಾಗೇಇದೆ.

ನನ್ನವ್ವೆಯರುಕೆರೆಗೆಬಟ್ಟೆತೊಳೆಯಲುಒಟ್ಟಾಗಿಯೇಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಜೊತೆಗೆಪಕ್ಕದವರಡುಮೂರುಮನೆಯಹೆಗಸರನ್ನೂಕರೆದುಕೊಂಡುಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಒಂದುರೀತಿಯಲ್ಲಿಇದುಸೈನ್ಯಕಟ್ಟುವಪದ್ಧತಿ.

ಯಾರಾದರೂಮೇಲುಜಾತಿಯಜನಬಬ್ಬರುಕದನಕ್ಕೆಬಂದರೆಸಾಕು,

ಕೇರಿಯವಲ್ಲಾಬಾಯಿಗಳೂಒಂದುಗೂಡಿಬಿಡುತ್ತಿದ್ದವು.

ಮೇಲುಜಾತಿಯವರೋಜಾತಿಯಹೇಸರುಹೇಳಿಗುರುತಿಸಿಹಾವುಕಂಡಂತೆಹೆದರಿಮುಖಿವುಚಿತಾತ್ಮರಭಾವನೆಯಿಂದನೋಡುತ್ತಿದ್ದರು
..`....

ಸಾಮಾಜಿಕಶ್ರೇಣಿಕರಣವ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿಕೇಳಜಾತಿಎಂದುಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುವವರಬದುಕಿನಕಥೆಪ್ರತಿಹಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿಹೀಗೆಯೇಇರುತ್ತದೆ.

ಪ್ರತಿಊರುಗಳಲ್ಲಿದೇವಸ್ಥಾನಗಳಬದಲಿಗೆಗ್ರಂಥಾಲಗಳನ್ನುನಿರ್ಮಿಸಿಎಂದಿರುವಅಂಬೇಡ್ಕರ್ಆವರಮಾತುಗಳನ್ನುಇಂದುಮೇಲುಜಾತಿವರೊಂದಿಗೆದಲಿತರೇಪಾಲಿಸುತ್ತಿಲ್ಲ.

ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳಿದ್ದರೂಹೆಸರಿಗೆಮಾತ್ರವಾಗಿದ್ದುದೇವಸ್ಥಾನಗಳಆರ್ಭಟದಮುಂದೆಗ್ರಂಥಾಲಯದೊಳಗಿನಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿರುವವೈಚಾರಿಕವಿಚಾರಗಳುಕೂಡಮೌನವಾಗಿಕುಳಿತಿವೆ.

ಒಬ್ಬದಲಿತದಲಿತೇತರಸ್ನೇಹಬೆಳೆಸಿದಾಗಅವನಿಗೆಸಿಗುವುದುಗೌರವವೋಅನುಮಾನವೋಎನ್ನುವದ್ವಂದಭಾವದಿಮಾಲಗತ್ತಿಯವರತಮಗಾದಕೆಲವುಅನುಭವಗಳನ್ನುಇಲ್ಲಿಬರೆಯುತ್ತಾಹೋಗುತ್ತಾರೆ.

``ಬಂಡಾಯಮತ್ತುಬ್ರಾಹ್ಮಣೀಕರಣಎನ್ನುವಪದಗಳಅರ್ಥವ್ಯಾಪ್ತಿ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆನನ್ನನ್ನುತುಂಬಕಂಗಾಲಾಗಿಸಿದೆಎನ್ನುತ್ತಾದಲಿತರು
ಬ್ರಾಹ್ಮಣೀಕರಣಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದಾರೆಎನ್ನುವಅಪಪಾದವನ್ನುಹೊರಿಸುವವರುದಲಿತೇತರರು.``

ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆಮಾಲಗತ್ತಿಯವರಜೀವನದಲ್ಲಿನಡೆದಒಂದಿಷ್ಟುಪ್ರಸಂಗಗಳುಬಹುಸ್ವಾರಸ್ಯಕರವಾಗಿವೆಮತ್ತುಓದುಗರನ್ನುಚಿಂತಿಸುವಂತೆಮಾಡುತ್ತವೆ. ಒಂದುಪ್ರಸಂಗಕುಡಿತದ್ದು. ಅವರಮಾತುಗಳಲ್ಲಿಯೇಓದೋಣ.

``ನಾನಾಗನ್ನಮೊದಲವರ್ಷದಸಂಶೋಧನೆಯವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾಗಿದ್ದೆ.

ರಾಮದುರ್ಗದಲ್ಲಿಹಿಂದು-

ಮುಸ್ಲಿಂಎರಡುಧರ್ಮಕ್ಕೆಸಂಬಂಧಿಸಿದಇಬ್ಬರುಪ್ರೇಮಿಗಳುಮದುವೆಯಾಗಿದ್ದರು.

ಅದರಪರಿಣಾಮವಾಗಿಅಪ್ರೇಮಿಯಕಣ್ಣುಗಳನ್ನುಕೀಳಿಸಿದ್ದವಾರ್ತೆಕರ್ನಾಟಕದಗಲಬಿಸಿಯಾಗಿಹಬ್ಬಿತ್ತು.

ಕೆಲಪ್ರಮುಖನಾಯಕರುಗಳಜೊತೆಬಾಲಗೋಚಿಯಾಗಿನನ್ನಮಾಜಿಪ್ರೇಯಸಿಯೊಂದಿಗೆನಾನುಅಲ್ಲಿಗೆಹೋದೆ.

ಅವಳುಬ್ರಾಹ್ಮಣಕುಲಕ್ಕೆಸೇರಿದವಳು.

ಘಟನೆಗೆಸಂಬಂಧಿಸಿದಚರ್ಚೆ,

ಮಾತುಕತೆ,

ಸಂದರ್ಶನಾಂಥವೆಲ್ಲಾ ಮುಗಿದನಂತರರಾತ್ರಿಭರ್ಜರಿಯುಊಟದವ್ಯವಸ್ಥೆಯೂಇತ್ತು.

ಅದಿನನಾನುಕುಡಿಯುದಿಲ್ಲಎಂದಾಗಸ್ನೇಹಿತರೆಲ್ಲಾನಕ್ಕುವ್ಯಂಗ್ಯವಾಗಿಕಾಡಿ,

ಅವಮಾನಿತನಾಗಿ ಉಗುಳುನುಂಗಿದ ಸಂದರ್ಭಗಳು ಹಲವಾರು.

ಕುಡಿಯೋದಿಲ್ಲ ಎಂದಾಗ

“ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಇವನು ಬ್ಯಾಕ್ಸ್ ಡಾಬ್ಬ್ ಬ್ಯಾಕ್ಸ್ ಡಾಬ್ಬ್”

ಎಂದು ಅಂದವರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ಆದರೆ ಎಲ್ಲರೂ ತಾಯಕ್ಕಿ,

ಪ್ರೇಯಸಿಯ ಮಾತಿನ ಬಾಣ ನನ್ನೆದೆಗೆ ಬಿರುಸಾಗಿ ನಾಟಿದಾಗ ನನ್ನ ಮುಂದಿದ್ದ ಅರೆತುಂಬಿದ ಗಾಂಸು ಎತ್ತಿದವನೇ ಗಟಗಟ ಕುಡಿದು ದಕ್ ಎಂ
ದು ಟೀಬಲ್ಲಿ ನಲ್ಲಿ ಟುಪ್ಪು ಸಾಕೇ? ಎಂದೆ.

ನಾನು ಎಂದೂ ಕುಡಿಯದವನಾಗಿದ್ದೂ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಹಿಡಿತದ ಶಕ್ತಿ ಇತ್ತು.

ಆದರೆ ದಲಿತತ್ವದ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಣಕಿದಾಗ

“ಆಹೆಣ್ಣುಗಳ್ಳು ಅವಳಿಗೆ ಹೆದರಿ ಕುಡಿಯುತ್ತಿಲ್ಲ”

ಎಂದಾಗ ಸ್ವಾಭಿಮಾನ ಕೆರಳಿ ಕುಡಿದು ಬಿಟ್ಟೆ.

ಊಟ ಮುಗಿಯುತ್ತಾ ಬಂದರೂ ಮತ್ತೆ ನನಗೆ ಕುಡಿಯಲು ಹೇಳಲಿಲ್ಲ.

ಆದರೆ ಕೈತೊಳೆದು ಏಳುವಾಗ ಒಂದು ಮಾತು ಉದುರಿತು.

“ಬಹುಶಃ ಅವನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಆಗೋದಿಕ್ಕೇನೋ ಡ್ವಾರಂತ ಕಾಣ್ತದೆ.” 5

--

ದಲಿತರು ಕುಡಿಯಲೇಬೇಕು ತಿನ್ನಲೇಬೇಕು ಎಂದು ಒತ್ತಾಯಿಸಿದಂತಿದೆ ಈ ಪ್ರಸಂಗ.

ಅವರಿಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿ ಸ್ವಂತ್ರತ್ವವೇ ಇಲ್ಲ.

ತಿನ್ನುವುದು ಕುಡಿಯುವುದು ಕೂಡ ಜಾತಿಯನ್ನವಲಂಬಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಹೊರತು ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನಲ್ಲ.

ಆತ ಏನೇ ಹೇಳಿದರೂ ಒಪ್ಪದ,

ಅದನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ತಿರುಚುವ ಅಥವಾ ವ್ಯಂಗ್ಯವಾಡುವ ಹಾಸ್ಯ ಸುವಮನೋಭಾವವೇ ಹೆಚ್ಚು.

“ನನ್ನಂತೆಯೇ ಕುಡಿಯದವರು ವಲಿತರು ನನ್ನ ಕಣ್ಣು ದುರಿಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಜನರಿದ್ದಾರೆ.

ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಂಸವನ್ನು ತಿನ್ನದವರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ಕೆಲ ದಲಿತ ಸ್ನೇಹಿತರು ಬಸವಣ್ಣನವರ

“ಕೊಲ್ಲುವವನೆ ಮಾದಿಗ;

ಹೊಲಸು ತಿಂಬುವವನೇ ಹೊಲೆಯ”

ಎನ್ನುವವಚನನೆನಪಿಸಿ,

ಇದರಿಂದಾಗಿಯೇ ತಾನೆ ನಮಗೆ ಹೊಲೆತನದ ಅಪವಾದ ಬಂದುದು ಅದನ್ನೇ ಬಿಟ್ಟು ರಾತಲವೇ?

ಎಂದು ಹೇಳಿದವರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ಆದರೆ ಈ ನೆಲೆಯ ಮಾತನ್ನು ನಂಬಿನಾ ನುನನ್ನ ಇರುವಿಕೆಯನ್ನು ರೂಢಿಸಿಕೊಂಡವನಲ್ಲ,

ಇನ್ನು ಕೆಲ ದಲಿತರು

“ತಿನ್ನದವರೆಲ್ಲಾ ತಿನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಸುರು ಮಾಡ್ಯಾರಾ.

ಹಿಂಗಾಗಿ ಮೂರು ರೂಪಾಯಿ ಕಕಿಲೋ ಹೋಗಿ ಮೂವತ್ತು ರೂಪಾಯಿ ಕಕಿಲೋ ಆಗ್ಯಾದ”

ಎಂದು ಉತ್ತರ ಕೊಟ್ಟವರೂ ಇದ್ದಾರೆ.

ದಲಿತೇ ತರರು ಕುಡಿಯುವ ತಿನ್ನುವ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ದಲಿತರ ಬದುಕನ್ನು ಅನುಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅದು ನೇರವಾಗಿ ಅಲ್ಲಾ ಕದ್ದು ಮುಚ್ಚಿ ಎನ್ನುವುದು ಗೊತ್ತು.

ಇಲ್ಲಿ ನನ್ನನ್ನು ಕಾಡಿದ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳೆಂದರೆ ಮಾಂಸ ತಿನ್ನುವುದು ಹಾಗೂ ಕುಡಿಯುವುದನ್ನು ಬಿಡುವುದು ಕೊಳಕು ತನಕಿತ್ತು,

ಶುಚಿತ್ವದಿಂದ ಇರಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸುವುದು ಒಳ್ಳೆಯದಲ್ಲವೇ? 6 ಎನ್ನುವ ಲೇಖಕರ ಮಾತು ಯೋಚಿಸಬೇಕಾದದ್ದು.

ಇಂಥದ್ದೇ ಇನ್ನೊಂದು ಪ್ರಸಂಗವೆಂದರೆ..... ಮಾಕ್ಸಾದಿಸ್ನೇಹಿತನದ್ದು.

ಆತನ ಮನೆಗೆ ಹೋದಾಗ ನಡೆದದ್ದು.

“

ಇಬ್ಬರೂ ಮಾತನಾಡುವಾಗ ಆಸ್ನೇಹಿತ ಹೇಳಿದ್ದು, “ನನಗೆ ಜಾತಿ ಭೇದವನ್ನುವುದೇ ಇಲ್ಲ; ನನ್ನ ಮನೆಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಹರಿಜನರು ಬರ್ತಾರೆ,

ಹೋಗ್ತಾರೆ,

ಚಹಾಕುಡಿ ತಾರೆ ಊಟ ಮಾಡ್ತಾರೆ..”

ಈ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಕೇಳಿದಾಕ್ಷಣವೇ ನಾನು ಜರ್ಫನೇ ಜರಿದು ಮುಖ ಸುಟ್ಟು ಬದನೆ ಕಾಯಿಯಂತಾಯಿತು.

ನನ್ನನ್ನು ಇಲ್ಲಿಗೆ ಕರೆತಂದದ್ದು ಯಾಕೆ?

ಚಹಾಕುಡಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಅಥವಾ ನೀನು ಹರಿಜನ ವ್ಯಕ್ತಿ ಎಂದು ನನಗೆ ನೆನಪು ಮಾಡಿಕೊಡುವುದಕ್ಕೋ?

ಇವರು ಪ್ರಗತಿಪರ ವಿಚಾರವಾದಿ ಎಂದು ಕೊಂಡೇ ಇವರ ಮನೆಗೆ ಬಂದುದಲ್ಲವೇ?

ಹೀಗಿದ್ದಾಗ ಇವರು ನನ್ನ ಜಾತಿಯನ್ನು ಮತ್ತೆ ಕೆಡೆದ ಕಬೇಕು?

ನೀನು ಹರಿಜನನಾದರೂ,

ನಾನು ಕರೆದು ಚಹಾಕುಡಿಸುತ್ತಿದ್ದೇನೆ ಎಂದು ಜಂಭ ಕೊಚ್ಚಿ ಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ?

ಹೀಗೆ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ನನ್ನ ಎದೆಯದ್ದಕ್ಕೂ ಎದ್ದು ನಿಂತಾಗ ಚಳಿ ಹಿಡಿದ ನಾಯಿಯಂತೆ ನಾನು ಮುದ್ದೆಯಾದೆ 7

ಪಾದದಲ್ಲಿ ಶೂದ್ರರು ಎಂಬಂತೆ ಎಲೆಯಲ್ಲಿ ಯೂಜಿಡೆ ಹಂಚಿರುವುದು ನೋಡಿದರೆ ಪುರಾಣ ಕಲ್ಪನೆ ಪ್ರತಿಯೊಂದರಲ್ಲಿಯೂ ಹೇಗೆ ಸೂ

ಕ್ಷತ್ರವಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

ನಾನು ಹೋಟೆಲ್ ಲೂಳು ತಿನ್ನುವಾಗ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಬಡಿಸಿದಂತೆ ಆಹೋಟೆಲ್ ಲೂಳಿನ ನಗು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಬಾಳೆಲೆಯ ಕೊನೆಯ ಭಾಗ ಕೊಟ್ಟರೂ ನನಗೆ ಸಂದೇಹವೇ. ಇವನಿಗೆ ನನ್ನ ಜಾತಿಗೂ ತಾಗುತ್ತಿರಬಹುದೇ? ಎಂಬಂತಹ ಸಂದೇಹ,

ಕೆಲ ದಿನಗಳ ನಂತರ ನನಗೆ ಬಾಳೆಲೆಯ ಸಂಕಟ ದಿಂದ ಪಾರಾಗಬಹುದು ಎನಿಸಿ ಒಂದು ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬಂದೆ.

ಅಂದಿನಿಂದ ನಾನು ಎಲ್ಲೆಯೇ ಊಟ ಮಾಡಲಿ ತಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಊಟ ಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡೆ. ``9

ಹೀಗೆ ಊಟದ ಎಲೆಯೂ ಜಾತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುತ್ತಿತ್ತಂತೆ.

ಕೆಳವರ್ಗದವರು ಪತ್ರ್ಗಳಿವಲೆಯಲ್ಲಿ ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ,

ಹೊಲಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ಕೆಳಜಾತಿಯ ಆಳುಗಳು ಯಾವುದಾದರೂ ದೊಡ್ಡ ಗಾತ್ರದ ಎಲೆಯನ್ನು ತಂದು ಅದರಲ್ಲಿ ಊಟ ಹಾಕಿಸಿಕೊಂಡು ತಿನ್ನುತ್ತಿದ್ದರಂತೆ.

ಉಪಸಂಹಾರ:

ಮಾಲಗತ್ತಿ ಎನ್ನುವ ಹೆಸರಿನ ದೇವರು ಕಥೆ.

ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿಯ ಕಸದ ಪಾಳಿ ಮಾಲಗತ್ತಿಯವರ ಪಾಲಿಗೆ ಬಂದಾಗ

``ನಾಳಿನ ಕಸದ ಪಾಳಿ

-

ಮಾಲಗತ್ತಿ``

ಎಂದು ಬರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅದನ್ನು ತಿದ್ದುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಲಗತ್ತಿಯವರು ಮಾಡಿದಾಗ ಗುರುಗಳು ಬಂದು

``ಕತ್ತಿ ಅಂತ ಬರೆದ್ರು ಏನಾಯ್ತು?

ಗತ್ತಿ ಅಂತ ಮಾಡಾಕ ಹೋಗಿದ್ದಾ?

ಮಗಾಬರ್ಯಾ ಕಬಂತು ಅಂತ ತಿದ್ದಾಕ ಹೋಗ್ಯಾ ನ... ಕತ್ತಿ.... ಕತ್ತಿ ನೇಕತ್ತೆಲ್ಲ ಕುದುರ್ಯಾ ಕ್ಕದೇನ?

ಕತ್ತಿ ಗೆಲ್ಲಯಾ ಕಬೇಕು ಹತ್ತಿ ಕಾಳನೀರು?....``

ಎಂದು ಮನತುಂಬುವವರೆಗೆ ಹೊಡೆದರು.

ಅನಂತರ ಅಳುತ್ತಾ ನನ್ನ ಅಂಗಿಕಳೆದುಕುರ್ಚಿಯನ್ನು ಒರೆಸಿದ್ದು ಅಚ್ಚಳಿಯದ ನೆನಪು ಎನ್ನುವ ಮಾತಲ್ಲಿ ಅವರ ಮನದಾಳದಲ್ಲಿ ಆಘಾಟನೆ ಮಾಡಿದಾಗ ಯಾವ ದರನೋವು ಇನ್ನೂ ಹಸಿಯಾಗಿಯೇ ಇದೆ ಎನ್ನುವ ಸತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಯಾವ ಹೆಸರಿಗಾಗಿ ಹೊಡೆಸಿಕೊಂಡರೋ ಎಂದು ಆಹವರಿನಿಂದ ಲೇಕನಾಟಕದಾ ದ್ಯಾಂತ ಹೆಸರು ವಾಸಿಯಾಗಿಡಾ, ಮಾಲಗತ್ತಿ ಎಂದೇ ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾಗಿರುವುದು ಅವರಿಗೆ ಆದ ಅವಮಾನಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಸ್ವಾಭಿಮಾನದ ಉತ್ತರ.

ಇನ್ನೂ ಈ ಕೃತಿಗೆ 'ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ' ಎನ್ನುವುದು ಸ್ವಾರಸ್ಯಕರ. ``ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದರೆ 'ಅಸ್ಪೃಶ್ಯ' ಎಂದೇ ಅರ್ಥ. ಆದರೆ ಈ ಎರಡು ಶಬ್ದಗಳ ಹಿಂದಿರುವ ಧ್ವನಿ ಮಾತ್ರ ಬೇರೆ ಬೇರೆ.

ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಕೆಲವರು ವ್ಯಂಗ್ಯವಾಗಿ ಕರೆದಂತೆ

``ದೇವರ ಮಕ್ಕಳು``

ಎಂದು ಕರೆದದ್ದು ಇದೆ.

ಜಾತಿ ಪತ್ರವನ್ನು ಕೊಡುವಾಗ ತಹಶೀಲ್ದಾರರ ಮುದ್ರೆ ಅದರ ಮೇಲೆ ಇರುತ್ತಿತ್ತು. ಅದುವರ್ತುಳಾಕಾರ ಇರುವುದರಿಂದ 'ಗುಂಡು ಸಿಕ್ಕಾ' ಎಂದೂ ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹರಿಜನ, ದಲಿತ, ಆದಿವ್ರಾಹ್ಮಣ ಹೀಗೆ ಒಂದೊಂದು ಶಬ್ದದ ಹಿಂದೆ ಒಂದೊಂದು ಬಗೆಯ ಧ್ವನಿಗಳಿವೆ.

ಆ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ಕರೆದಾಗ ನಮ್ಮ ಎದೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದೊಂದು ಬಗೆಯ ಆರೋಹಣ ಅವರೋಹಣದ ತಳಮಳ.

ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಸ್ವಾಭಿಮಾನ ಮೂಡಿದಾಗ ನಿನೆಯ ಪದಗಳಿಗೂ ಎಂಥ ಬಲಬರುತ್ತದೆ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ

70

ರದಶಕದಲ್ಲಿ ಆರಂಭವಾದ ಚಳುವಳಿ ಸಾಕ್ಷಿಯಾಗುತ್ತೆ. ``10

ಅಡಿಟಿಪ್ಪಣಿಗಳು:

1. ಅರವಿಂದ ಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಓದುವ ಮುನ್ನ ಓದುಗರೊಂದಿಗೆ.
2. ಅರವಿಂದ ಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಓದುವ ಮುನ್ನ ಓದುಗರೊಂದಿಗೆ.
3. ಅರವಿಂದ ಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಓದುವ ಮುನ್ನ ಓದುಗರೊಂದಿಗೆ.
4. ಅರವಿಂದ ಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:20
5. ಅರವಿಂದ ಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:84-86-87
6. ಅರವಿಂದ ಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್ ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:87

7. ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್‌ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:90
8. ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್‌ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:94
9. ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್‌ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:97-98
10. ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ; ಗೌರ್ಮೆಂಟ್‌ಪ್ರಾಹ್ಮಣ; ಪು:100

ಪರಾಮರ್ಶನಗ್ರಂಥಗಳು:

1. ಡಿ.ಆರ್.ನಾಗರಾಜ್, ಅಮೃತಮತ್ತುಗರುಡ,
2. ಡಾ.ಸರೋಜಕಾಟ್ಟರ್, ಕನ್ನಡ-ಮರಾದಿಲಿತಸಾಹಿತ್ಯ,
3. ಡಾ.ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ, ದಲಿತಸಾಹಿತ್ಯಚಳುವಳಿಯತಾತ್ವಿಕಚಿಂತನೆ.
4. ಗೌರೀಶ್ವಾಯಿಣಿ, ಕಟಾಕ್ಷ.
5. ಡಾ.ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ, ಸಾಹಿತ್ಯಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕಮತ್ತುದಲಿತಪ್ರಜ್ಞೆ.
6. ಸಂ.ಡಾ.ಅರ್ಜುನಗೊಳಸಂಗಿ, ಲೇ:ರಂಗರಾಜುವನದುರ್ಗ, ಕನ್ನಡದಲಿತಸಾಹಿತ್ಯಸಮಾಲೋಕನ.
7. ವಿ.ಗುಂಡಪ್ಪ, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯತೋರಕನ್ನಡಸಾಹಿತ್ಯಮತ್ತುಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಆತ್ಮಚರಿತ್ರೆ.
8. ಡಾ.ಶರಣಮ್ಮಗೊರೇಬಾಳ, ಕನ್ನಡಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿಆತ್ಮಚರಿತ್ರೆ.
9. ಓ.ಎಲ್.ನಾಗಭೂಷಣಸ್ವಾಮಿ, ವಿಮರ್ಶೆಯಪರಿಭಾಷೆ.
10. ಡಾ.ಅರ್ಜುನಗೊಳಸಂಗಿ, ದಲಿತಚಿಂತನೆ.
11. ಡಾ.ಸರೋಜಕಾಟ್ಟರ್, ಕನ್ನಡ-ಮರಾದಿಲಿತಸಾಹಿತ್ಯ.
12. ಡಾ.ಅರವಿಂದಮಾಲಗತ್ತಿ, ದಲಿತಸಾಹಿತ್ಯಯಾನ.

ಶಿಖರಸೂರ್ಯಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿನ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳು

ಡಾ.ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿಎನ್.ಪಿ

ಕನ್ನಡಸಹಾಯಕಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕ ಸರ್ಕಾರಿಪ್ರಥಮದರ್ಜೆಕಾಲೇಜು,ದೇವನಹಳ್ಳಿ, ಬೆಂಗಳೂರುಗ್ರಾಮಾಂತರ ಜಿಲ್ಲೆ,562110

ಕನ್ನಡಸಾಹಿತ್ಯಪರಂಪರೆಯಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ಸಾಹಿತ್ಯರಚನೆ ಮಾಡಿದವರು ಚಂದ್ರಶೇಖರಕಂಬಾರರು.

ಏಕೆಂದರೆ ತಮ್ಮ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಕಳೆದುಹೋದ ಬದುಕಿನ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು, 'ಪಾರಂಪರಿಕ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು', ಜೀವನ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು, ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ತಮ್ಮ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಸೃಷ್ಟಿಸಿದವರು.

ಆಧುನಿಕ ಕಾಲಘಟ್ಟದಲ್ಲಿ ನಿಂತು ಕಳೆದುಹೋದ ಬದುಕಿನ ಕ್ರಮಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹವಾ ಹಪಿಸುವ ಇವರ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಹೆಚ್ಚು ಚರ್ಚೆಗೆ ಒಳಗಾಗಬೇಕಾದುದು ಸಹಜ.

ಅದರಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿ ಕೇಂದ್ರಿತವಾದ ಪಾತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ವ್ಯಕ್ತಿ ನೆಲೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಸಾಹಿತ್ಯರಚನೆಯಂತೆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯೂಸಮುದಾಯ ಕೇಂದ್ರಿತ ಮತ್ತು ಅನಾಧುನಿಕ ವೆನಿಸುವ ಕತೆಗಳ ರಚನೆಯೆ ಅಪ್ರಸ್ತುತವೆನಿಸುತ್ತೆ.

.ಹಾಗಿದ್ದಾಗಲೂ ಕಂಬಾರರ ಅಯ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಕಥಾಜಗತ್ತು ಪರಾಣದ, ಪಾರಂಪರಿಕ ವೆನಿಸುವಂತದ್ದು.

ನಮ್ಮ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪ್ರೇರಿತ ನೋಟ ಕ್ರಮದ ಚಿಂತನೆಯಿದ್ದರೆ ಕಂಬಾರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಅದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾದ ಚಿಂತನೆಯಿರುವುದು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಅದರಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣಿನ ಪಾತ್ರ ಚಿತ್ರಣವೂ ಕೂಡ ಪುರಾಣದ,

ಸಂಪ್ರದಾಯಿಕವಾದ ನೋಟ ಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ ಮತ್ತು ಆ

ನೋಟ ಕ್ರಮಗಳು ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಜೀವಪರವಾಗಿಯೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ಜೀವವಿರೋಧಿಯಾಗಿಯೂ ಕಂಡುಬರುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಶೇಖರದಲ್ಲಿ ಕಂಬಾರರ ಶಿಖರಸೂರ್ಯಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿನ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸುವುದಾಗಿದೆ.

ಕಂಬಾರ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಪಾತ್ರಗಳು ಗಟ್ಟಿ ತನದವುಗಳು ಮತ್ತು ಪುರುಷಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನೆ ಮಾಡುವ ಬಂಡುಕೋರ ಪಾತ್ರಗಳು. ಸಿಂಗಾರವ್ಯಮತ್ತು ಅರಮನೆ ಕಾದಂಬರಿಯ ಸಿಂಗಾರವ್ಯ, ಜೋಕುಮಾರಸ್ವಾಮಿನಾಟಕದ ಗೌಡ್ತಿ ಮತ್ತು ಶಾರಿಪಾತ್ರಗಳು, ಪುರಾಣದ ಮತ್ತು ಪುರುಷಾಧಿಕಾರದ ಮನೋನೆಯನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುವ ಸ್ವತಂತ್ರ ಮಾದರಿಯವುಗಳು. ಈ

ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡು ದೊಡ್ಡ ಸಮಸ್ಯೆಯೆಂದರೆ ಕೆಲವೊಮ್ಮೆ ದೈವವಾಗಿ, ಅಲೌಕಿಕ ಶಕ್ತಿಗಳಾಗಿ ಮಾರ್ಪಡುವುದು.

ಇಂತಹ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ನಮ್ಮ ಸಿದ್ಧ ಮಾದರಿಯ ವಿಮರ್ಶೆಗಳು ಈ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸುವಲ್ಲಿ ಸೋಲುತ್ತವೆ.

ಶಿಖರಸೂರ್ಯಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಕೂಡ ಅಂತದ್ದೇ ಮಿತಿ ಇದೆ. ಶಿಖರಸೂರ್ಯದ ಬೆಳ್ಳಿ,

ಗೌರಿ, ಛಾಯದೇವಿ, ಮತ್ತು ಮಹಾರಾಣಿಯ ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಈ ಮಿತಿಯಿಂದ ನೋಡಬಹುದು.

ಬೆಳ್ಳಿಯು ಇಡೀ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಚೈತನ್ಯ ಭರಿತಳಾಗಿ, ಉದಾರತೆಯನ್ನು ಮೆರೆಯುವ ಪಾತ್ರವಾಗಿದೆ.

ಬದುಕಿನ ಬಗೆಗಿನ ಅದಮ್ಯ ಪ್ರೀತಿಯುಳ್ಳ, ಹೆಣ್ಣಾಗಿ ಶಿವಾಪುರದ ಜಟ್ಟಿಗನ ಹೆಂಡತಿಯಾಗಿ ತನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಂಡವಳು. ಗಂಡಿಗೆ ಸರಿಸಮಾನಾಗಿ ಹುಲಿಯನ್ನು ಬೇಟೆಯಾಡಬಲ್ಲವಳು.

ಇದರ ಜೊತೆಗೆ ಕಾಯಿಲೆಯಿಂದ ನರಳುವವರಿಗೆ ವೈದ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾಡಬಲ್ಲ, ಅದ್ಭುತ ನೃತ್ಯಗಾರ್ತಿಯಾಗಿರುವವಳು.

ಇವಳ ಮಗನಾದ ನಿನ್ನಡಿಗ ವಿವೇಕವನ್ನು ತುಂಬುವ ತಾಯಿಯಾಗಿಯೂ ಕಾಣುತ್ತಾಳೆ.

ತನ್ನ ಗಂಡನಾದ ಜಟ್ಟಿಗನನ್ನು ಕೊಂದ ಶಿಖರಸೂರ್ಯನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸುವ ಉದಾರತೆಯು ಇದೆ.

ಶಿವಾಪುರವನ್ನು ಆಕ್ರಮಿಸಲು ಬಂದ ಶಿಖರಸೂರ್ಯ ಬದುಕಿಗೆ ದುರಂತವನ್ನು ತಂದು ಒಡ್ಡುತ್ತಾಳೆ.

ಅವನ ಷ್ಟೈಶಕ್ತಿ ಶಾಲಿಯಾಗಿರುವವಳು ಮತ್ತು ಶಿಖರಸೂರ್ಯನ ದುರಂತಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗುವುದನ್ನು ಕೂಡಾ ಅವನೇ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. “

ನಾನುಸಂತನಲ್ಲನಿಜ , ಆದರೆನಿನ್ನಸೌಂದರ್ಯವೇನನ್ನನ್ನರಾಕ್ಷಸನಾಗಿಪರಿವರ್ತನೆಮಾಡಿತ್ತು.
ನನ್ನಲ್ಲಿಯೂಎಲ್ಲಾಒಳ್ಳೆಯತನಮತ್ತುಕೆಡುಕನ್ನುಹೊರತರುವಶಕ್ತಿಇದ್ದವಳುನೀನೊಬ್ಬಳೇ.
ಆದರೆಜಟ್ಟಿಗಿನಿಗೇಎಲ್ಲಕೊಟ್ಟುಬಿಟ್ಟಿದ್ದಿಂತಗೊತ್ತು. ಆದರೆನಿನಗೇನೂಕೊಡಲಿಲ್ಲ .ಸುಖಇರಲಿ,ಮನಶಾಂತಿಕೊಡಕೊಡಲಿಲ್ಲ.
ಹುಚ್ಚುನಿರಾಸೆಗಳನ್ನುಮಾತ್ರಕೊಟ್ಟಿ”..ಇಂತಪಾತ್ರವಾದಬೆಳ್ಳಿಯುಏಕಕಾಲಕ್ಕೆಕೇಡನ್ನು,
ಸುಖವನ್ನು,ನೆಮ್ಮದಿಯನ್ನು,ಜೀವಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಸೌಂದರ್ಯವತಿಯಾಗಿರುವುದನ್ನುಕಾಣಬಹುದು.

ಬೆಳ್ಳಿಪಾತ್ರದೊಂದಿಗೇನೊಂದುಅಂಶವೆಂದರೆಶಿರಸೂರ್ಯನನ್ನುನಿರಾಕರಿಸುತ್ತಲೇಅವನನ್ನುಮಗವೆಂದುಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಿಯೂಉದಾತ್ತತೆಯನ್ನುಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಗಂಡಿನದುರಂಹಕಾರದಕಾಮವನ್ನುಎದುರಿಸುವಲ್ಲಿಬೆಳ್ಳಿಯುಅತ್ಯಂತಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯಾಗಿಕಾಣುತ್ತಾಳೆ.

ಇವಳುಹೊಡೆದಹೊಡೆತದರಭಸಕ್ಕೆಶಿಖರಸೂರ್ಯನುಮೂರುಮಾರುದೂರವತ್ತಿಒಗೆದಂತೆಹಾಕಿಕಮರಿಗೆಬೀಳುತ್ತಾನೆ.

ಬೆಳ್ಳಿಯುತಾಯಿಯಾಗಿಯೂನಿನ್ನಡಿಯನ್ನುಬೆಳೆಸುವಮತ್ತುಸದಾಕಾಳವನನ್ನುಎಚ್ಚರಿಸುವಕೆಲಸಮಾಡುತ್ತಾಳೆ.
ನಿನ್ನಡಿಯುಕಲಿತರಸವಿಧೈಯಿಂದಾಗಿವಸ್ತುಗಳನ್ನುಚಿನ್ನವಾಗಿಸುವಮತ್ತುಸೈನಿಕರನ್ನಾಗಿಮಾಡುವಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿಅವನಿಗೆಗೌರವವಿದ್ದು
ರೆಬೆಳ್ಳಿಯುಅವನಿಗೆ“ ಮಗಾಲುಣೋಅನ್ನ, ದನಿನಮೇವುಹಾಳಾಡಬಾರದುನನ್ನಪ್ಪಾ “ ಎಂದುವಿವೇಕಹೇಳುತ್ತಾಳೆ.

ಈ

ಕಾದಂಬರಿಯದೈವಪಾತ್ರವಾದಯಕ್ಷಿಯಪುತಿರೂಪವಾದಗೌರಿಯುಕೂಡಾತನ್ನಸ್ತ್ರೀಸಹಜವಾದಗುಣಗಳನ್ನುಮತ್ತುಮೌಲ್ಯಗಳ
ನ್ನುಉಳ್ಳವಳು. ಚಕೋರಿಯಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯಕ್ಷಿಯಾದರೂಅಲೌಕಿಕದಲ್ಲೇಉಳಿದವಳು.

ಆದರೆಗೌರಿಶಿಖರಸೂರ್ಯನಮಗಳಾದರೂ,

ರಾಜಸತ್ತೆಯನ್ನುಧಿಕ್ಕರಿಸಿಬಂದವಳು.

ನಿನ್ನಡಿಯನ್ನುಸೇರುವತವಕದಲ್ಲಿವಿಷವನ್ನುತಂದುಶಿವಾಪುರಕ್ಕೆಯಾತ್ರೆಯನ್ನುಮಾಡಿದವಳು.

ತನ್ನತಂದೆಯದ್ವೇಷಕ್ಕೆಬಲಿಯಾಗಿಗರ್ಭವತಿಯಾದಗೌರಿಯ

ಈ

ಯಾತ್ರೆಯುಮಹಾಕಾವ್ಯಗಳನಾಯಕರಸಾಹಸಯಾತ್ರೆಯಂತೆಕಾಣುತ್ತದೆ.

ಪ್ರಭುತ್ವವನ್ನುದಿಕ್ಕರಿಸಿಒಬ್ಬಸಾಮಾನ್ಯಹೆಣ್ಣಾಗಿರೂಪುಗೊಂಡವಳು.

ಅರಮನೆಯೊಂಟಿತನ,ಬೇಸರಕೃತಕವಾದಮಾತುಕೆಗಳುಅವಳನ್ನುಅಲ್ಲಿಂದದೂರಮಾಡುತ್ತವೆ.

ಸದಾಕಾಲಕನಸುಗಳಮೂಲಕವೇಬದುಕಿದವಳು.

ಗೌರಿಯಸಹಜತೆಯನೆಲೆಯಲ್ಲಿಯೇಬದುಕನ್ನು

,ವಾಸ್ತವತೆಯನ್ನುಎದುರಿಸಿದವಳು.

ನಿನ್ನಡಿಯುಮಾಡುವವಧುಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿಗೆದ್ದರೂಕೂಡಾತನ್ನಮುಕ್ತವಾದನಿಲುವುಗಳನ್ನುವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸಿದವಳು.

ನಿನ್ನಡಿಯಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿಗೌರಿಗೆದ್ದರೂಕೂಡಾತಾನುನಿರಾಕರಿಸುವುದಕ್ಕೆಕೊಡುವಕಾರಣತುಂಬಾಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು.ಇರುವುದನ್ನು
ಹಂಚಿತ್ತಿನ್ನಬೇಕುಎಂಬಅವಳಗುಣವೇಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು.

ಗೌರಿಯುತನ್ನತಂದೆಯೊಂದಿಗಿನಸಂಬಂಧದಲ್ಲಿತೀವ್ರಪ್ರತಿಭಟನೆಯುಳ್ಳಹೆಣ್ಣಾಗಿಕಾಣುತ್ತಾಳೆ.ನಿನ್ನಡಿಯನ್ನುಪ್ರೀತಿಸುವ
ಬಗ್ಗೆಮುಕ್ತವಾಗಿಹೇಳುತ್ತಲೇತಂದೆಯನ್ನುವಿರೋಧಿಸುತ್ತಾಳೆ.

ಕನಕಪುರಿಯನ್ನುಬಿಟ್ಟುಶಿವಾಪುರದಕಡೆಗೆಹೊರಡುವಅವಳಪಯಣಅತೀಮುಖ್ಯವಾದದ್ದು.

ನಿನ್ನಡಿಯನ್ನುತನ್ನತಂದೆಬಂಧಿಸಿದಾಗಅವಳಅವೇಶಕೋಪಎಂತವರನ್ನುಬೆಚ್ಚಿಬೀಳಿಸುತ್ತೆ.

ಇಂತಹಪ್ರತಿಭಟನೆ,

ಧೈರ್ಯಗಳುಮಹಾರಾಣಿಯಾದಫಾಯಾದೇವಿಗೂಇಲ್ಲ.

ಇಡೀಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಅತ್ಯಂತಶಕ್ತಿಶಾಲಿಯಾದಪಾತ್ರಗಳೆಂದರೆಬೆಳ್ಳಿಮತ್ತುಗೌರಿಯದ್ದು.

ತಮ್ಮಸ್ವಂತಶಕ್ತಿಯನ್ನುಬುದ್ಧಿವಂತಿಕೆಯನ್ನುನಂಬಿಕೊಂಡುಬದುಕಿದವರು.

ಕಂಬಾರರ

ಈಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಪಾತ್ರಗಳು ಹೆಚ್ಚು ಜೀವಂತಿಕೆಯಿಂದ ಕೂಡಿರುವಂತದ್ದು.

ಪುರುಷಾಧಿಕಾರದ ನೆಲೆಗಳನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ತಮ್ಮ ದೇಶಸ್ವಂತಿಕೆಯನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡವುಗಳು.

ಸಮೃದ್ಧ ಕಾಮವಾಗಿ,

ಜೀವಜೈತನ್ಯದ ಸೆಲೆಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿನ ಪಾತ್ರಗಳು ರೂಪುಗೊಂಡಿವೆ.

ಗೌರಿಯ ಶಿವಾಪುರದ ಯಾತ್ರೆ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಕತೆಗಳೆಲ್ಲವೂ ಹೆಣ್ಣಿನ ಮೌಲ್ಯಗಳನ್ನು, ಅಗತ್ಯತೆಯನ್ನು ಒತ್ತಿಹೇಳುತ್ತೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಡಾ. ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಕಂಬಾರ ; ಶಿಖರ ಸೂರ್ಯ. ಅಕ್ಷರಪ್ರಕಾಶನ ಹೆಗ್ಗೋಡು. ಸಾಗರ 2006
2. ಡಾ. ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಕಂಬಾರ : ಚಕೋರಿ . ಅಕ್ಷರಪ್ರಕಾಶನ , ಹೆಗ್ಗೋಡು ೧೯೯೬
3. ಕೆ.ಸಿ.ಶಿವಾರೇಡ್ಡಿ (ಸಂ) - ಚಕೋರಿ ಬಂದು ಅಧ್ಯಯನ , ಸಿ.ವಿ.ಜಿ.ಪ್ರಕಾಶನ ೧೯೯೮
4. ಹೆಚ್. ಎಸ್ . ಶಿವಪ್ರಕಾಶ್ (ಸಂ) : ಸಿರಿಸಂಹಿತೆ ಕಂಬಾರ -೬೦ . ರಂಗನಿರಂತರ ೧೯೯೭